

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN BUHARA
HANLIĞI HAKKINDAKİ RAPORU
(TERCÜME-TAHLİL)

HAZIRLAYAN:

SÜMEYRA ÜNAL

2501150226

TEZ DANIŞMANI:

DOÇ. DR. DİNÇER KOÇ

İSTANBUL-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : SÜMEYRA ÜNAL Numarası : 2501150226
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİH / GENEL TÜRK TARİHİ Danışmanı : DOÇ. DR. DİNÇER KOÇ
Tez Savunma Tarihi : 01.07.2019 Saati : 14:00
Tez Başlığı : " Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil) "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. DİNÇER KOÇ		Kabul
2- DOÇ. DR. MUZAFFER ÜREKLİ		Kabul
3- DR. ÖGR. ÜYESİ ALİ AHMETBEYOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. İLYAS TOPSAKAL		
2- DR. ÖGR. ÜYESİ ELVİN YILDIRIM		

ÖZ

PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN BUHARA HANLIĞI HAKKINDAKİ RAPORU (TERCÜME-TAHLİL) SÜMEYRA ÜNAL

Türkistan jeopolitik konumu ve yabancılar için ulaşılması zor, gizemli topraklar olmasıyla yüzyıllar boyunca birçok devletin dikkatini çekmeyi başarmış önemli bir bölgedir. XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan'ı işgale başlayan Ruslar, İngilizlerin de burada pazar arayışına girmesi sonucu harekete geçmiş, hanlıklara muhtelif zamanlarda elçiler göndererek mevcut durumu yakından takip etmeye ve konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Bu elçiler genellikle tüccarlardan ve diplomatik görevli kişilerden oluşmaktadır. Gönderilen diplomatlardan biri de Petr İvanoviç Demezov'dur. Dönemin Orenburg Askeri Valisi V.A.Perovski tarafından Türkistan bölgesine gönderilmiş olan V.A.Perovski, Tatar bir molla kılığıyla gezdiği Türkistan topraklarında tuttuğu notları Orenburg'a dönüşünde bir rapor olarak Askeri Vali'ye sunmuştur. Rapor önce Fransızca'dan Rusça'ya tercüme edilmiştir. Rusça'dan tercümesini yaptığımız bu çalışmamızın ana konusu Buhara Hanlığı başta olmak üzere XIX. asrın ilk yarısındaki Türkistan coğrafyasının siyasî ve ticarî durumunu ele almak, P.İ.Demezov'u tanımak, misyonunu anlamak ve günümüzde Türkçe nüshası olmayan raporunu Türkçe'ye aktarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Rusya-İngiltere'nin Türkistan Siyaseti, Emir Nasrullah, Türkistan Pazarları

ABSTRACT

PETR IVANOVICH PEROVSKI'S REPORT ON BUKHARA KHANATE (TRANSLATIONANALYSIS)

SUMEYRA UNAL

With its geopolitical location and being difficult to reach, mysterious land for foreigners, Turkestan is an important region where has attracted the attention of many states for centuries. Starting from the 16th century, the Russians occupied the khanates – as a result of the British research for the market here – tried to follow the current situation closely by sending ambassadors to the khanates and to strengthening their position. These ambassadors usually consist of merchants and diplomatic officials. Petr Ivanovich Demezov was one of the Russian diplomats by V.A.Perovski, the military governor of Orenburg at the time, to the Turkestan region. P.I.Perovski who visited the city disguised as a Muslim merchant, after returned to Orenburg presented these notes to the military governor as a report. The report was first translated from French to Russian. The main subject of this study which we translated from Russian is 19th to examine the political and commercial situation of Turkestan geography in the first half of the 19th century, to get to know P.I.Demezov, to understand his mission and to transfer his nonTurkish version of the report to Turkish today.

Keywords: Bukhara Emirate, The Turkestan Politics of Russia and Britania, Amir Nasrullah, The Bukhara's Bazaars.

ÖNSÖZ

Petr İvanoviç Demezov'un seyahati boyunca incelediği ve hakkında rapor tuttuğu Buhara Hanlığı, Türkistan'ın en güçlü Türk devletlerindendi. Hanlık XVI. yüzyıldan Rus hâkimiyetine girdiği XIX. yüzyıla kadar bölgenin en önemli unsuruydu. Buhara'yı diğer devletler, özellikle de Rusya için ilgi odağı haline getiren ticaret yolları üstünde olması ve güçlü devletler için iyi bir pazar potansiyelinin bulunmasıydı. Genel bir bakışla Buhara Hanlığı Müslüman bir Türk devleti olduğundan topraklarına gelen kişilere ya da herhangi bir şekilde ilişki içerisinde bulunduğu yabancı gayrimüslim devletlere şüphe ile bakmaktaydı. Diplomatik ve ticarî ilişkileri geliştirmek isteyen Rusya Türkistan'a defaatle elçilik heyeti göndermiş ve dostluk ilişkileri için girişimde bulunmuştur. Bu girişimler sonucunda Buhara Hanlığı'ndan da bazı heyetler Rusya'ya gitmiştir. Rusya, Buhara hükümetinden farklı olarak bölgeye gönderdiği elçilik heyetini Türkistan coğrafyasını iyi bilen, bölgenin dillerine hâkim, zeki kişilerden seçmiştir. Orenburg Askeri Valisi'nin tâlimatı ile Buhara'ya giden P.İ.Demezov'un raporu kendi dönemi içerisinde Türkistan hakkında en iyi ve ayrıntılı bilgi veren kaynaktır denebilir. Bunda en etkin faktör şüphesiz ki P.İ.Demezov'un üstün dil bilgisi ve doğu halklarının gelenek, görenek, inanç biçimi ve giyim âdetlerini iyi bilmesinden ileri gelmektedir.

19. ve 20. Yüzyılın Erken Dönemine Ait Türkistan Kaynakları ve Materyalleri serisinde yayınlanan "Buhara Hanlığı'na Dair Notlar" adlı eser P.İ.Demezov'un ve İ.V.Vitkeviç'in 1830'lardaki Buhara seyahatleri hakkında tuttıkları raporları içerir.

Bu belgeler daha önceden yayınlanmasına rağmen uzun yıllar arşivlerde unutulup gitmiştir. Raporlardan P.İ.Demezov'a ait olan Fransızca'dan Rusça'ya tercüme edilmiştir. Bu bilgiye Halfin'in P.İ.Demezov'un ve İ.V.Vitkeviç'in raporlarını derleyerek hazırladığı *Zapiski O Buharskom Hanstve* adlı eserden ulaşmaktayız P.İ.Demezov'un notlarını Fransızca'dan tercüme edenler V.G. Volovniko ve Z.A. Tsomartov'dur.

Rusya'dan Doğu'ya seyahatler dünyanın bu kısmındaki zorlu tabiat koşulları ve yerlilerin yabancılara gösterdiği katı muamele de hesaba katılırsa oldukça zor olması

sebebiyle azdı. Bu nedenle her seyahat kendi içerisinde bilinmeyen bir dünyaya yapılan maceralı bir yolculuktu. Gezginlerin seyahatleri sırasında tuttuğu günlükler, notlar, mektuplar ve hatıralar bu koşullar altında kaydedildiğinden ve alternatifi az olduğundan yetersiz olsa da eşsizdir. P.İ.Demezov ve İ.V.Vitkeviç'in gezileri Rusya'nın Türkistan'daki politikasında, İngilizlerin kendine Türkistan'a giden bir yol açmaya yönelik niyetini bildiğini ve buna göre harekete geçmek istediğini açıkça göstermektedir. Belgelerde Buhara Hanlığı'ndaki hayatın çeşitli yönlerinden bahsedilmektedir. Ticaretin durumu, ithal ve ihraç edilen malların fiyatları hakkında bilgi verilmekte, Buhara Hanlığı'nın komşu ülkelerle olan siyasî ve ekonomik ilişkileri açıklanmakta ve Buhara halkının yaşamı ve ahlaki durumu genel özellikleriyle ortaya konulmaktadır. Son yıllara dek St. Petersburg arşivlerinde saklı kalan bu yazılar N.A.Halfin'in derlemesi ve dipnotlandırması ile *Zapiski O Buharskom Hanstve* başlığı altında 1983 yılında Moskova'da basılmıştır. Kitap bir tanıtım yazısı ile başlar. Ardından metinde geçen kişilerin hayatları, şahsiyetleri ve eylemleri hakkındaki bilgiler verilir ve yorumlanır. Metnin en sonunda coğrafya ve kişi adlarının bulunduğu bir indeks yer almaktadır.

Eserin P.İ.Demezov'a ait bölümünün daha iyi anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından çalışmamızda, aynı yüzyılda Türkistan sahasına giden diğer seyyahların eserlerinden de yararlanılmıştır. Bu seyyahlardan Alexander Burnes 1829 yılında İngiltere tarafından araştırma için Türkistan'a gönderilmiştir. N.V.Hanikov ise 1841'de Rusya tarafından bölgeye gönderilmiş, tuttuğu notlar günümüzde de önemini koruyan değerli bir seyyahtır. Adını zikretmemiz gerek diğer seyyahlar Vambery (1863) ve Eugene Schuyler'dir (1873). Ayrıca 1844'te İran Şah'ı tarafından Buhara'ya gönderilen elçinin yazdığı "Sefername-i Buhara" adlı eserinden de yararlanılmıştır.

Bu tez konusunun seçilme nedeni, P.İ.Demezov'un Orenburg Askeri Valisi'ne sunmuş olduğu orijinali Fransızca olan ancak bizim Rusça nüshasını incelediğimiz raporun Türkçe'ye aktarılmamış olması ve dönemin Türkistan pazarları ile ilgili önemli bilgilere haiz bu notların Türk okuyucularına ulaşamamasıdır. Amacımız bu önemli rapordaki bilgilerin özellikle XIX. yüzyıldaki Türkistan'ın ve Buhara'nın ekonomik, Askeri, idarî, siyasî ve dini durumunu anlamak, raporu Türk diline kazandırmaktır.

Tez çalışması 3 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasının durumu genel olarak ele alınmış, Buhara Hanlığı tarihi Nasrullah dönemine dek genel hatlarıyla anlatılmıştır. Nasrullah devrine ise geniş yer verilmiştir. Ayrıca Buhara Hanlığı'nın XIX. yüzyıla kadarki siyasî durumu, Rusya'nın Türkistan politikası ve Buhara-Rusya ilişkileri incelenmiştir. İkinci bölümde Petr İvanoviç'in hayatı ve eserlerinden bahsedilerek Buhara Hanlığı'na yaptığı ziyaretin mahiyeti ve önemi hakkında izahatlar yapılmıştır. Üçüncü ve son bölümde P.İ.Demezov'un raporu, Orenburg Askeri Valisi V.A.Perovski'nin P.İ.Demezov ile Buhara Kuşbegi'ne gönderdiği mektup ve bu seyahate çıkarken Askeri Vali tarafından P.İ.Demezov'a verilen talimatnamenin tercümesi verilmiştir.

Sonuç kısmında da raporun değerlendirilmesi yapılmış ve Türk tarih literatürü açısından önemi açıklanmıştır. Çalışmada başta N.A.Halfin'in *Zapiski O Buharskom Hanstve* eseri olmak üzere konu hakkında yazılmış seyahatnameler, kitaplar doktora tezleri ve ansiklopedi maddeleri incelenmiş, birçok yerli ve yabancı kaynak kullanılmıştır.

Çalışmamda yardımlarını esirgemeyen başta danışman hocam Doç. Dr. Dinçer Koç olmak üzere İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nın bütün hocalarına teşekkür ederim. Ayrıca bu değerli kürsüde öğrenci olmam için beni yönlendiren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya, tez çalışmam boyunca desteğini esirgemeyen Kaan AKAR abime teşekkürü borç bilirim.

Sümevra ÜNAL 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI.....	4
1.1. TÜRKİSTAN'DA ÖZBEKLERİN İKTİDARA GELİŞİ VE BUHARA HANLIĞI	4
1.1.1. ŞİBANİLER DEVRİ (1500-1599).....	7
1.1.2. MANGITLAR (CANOĞULLARI) DEVRİ (1599-1753).....	10
1.1.3. MANGITLAR DEVRİ (1753-1920).....	13
1.1.3.1. MANGITLARIN İLK DÖNEMLERİNDEKİ SİYASİ GELİŞMELER	17
1.1.3.2. EMİR NASRULLAH HAN DÖNEMİ (1826- 1860)	20
1.1.3.3. MANGITLAR DEVRİ SON DÖNEM GELİŞMELER.....	24
1.2. XIX. YÜZYILDA RUSLARIN TÜRKİSTAN SİYASETİ	25
İKİNCİ BÖLÜM.....	29
PETR İVANOVIÇ PEROVSKİ'UN HAYATI VE ESERLERİ	29
2.1. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN HAYATI	29
2.2. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN ESERLERİ.....	32
2.3. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN BUHARA EMİRLİĞİ'NE SEYAHATI	33
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	49
PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN 1834 TARİHLİ RAPORU	49
3.1. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN RAPORUNUN TÜRKİSTAN TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ.....	49
3.2. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'A BUHARA SEYAHATI ÖNCESİNDE VERİLEN TALİMATNAME	50

3.3. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN RAPORUNUN TERCÜMESİ.....	54
3.3.1. BUHARA HANLIĞI.....	98
3.2.2. BATUR HAN	110
3.3.3. BUHARA HANLIĞI'NIN ASKERİ GÜCÜ.....	120
3.3.4. BUHARA HANLIĞI ÜRÜNLERİ	124
3.3.5. BUHARA ÜLKESİNDE TİCARET	129
3.4. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN RAPORUNUN TAHLİLİ.....	138
SONUÇ.....	147
EKLER.....	155
EK -1	155
EK – 2.....	157
EK- 3	158
EK – 4.....	159
DİZİN	165

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
A.g.t.	Adı Geçen Tez
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
pp.	Pages/Sayfa
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume
Yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Yazılı kaynaklarda ilk kez Ermeni tarihçi Musa Horenki tarafından *Tuskastanak* olarak kayda geçen Türkistan adı, Yunanlıların kullandığı *İskitya* terimine mukâbil kullanılmış olup doğuda Imaos'un (Tanrı Dağları) doğu kesimleri, batıda İtil, güneyde Soğd ve Arık'i (Horasan) kapsamaktadır. İranlıların kutsal kitabı Avesta'da *Türkistan* ve *Turan* olarak rastladığımız Türkistan adı ise Tanrı Dağları'nın doğusundan İtil Irmağı, Seyhun ve Ceyhun, Horasan arasında kalan bölgeyi temsil etmektedir¹.

Farsça kökenli bu terim Türkili anlamına gelmektedir. Farsça oluşundan anlaşılacağı gibi ilk defa eski İranlılar tarafından Mâverâünnehir'in doğusuna atfen kullanılmıştır. Zamanla Türkistan Türklerinin meskûn olduğu toprağı ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Türkistan adının Ruslar tarafından ortaya çıkarıldığını iddia eden batılı tarihçiler olsa da Ruslar bu terimi Kazaklardan öğrenmişlerdir. Terimin akademik terminolojiye geçirilişi ise İngilizler tarafından XIX. yüzyılda olmuştur². Ruslar başta Türkistan kelimesini kullanmışlarsa da Türk boylarının kendine karşı birleşmesinden endişe ederek bu kelimeyi kullanmayı bırakmışlar, yerine boylar arasındaki farklılıkları vurgulayarak Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türkmen gibi özel isimler oluşturmuşlardır³.

Günümüz açısından değerlendirirsek Türkistan coğrafyası; Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Güney Türkistan (ya da Afgan Türkistanı) ve İran Türkistanı olarak 4 kısımdan oluşup, sınırları batıda Hazar Denizi ve Horasan Dağları, güneyde Hindikuş ve Kuh-i Sefid Dağları, kuzeyde Kazak bozkırlarının kuzey sınırları arasında kalan 5.340.066 km² alan olarak belirlenmektedir. Tarihi süreçte 1924'te batısı Rusya tarafından işgal edilmiş, doğusu ise halen Çin işgali altında olan bu topraklar tarih ve etnografi bakımından Türk'tür. Çin'in işgali altındaki 1.503.563 km² bölgeye Doğu Türkistan, Rusya işgali altındaki 3.836.503 km² alana Batı Türkistan denmektedir⁴. Bu çalışmanın esasını oluşturan Batı Türkistan coğrafyasını daha ayrıntılı incelersek

¹ Kürşat Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013, s.28.

² V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.140.

³ Bkz: **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908)**. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1992.

⁴ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.1.

kuzeyde Altay Dağları'ndan güneyde Pamir'e, doğuda Tarbagatay'dan Hazar Denizi'ne dek uzanan alan bölgenin sınırları çizilmektedir.

Tanrı Dağları ve Pamir Dağları ile çevrelenmiş Fergana Vadisi'nin Amu Derya'dan aldığı su sayesinde topraklarının verimli olması ve İpek Yolu üzerinde bulunması Türkistan'ı jeopolitik ve stratejik olarak değerli kılmaktaydı. Ayrıca Zereşan Nehri⁵ ile beslenen Semerkand'ın yemyeşil ve verimli topraklara ev sahipliği yapması, Buhara'nın önemli kültür ve ticaret merkezi oluşunun yanı sıra Hindistan'dan gelen mallarla âdeta bir Hindistan ticaret merkezi haline gelmesi, Hive'nin ise hem ticaret yolları üzerinde olması hem de Rusya'nın mallarını depoladığı alan olması da önemini arttırmaktaydı. En önemlisi bölgenin Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve diğer ülkelerle yapılan ticarete köprü pozisyonunda olması İngilizlerin de Rusların da iştahını kabartmaktaydı⁶.

Bölgenin temel geçim kaynağı genel anlamda iklimin ve toprağın elverişsizliğine rağmen tarımdır. Bölgede tarımı engelleyen önemli sorunlardan biri su sıkıntısıdır. XIX. yüzyıl seyyahlarından Alexander Burnes de toprakların verimsizliğinden, yer yer kuraklık sorunundan seyahatnamesinde bahsetmektedir. Burnes; 1820'de Buhara'ya geldiğinde Buhara ve çevresindeki su sıkıntısının tarımı etkilediğini, tarlalardan istenilen verimin elde edilemediğini not etmiştir⁷. Tarımı

⁵ Zereşan Nehri, Buhara bölgesinin Amu Derya'dan sonraki en önemli ikinci nehridir. Altın taşıyan manasına gelen Zereşan, Semerkand üzerinden ilerler ve kendinden ayrılan kanallar ile Kette-Kurgan, Kermine ve Buhara şehirlerini sular. Semerkand'ın kuzeydoğusundan 7 km uzaklıkta bir mevkiye iki kolay ayrılır. Ak Derya ve Kara Derya adı verilen bu iki kolun arasında kalan bölgeye de Miyankal adı verilir. Miyankal'dan sonra iki kol birleşir ve Amu Derya'ya dökülmeden Karagöl denen yerde göl oluşturmaktadır. Zereşan Nehri, geçtiği şehirlere hayat vermekte, tarımı mümkün kılmaktaydı ancak su yatağı yılın 3-4 ayında kurumaktadır. Özellikle de Buhara'da tamamen kuruma noktasına gelmektedir. Bunun nedenleri arasında sıcaklık gösterilebileceği gibi kendinden açılan birçok kanallık suyunu tüketmesi gösterilebilir. Kanallarının sayısı öyle fazladır ki görünümü bir yelpazeyi andırır. Suyu taşımacılığa uygun olmamakla beraber Semerkand'ta kesilen kerestelerin Buhara'ya taşınmasında bu yol kullanılır. (KHANİKOFF, Nikolai Vladimirovich, **Bokhara: Its Amir and Its People**, Rus. Çev: The Baron Clement A. De Bode, London, 1845, s.41-42.)

⁶ Eugene Schuyler, **Türkistan/Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, Paradigma Yayınları, s.429-432.

⁷ Burnes, Buhara'daki su sıkıntısını eserinin birinci cildinde şu sözlerle aktarmaktadır: 'Su, Buhara'ya yaklaşık 6 mil mesafedeki nehirde temin edilir ve kanal sadece 15 günde bir açılır. Yazın yerleşik halk iyi sudan bazen aylarca mahrum kalır. Biz Buhara'dayken, kanallar 6 gündür kuru vaziyetteydi, kar Semerkand'ın yüksek yerlerinde erimemişti ve nehrin yetersiz kaynağı Buhara'ya ulaşmadan tükenmişti. Bir hükümet memuru özel olarak suyun dağıtılması işi ile görevlendirilmişti. Tüm bunlara rağmen, su kötüydü. Halk bu kötü suyun Gine Kurdu denen bir hastalığa neden olduğunu söylüyordu. Buhara'da yaygın olarak görülen Gine Kurdu, korkunç bir hastalığa neden olmaktadır. Halk Eyyüp

geliştirmek için çeşitli su kanalları inşa edilmiştir. Bölgede genellikle tahıl yetiştirilmekle beraber pamuk, pirinç ve çeşitli meyveler de yetiştirilmiştir. İleride Rusya'nın Türkistan politikası bölümünde zikredilecek olsa da Türkistan'ın jeopolitik öneminin daha iyi anlaşılması bakımından Türkistan'da yetiştirilen pamuğun ve üretilen ipeğin Rusya'nın dikkatini çeken önemli noktalardan olduğunu söylemeliyiz.

peygamberin de bu hastalıktan muzdarip olduğunu anlatmaktaydı. (Alexander Burnes, **1834 Travels Into Bokhara Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; Also Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahor**, C.1, London Albemarle Street, 1834. s.301.)

Ayrıca bu hastalığın ihtivası ve tedavi yöntemleri için ayrıntılı bilgi adına bkz. Olufsen, O., **The Emir Of Bokhara And His Country Journeys And Studies In Bokhara (With A Chapter On My Voyage On The Amu Darya To Khiva)**, London, 1911, s.443-445.)

BİRİNCİ BÖLÜM

MANGITLAR DEVRİ BUHARA HANLIĞI

1.1. TÜRKİSTAN'DA ÖZBEKLERİN İKTİDARA GELİŞİ VE BUHARA HANLIĞI

Merkezi Karakurum olan, sınırları Çin'den başlayıp batıda Doğu Avrupa'ya dek uzanan sahaya yayılan Cengiz İmparatorluğu parçalandıktan sonra Türklerin yoğunlukta bulunduğu Deşt-i Kıpçak ve Türkistan bölgelerinde birçok değişim meydana geldi. Bunlardan biri Türk ve Türkleşmiş Moğollardan oluşması nedeniyle Türk-İslam devletleri arasında sayılan hanlıkların meydana gelmesidir.

Türkistan'da uzun bir süre mevcudiyet gösteren Hanlıklar Dönemi Cengiz'in oğulları Cuci ve Çağatay ile torunları Kubilay ve Hülagü tarafından başlatıldı. Cuci, Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda'yı ve Çağatay da Türkistan'da Çağatay Hanlığı'nı kurdu⁸.

Altın Orda Devleti'nin 1502'de parçalanması ile Kasım, Kırım, Nogay, Sibir, Kazan ve Mangıt hanlıkları ortaya çıktı. Çağatay Hanlığı'nın yıkılışının ardından ise Timur Devleti baş gösterdiğinden hanlıkların ortaya çıkışı ertelendi⁹. Timur Devleti'nin yıkılışının ardından bölgede Hive, Buhara, Hokand, Yarkend ve Kazak hanlıkları ortaya çıktı. Türkistan'ın batı bölgesinde yer alan bu Özbek hanlıklarından Buhara Hanlığı 1500'de, Hive Hanlığı 1512'de, Hokand Hanlığı 1710'da kurulmuştur. Hanlıklar dönemi olarak adlandırılan devrin başlangıcı Altın Orda ve Çağatay hanlıkları üzerine kurulan Timur Devleti'nde meydana gelen olaylar ile açıklanmalıdır. Ancak bundan önce Özbeklerin nasıl ortaya çıktığı konusuna kısaca değineceğiz. Özbekler 1360'lı yıllarda Altın Orda'nın doğu kesiminde meskûn bir halktı. Bölgede daha önceden de var olan Türk-Moğol kabileleri arasındaki savaşçı gruplar XIII. yüzyılın sonlarından başlayarak Özbek adı ile tanınmaya başlamıştı.

⁸ A.Y.Yakubovskiy, **Altın Ordu Ve Çöküşü**, Çev: Hasar Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s.39-42.

⁹ Nurettin Hatunoğlu, 'Altın Orda Devleti', **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu Ötüken Neşriyat, s.133.

Altın Orda Devleti içerisinde ortaya çıkan bu Özbekler, Timur Devleti içerisine de yer aldı¹⁰.

Timur Devleti için XVI. yüzyıl felaketler getirdi. Merkezi otorite, 1497 yılından başlamak üzere Sultan Hüseyin Baykara ile büyük oğlu Astarabad Valisi Bediüzzaman Mirzâ ve onun kardeşi Muhammed Hüseyin arasında yaşanan olaylar ile sarsıldı. Başta Hüseyin Baykara'nın söz verdiği gibi Astarabad valiliğini Bediüzzaman'ın oğlu Muhammed Mümin'e vermemesi, bunun yerine küçük oğlu Muhammed Hüseyin'in valiliğe getirilmesi, ardından Muhammed Hüseyin'in annesi Hatice Biki'nin entrika ile Baykara'nın sarhoşluk anında Muhammed Mümin'i öldürülmesini sağlaması ile baba ve oğullar arasında ciddi düşmanlık meydan gelmişti. 1498'de başlayarak defaten ayaklanan oğulları ile arayı düzeltmeyen Hüseyin Baykara 1506 yılında rahatsızlanarak öldü. Bu sırada Semerkand 1500'te Özbek Hanı Şibânî Han tarafından ele geçirilmişti. Özbekler Mâverâünnehir'e hâkim olup Sır Derya'yı geçti. Mâverâünnehir'de gücünü kalıcı hale getiren Şibânî Han, Horasan'ı işgal ederek Badgis yakınlarında Timurlu ordusunu mağlup etti. Bundan sonra da Herat'ı alarak Timurlu hâkimiyetine son verdi¹¹.

Buhara Hanlığı

Buhara Hanlığı; Türkistan'ın bir kısmından oluşmakta, halkı da Türkler olarak nitelendirilmektedir. Çöl ile çevrili hanlık dış dünyadan izole olmuş, açık ova üzerinde kurulmuş bir ülkedir. Birkaç nehrin sağladığı zengin topraklar dışında çorak ve verimsiz bir yapıya sahiptir. Coğrafi olarak bakıldığında kuzeyi eski adı ile Jakarta, Hokand ve Aral Denizi ile sınırlandırılmış olup doğusunda Pamir'in yüksek kollarına dek uzanır. Güneyinde Amu Derya vardır. Batısı Buhara şehrinin sınırının başlangıcı olan Harezmi Çölü tarafından Hive'den ayrılmıştır. Bütün ülke 36 derece *45 dakika kuzey enlemleri ve 61 derece – 67 doğu boylamları arasını kapsar.¹² İsminin kaynağı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birisi Moğol dilinde çalışmak ve

¹⁰ Muhammed Bilal Çelik, **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2009, s.163-164.

¹¹ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 150-152.

¹² Kürşat Köse, Alexander Burnes'in Buhara Hanlığı'nın Coğrafi, Tarihi, Askeri ve Ticari Yapısı ile Alakalı Verdiği Bilgilerin Tercümesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2018, s. 93

bilgi anlamına gelen ‘buh’ kelimesi ile hazine anlamına gelen ‘ara’ kelimesinin birleşerek ‘İlimler Hazinesi’ manasında Buhara’yı meydana getirdiğidir¹³. Yaygın olarak kabul edilen görüş ise Buhara kelimesinin ‘Budist Manastırı’ anlamına geldiğidir. Kelime, Türkçe kökenli olup buhar kelimesinden meydana gelmiş olmalıdır çünkü şehre hem Akhunlar devrinde hem de Göktürkler devrinde bir Budist Manastırı yapılmıştır. İslam dünyasının Buhara-i Şerif¹⁴ adıyla tanıdığı önemli merkezlerden biri olan Buhara, Zereşan Nehri’nin sol kıyısından yaklaşık 11 km uzaklıktadır. Tarih boyunca gerek siyasî, gerek kültürel, gerekse iktisadî yönden etkin rol oynayan Buhara zamanla bir eğitim başkenti haline gelmiştir. V. yüzyılda Akhunlar ile şehirde Türk hâkimiyeti başlamıştır. VII. yüzyılda Emeviler ile İslam orduları şehre girmiştir. Kuteybe b. Müslim tarafından yapılan seferlerle şehir fethedilmiştir. 1220’de Cengiz Han ordusu şehri ele geçirerek yağma ve yıkıma uğratmıştır. Cengiz’in ardından gelen Timur döneminde de kendini toparlayamayan Buhara tarih sahnesinde etkisiz bir role bürünmüştür. Nakşibendîliğin ortaya çıkması ve değerli bilim adamı Uluğ Bey’in şehrin merkezinde bir medrese inşa ettirmesi ile şehrin kültürel ve içtimaî hayatı hareketlenmeye başlamıştır. 1500’de Muhammed Şibânî Han’ın şehri almasıyla yeni bir devir başlamış ve Türkistan’ın kaderini belirleyecek olaylar meydana gelmiştir. Bu devri başlatanlar Şibânîlerdir.¹⁵

¹³ Baron von Meyendorff, “A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820”, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.5/Kısım.2, Routledge, London 2004, s.33.

¹⁴ *Buhara-i Şerif* adı; şehre muhtemelen bünyesinde birçok molla ve medrese bulundurmasından dolayı verilmiştir. Başta Seyyid Emir Külal (ö. 1370) Mübarek Bahaeddin Nakşibend (1318-1389) olmak üzere mübarek kimselerin mezarlarının burada bulunması da şehre kutsal, şerefli manasına gelen ‘şerif’ sıfatını kazandırmıştır.

¹⁵ Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s.26-28.

1.1.1. ŞİBÂNÎLER DEVRİ (1500-1599)

Buhara'da Şibânîler devrini başlatan Ebu'l Hayr Han'ın oğlu Şah Budak'tan olma torunu asıl adı Muhammed Şahbaht olan Şibânî Han'dır. Timur Devleti XV. yüzyılın ikinci yarısında iç meselelerle uğraşırken Türkistan'da Ebu'l Hayr komutasında güçlenen Özbekler, Han'ın ölümü ile dağılma dönemine girmiştir. Şibânî, Timurlular arasındaki kargaşadan yararlanarak Özbekleri tekrar toplamayı başararak bağımsızlığını ilan etti¹⁶. Bağımsızlığın ardından Buhara, Hive, Belh ve Herat'ı ele geçiren Şibânî 1510'dan sonra Doğu Türkistan, Hazar Denizi, Seyhun ve Afganistan arasındaki toprakları da aldı. Böylelikle İdil Nehri etrafına hükmetmiş Altın Orda içindeki Özbekler, Şibânî liderliğinde birleşerek Timur ülkesine yerleşti.

Şibânî Han, 1510 yılında Safevi Devleti ile yapılan savaşta öldü. Yerine önce Köçküncü Han (1510-1530), ardından oğlu Ebu Said (1530-1533), ardından da Şibânî'nin torunu Ubeydullah Han (1533-1539) geldi. Bundan sonra I.Abdullah Han 6 ay gibi kısa bir süre tahtta kalıp yerini karmaşaya bıraktı. Semerkand Hanı Abdüllatif ve Buhara Sultanı Abdülaziz Han mücadeleye başladılar. 1551-1588 arası saltanat kavgaları yüzünden sık sık iktidar değişikliği yaşandı. Bu dönemde Nevruz Ahmet Han ve Burhan Han kendilerini aynı anda han ilan ettiler. II.Abdullah Han'ın amcası 1557-1561 arasında hüküm süren I.Pir Muhammed 'Büyük Han' sıfatıyla tahta oturdu. Ardından babası İskender 1561-1583 arasında han ilan edildi. Özbekler içerisindeki bu saltanat kavgaları ve karmaşa dönemi II.Abdullah'ın 1583'te han seçilmesi ile son buldu. İyi bir kumandan olan Abdullah, bu kargaşada bağımsızlıklarını ilan eden

¹⁶ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 14.
1800-1865 Yılları Arasında Buhar Emirliği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2009, s.26-28.

Semer kand, Taşk ent, Belh, Hisar¹⁷, Bedahş an, Şehrisebz, Karşı¹⁸, Herat ve Harez m'i birleştirmeyi baş ardı.

Timur Devleti yıkıldıktan sonra ilk baş kent Semer kand seçildi. I.Ubeydullah Han'ın (1533-1539) Uluğ Bey olması sebebiyle merkez Buhara'ya kaymaya başladı ve II.Abdullah Han'ın (1557-1598) topraklarını güneyde Belh'e, doğuda Kaş gar'a, kuzeyde Taşk ent'e kadar genişletmesi ile Buhara'nın siyasî merkez konumu güçlendi. 1557'de Buhara'yı ele geçiren II.Abdullah Han burayı baş kent ilan edince topraklar artık Buhara Hanlığı olarak anılmaya başladı. 1598'de II.Abdullah Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu I.Abdülmümin geçti. 1599'da suikastla öldürölünce yerine II.Pir Muhammed geçti. O da uzun süre tahtta kalamayarak Semer kand hükümdarı Baki Muhammed ile yaptığı savaşta öldürölüdü. Şibânîler arasındaki iktidar mücadelesi Buhara'da Mangıtlar devrine zemin hazırladı.

Şibânî Hanedanı devrinde Buhara Hanlığı'nda iktidara sırasıyla; Muhammed Şibânî Han (1500-1510), Köçkücü Han (1510-1530), Ebu Said (1530- 1533), I.Ubeydullah Han (1533-1539), I.Abdüllatif Han (1539-1540 Semer kand), I.Abdülaziz Han (1540-1550 Buhara), Nevruz Ahmet Han (1551-1556 Semer kand), Burhan Han (1550-1556 Buhara), I.Pir Muhammed Han (1557-1561), İskender Han

¹⁷ *Hisar*; Barthold'un deyiş i ile Moğollar geldikten sonra kurulmuş olup Şehrisebz'in güneydoğusunda yer alan bir şehirdir. Bazı kaynaklarda Hisar olarak geçen şehir bazı kaynaklarda Hisar-ı Şadman adı ile geçmektedir. Aslında Hisar bölgenin adı olup Hisar-ı Şadman bu bölgenin merkezine denmektedir. Şehir Kafirihan Nehri'nin kıyısında teşekköl olmuştur. Nehir şehrin içinden geçerek Amu Derya'ya dökölür. Şehrin toprakları bu sebeple oldukça verimlidir. Tarım ürünü olarak en çok pirinç yetiştirilir. Hisar'ın Mangıtların hâkimiyetine giriş i 1758'de Muhammed Rahim Han zamanındadır. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.36.)

¹⁸ *Karşı*; Arapların *Nesef*, İranlıların *Nahşeb* diye adlandırdığı şehir Buhara Emirliği döneminde karşıladı ile bilinmektedir. Kelimenin Moğolca'dan gelmiş olduğu tahmin edilmektedir. Babür'ün ifadesiyle "Karşı" kelimesi Moğol dilinde 'mezar' anlamına gelmektedir. Diğer kaynaklar ise kelimenin saray anlamına geldiğine vurgu yapmışlardır. Buhara'nın güneydoğusunda yer almakta ve Şehrisebz'den 165 km batıda, Kaş ka Derya Nehri'nin kenarında bulunmaktadır. Kâbil ve Kandagar'dan Semer kand'a gitmek zorunda olan tüccarlar ve kervanlar mutlaka Karşı'den çıkmak zorundadırlar. Önemli bir ticaret ve endüstri şehri olmasının yanı sıra Karşı, Emirliğin en önemli ikinci siyasî merkezidir. Buhara tahtı varisin ikametgâhı bu şehirdedir. Mangıtlar döneminde de Emir Haydar ve Emir Nasrullah'ın şehzade sancağı Karşı'dir. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.32-34.)

Karşı; Buhara Emirliği'nin ikinci en önemli şehridir. Önemi Afgan Türkistanı'na giden kervan yolu üzerinde bulunmasından ve ticaret şehri olmasından ileri gelir. (Arminus Vambery, **History of Bukhara From The Earliest Period Down to The Present**, Kraus Reprint, Liechtenstein 1979, s.xxxi.)

(1561-1583), II.Abdullah Han (1583-1598), I.Abdülmümin Han (1598-1599), II. Pir Muhammed Han (1599-1601) gelmiştir¹⁹.

¹⁹ Hatunoğlu, a.g.e., s.522.

1.1.2. MANGITLAR (CANOĞULLARI) DEVRİ (1599-1753)

Akrabalık ilişkileri ile iktidar değişikliği yapılan Buhara Hanlığı'nda Şibânî hanedanından tahta geçecek kimse kalmayınca II.Abdullah Han'ın kız kardeşi ile evli olan Sultan Canibek tahta geçti. Döneme Canibekler adının verilmesi ise Baki Muhammed'in babası Can Muhammed'ten kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte anayurtlarının İdil Nehri kıyısındaki Mangıt şehri olmasından dolayı Mangıtlar diye de anılmaktadırlar. 1556'da Astarhan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından hükümdar Yar Muhammed ve oğlu Can Muhammed kaçarak Şibânîlere sığınmıştı²⁰. Aynı soydan gelmeleri sebebiyle Şibânîlerden çok iyi muamele gördüler. Şibânî Hanı İskender'in kızı Zühre'yi Canibek'e verdi. Bu evlilikten Din Muhammed, Baki Muhammed ve Veli Muhammed adında 3oğlan doğdu. Bunlardan Din Muhammed'in tahta geçmesi ile Şibânîler devri kapanarak Mangıtlar devri başladı. Din Muhammed han ilan edilmekle birlikte tahta geçmeden Şah Abbas ile giriştiği savaşta ölünce yerine kardeşi Baki Muhammed geçti. Baki Muhammed devri Mangıtların Buhara'daki ilk resmi saltanatı sayılmaktadır. Böylelikle Mangıtlar 1599'dan 1875'e dek Buhara Hanlığı'nda hüküm süren ikinci sülale olmuştur. Baki Muhammed devlet otoritesini güçlendirerek günümüzde Afganistan'da bulunan Belh, Endhuy, Şibarğan, Meymene, Faryab, Bağlan, Bedahşan, Hisar'ı Buhara'ya bağladı²¹. Ölümünün ardından kardeşi Veli Muhammed tahta oturdu. Şehirlere naibler atayarak yönetimi merkezileştirmeye çalıştı. Bu naiblerden Semerkand'da görevli olan İmamkulu hanlık iddiası ile ayaklanmışsa da başarılı olamayarak kaçtı. Ancak Veli Baki Muhammed döneminin vezirlerinin Muhammed Han tarafından öldürülmesinin halkta büyük tepki yaratması ile Özbek beyleri tarafından İmamkulu han olarak tanındı. Çıkan kargaşa da Veli Muhammed kaçarak Şah Abbas'a sığınmak zorunda kaldı²². Türkistan'ı işgal etme niyetinde olan Şah Abbas için bu kaçırılmayacak bir fırsattı. Veli Muhammed onun da desteğini aralarak Buhara üzerine yürüdü ise de İmamkulu'nu yenemedi. Esir düşen Veli Muhammed'in Özbek şeyhlerinin fetvası ile öldürülmesinin ardından, 1611-1642 yılları arasında hüküm sürecektir İmamkulu tahta geçti. Dindar bir kişiliğe

²⁰ A. Özeydin, "Canoğulları, TDV İslam Ansiklopedisi, C.VII, İstanbul 1993, s.154.

²¹ Hatunoğlu a.g.e., s. 493.

²² A. Özeydin, a.g.m., s.154.

sahip İmamkulu'nun dönemi sakin ve huzurla geçti. 1642'de tahtı kardeşi Nezir Muhammed'e bıraktı. Ancak Nezir, oğlunun mukavemetine karşı koyamayarak tahtını ona vermek zorunda kaldı. Babürlü Hükümdarı Şah Cihan'a başvurup yardım talep etti. Babürlü kuvvetleri bölgeye geldiğinde Mangıtlara ait toprakları istila etmeye başladılar. Bunun üzerine Nezir Muhammed, Osmanlı Devleti'ne elçi göndererek yardım istedi. Osmanlı padişahı IV. Mehmed önce bir nâme göndererek nasihat etti, sonra da Şah Cihan ile Safevi Hükümdarı II. Abbas'tan bu konunun çözülmesi için aracılık etmelerini istedi²³. Olaylar Nezir Muhammed'in ölmesinin ardından oğlu Abdülaziz'in (1645-1681) Buhara Hanlığı tahtına oturması ile son buldu.

Mangıt Hanedanının en önemli kişilerinden biri olan Abdülaziz'in dönemine damgasını vuran olay Harezmi ile giriştiği mücadeledir. Bu mücadeleler sırasında Buhara kısa süreli de olsa Harezmi Hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın eline geçmiştir. Kardeşleri ve komşu hanlıklarla uzun süre mücadele etmek zorunda kalan Abdülaziz artık usanmıştı ve tahtı terk ederek Hicaz'a gitti. Yerine kardeşi Subhan Kulu geçti. Onun döneminde Özbek beyleri devlet aleyhine güçlendi. Ve Harezmi hükümdarı Mâverâünnehir'in merkezi yerlerini işgal etti, Semerkand iki kere ele geçirildi²⁴. Subhan Kulu 1681-1702'ye dek iktidarda kaldı ve ömrünün son zamanlarını ilim ile meşgul olarak geçirmek için Begim Han'ı vâliat seçti. Vefatından sonra Begim Han'ın yaşının küçüklüğü sebebi işe tahta Subhan Kulu'nun büyük oğlu Ubeydullah Han geçti. Merkezi otoriteyi güçlendirmek isteyen Ubeydullah Han'ın kabile reislerini devlet işlerinden uzaklaştırarak yerlerine kendine sadık kişileri getirmesi gibi yanlış politikaları 1708'de isyana sebep oldu. Bu isyanlar kendinden sonraki döneme de etki ederek Mangıtlar devrinin sonunu getiren nedenler arasında yer aldı. Bu arada Fergana 1710'da Buhara'dan koparak Hokand Hanlığı adı altında bir oluşuma gitti. Ubeydullah Han'ın ölümü ile saltanat kavgası başladı ve hanlık parçalara bölündü. Karışıklıktan yararlanan Özbek beyleri isyanlar çıkararak 7 yıl sürecek bir kargaşaya sebep oldu ve Buhara başta olmak üzere Mâverâünnehir'in birçok bölgesini yağmaladılar. Ubeydullah'ın ardından gelen Ebu'l Feyz'in iktidarı Buhara ve civarı ile kısıtlandı. Asıl yönetime Mangıt hanedanından Atalık Muhammed geçti.

²³ Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara 2017, s.

²⁴ A. Özeydin, **a.g.m.**, s.154.

Mangıtlar devrinde Buhara Hanlığı iktidarına sırasıyla Baki Muhammed (1601-1605), Veli Muhammed (1605-1611), İmamkulu Han (1611-1642), Nezir Muhammed (1642-1645), II.Abdülaziz Han (1645-1681), Subhan Kulu Han (1681- 1702), II.Ubeydullah Han (1702-1711), Ebu'l Feyz Han (1711-1747), II.Abdülmümin Han (1747-1751), III.Ubeydullah Han (1751-1754), Şirgazi Han (1754-1756), Ebu'l Gazi Bahadır Han (1757-1785) gelmiştir²⁵.

²⁵ Hatunoğlu, a.g.e., s.523.

1.1.3. MANGITLAR DEVRİ (1753-1920)

Türkistan sahası için XVIII. yüzyılın en önemli olaylarından sayılacak vakıa; Nadir Şah'ın İran hükümdarı sıfatıyla Türkistan'ın güneyini işgal etmesi ve ardından kuzeydeki Cengizogulları hanedanlığının son bulması ile bölge yönetimi ufak beyliklere bölünmesidir. Hive'deki yönetimi Kongratlar, Buhara'dakini ise Mangıtlar ele geçirmiştir. Bir ilk olarak bu hanedanlar Cengiz soyundan gelmemekle birlikte Cengiz ordusuna mensup boylardandır. Bu değişimdeki ana faktörün Nadir Şah'ın bölgede önemli bir siyasî güç olarak baş göstermesi söylenebilir.²⁶ Olayların detayına girmeden evvel Mangıtlar hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Buhara Emirliği içerisinde bulunan 28 Özbek kabilesinin en kalabalığını teşkil eden Mangıtlar genellikle Buhara ve Karşi çevresinde yaşamaktaydı. Hanedan ailesi de Mangıtların Tuk adı verilen bir boyundandı²⁷. XVI. yüzyıl ilk dönemlerinden itibaren Türkistan coğrafyasında etkin rol oynayan Mangıtlar başlangıçta bağımsız bir yapı oluşturmaya da Şibânî ve Astarhan hanedanlarının yönetimindeki Buhara'da önemli görevlerde yer almış, Astarhan hanedanından sonra da yönetimi devralarak 1920'ye dek süren Mangıtlar Devri diye adlandırılacak dönemi başlatmışlardır. Kaynaklarda Mankıt, Mangıt, Mankır gibi çeşitli şekillerde geçen Mangıt ismi Moğolların efsanevi atası Alankoa'nın yedinci göbekten torunu Tümine'nin 9 oğlundan biri olan Mangkut'tan geldiği varsayılmaktadır. Cengiz Han zamanında Tayciyutlar ile bir arada yaşayan bir Moğol kabilesi olarak karşımıza çıkan Mangıtlar, Cengiz ordusuna katılmış, savaşlarda en önde yer almış muharip sıfatıyla tanınan bir boydu. Cengiz Han'dan sonra da bütün Moğol uluslarının içerisinde yer alan Mangıtlar ağırlıklı olarak Cuci ulusu içinde ve Altın Orda sahasında etkin olmuşlardı. Zamanla içinde yaşadıkları Türk toplumu ile birleşerek kendilerini Türk saymaya başlamışlar, XV. yüzyılın sonlarında ise adlarını değiştirerek Nogay adını almışlardır. Ordularına da bu ad verilmiştir²⁸. Mangıtlar, meşhur Mangıt beyi Edige'nin babası Tükles zamanında İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Tükles sadece İslamiyet'i kabul etmekle kalmamış

²⁶ Hatunoğlu, a.g.e., s. 496.

²⁷ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, **Bokhara: Its Amir and Its People**, Rus. Çev: The Baron Clement A. De Bode, London, 1845, s.79.

²⁸ A.Y.Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev: Hasar Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s.132.

Özbek ve Tatarlar arasında yayılması için çalışmıştır. Kabile birliklerini muhafaza etmekle birlikte zamanla Moğol dilini unutup Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Altın Orda bünyesinde Müslümanlaşan ve Türkleşen Mangıtlar hem bu devletin hem de tüm Türkistan'ın tarihinde önemli rol oynamıştır²⁹.

Mangıt Hanedanı'nın Buhara'da yönetime gelmesi Nadir Şah'ın Hind Seferi'nden sonra gözünü Hive ve Buhara'ya dikmesi ile ardı sıra gelen olaylarla başlamıştır. XVIII. yüzyıl boyunca Buhara ve Hive arasındaki mücadeleler, Buhara Devleti'nin gücünü ve ekonomisini oldukça yıpratmıştı. Ebu'l Feyz döneminde Buhara Hanlığı'nda bağımsız bölgeler oluşmaya başladı. Nitekim Fergana hanlıktan tamamen koştu. Ülke genelinde en yüksek mevkiye ve söz hakkına sahip olan atalıklardı. Bunlardan devrin atalığı Muhammed Hâkim Bey Ebu'l Feyz'in zayıf karakterinden dolayı yönetimde önemli rol oynuyordu. Özbek soyluları arasında çıkan kargaşa gittikçe büyüdü, Mangıt ve Kenges boyları arasındaki mücadele ciddi boyuta ulaştı. Kenges boyundan İbrahim Bey'in damadını han ilan etmesi ve ardından Semerkand'ı işgal ederek Buhara'ya yürümesi, başarılı olamayınca Kazak boylarından yardım talep etmesi ortalığı iyice gerginleştirdi. Nadir Şah ise bu karmaşık durumdan istifade ederek Buhara'ya sefere çıkmıştı³⁰. Bunu haber alan Ebu'l Feyz, karşı koyacak gücü olmadığından kendisine bağlılık bildirmeyi düşünüyordu. Öte yandan beklenmedik anda Hokand, Andican³¹, Namangan'dan gelen Özbek beylerinin desteğiyle karşı koymaya karar verdi. Özbek kabilelerinin desteğini alan Ebu'l Feyz Zereşan kenarında Nadir Şah ile karşılaştı ancak bu karşılaşma çok ağır bir yenilgiyle sonuçlandı.

Bu yenilginin ardından Ebu'l Feyz bir mektup göndererek Nadir Şah'a bağlılığını bildirdi. İki devletin arasında yapılan barış antlaşmasıyla Amu Derya'nın Buhara ülkesinin güney sınırı olmasına karar verildi. Ayrıca Nadir Şah, Ebu'l Feyz'in

²⁹ Hayrunnisa Akbıyık, "Mangıtlar", **DİA İslam Ansiklopedisi**, C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.570-571.

³⁰ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.567.

³¹ Fergana Vadisi'nin güneydoğusunda ve Sır Derya'ya 10 km mesafede olan Andican ya da Pamir Dağları şehir olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Türkistan'ın Arap yönetiminde olduğu dönemde Andukan adı ile anılmaktaydı. Şehrin önem ipek kervanları yollarının merkezlerinden biri olmasından ileri gelmektedir. Şehrin adı Andican olarak Baburname'de 60 kere geçmiştir. (Enver Konukçu, 'Endican', İA, C.11, 1995, s.190.)

kızlarından birini nikâhına alarak Cengiz soyuyla akrabalık tesis etmiş oldu. Adına hutbe okutturdu ve sikke bastırıldı³². Nadir Şah Ebu'l Feyz'i resmi olarak tahtta bırakmışsa da uygulamada yetkileri atalık seviyesindeydi.³³ Ebu'l Feyz, bu yenilgi ile hanlığın içine düştüğü zor duruma rağmen kendini içki ve eğlenceye vermeye başladı. İktidarının son döneminde Mangıt kabilesi temsilcisi Hüdayaroğlu Muhammed Hâkim Biy Atalık kontrolü ele aldı³⁴. Buhara, Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeniden Astarhan hanedanının eline geçti ise de iktidar mücadelesini Mangıtlar kazanarak bir devri başlattılar. Böylelikle Buhara'da Hanlık yönetimi artık Emirliğe dönmüş oldu.

Hâkimiyetleri boyunca Buhara'nın başına geçen Mangıt reislerinden adı önemle zikredilmesi gereken iki lider; Muhammed Hekim ve oğlu Muhammed Rahim olmuştur. Zira Muhammed Rahim'e *emir-i kebir* ya da büyük emir unvanı verilmiştir. Muhammed Rahim maiyetindeki askerleri ile beraber hizmet etmek üzere Nadir Şah tarafından Horasan'a gönderilmişti. Üstün başarısı ile Nadir Şah'ın güvenini kazandıktan sonra 1745'te Buhara'ya döndü ve Nadir Şah'ın desteği ile Kuşbegilik vazifesine getirildi. Nadir Şah'ın ölümü ile ilk işi Mir Arab Medresesi'nde saklanmakta olan Ebu'l Feyz'i öldürtmek oldu. İktidarı ele geçirmek arzusunda olan Rahim, tahta oturmak konusunda başlangıçta çekimser durmuş ve öldürttüğü Ebu'l Feyz'in 9 yaşındaki oğlu Abdülmümin'i 'göstermelik' olarak tahta oturtmuştu. 1785'te Astarhanlı hükümdarlar başta olmakla birlikte atalık makamı ile devletin işlerini yöneten asıl kişi Muhammed Rahim'di. Hanların adı yalnızca resmi fermanlarda ve paralarda geçiyordu. Bu devir hanları "kukla hanlar" olarak adlandırılmaktadır. Rahim 1756-1757 yılları arasında Hisar'a iki sefer düzenledi. Yüzyıllarca Buhara hanlarının himayesi altında yaşayan Hisar halkı, hanlığın egemenliği zayıflayınca itaatsizliğe başlamıştı. Bunun üzerine yapılan seferde Muhammed Rahim Hisar'ı tamamen ele geçirerek kendisine düşman Özbek kabilelerini Buhara'nın merkezine yerleştirdi. Son Astarhan Hanı Ebu'l Gazi Han'ın saraydan atılması ile hanlık resmi olarak Mangıtlara geçti. Mangıt sülalesinin başa gelişi 1785 olarak kaydedildi. Bu zamana dek Muhammed Rahim ve Danyal Biy,

³² Doğan, a.g.e., 70.

³³ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.567.

³⁴ Dinçer Koç, Bir Rus Mühendisinin (T.S.Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Kasım-Aralık, İstanbul 2018, S.237, s.147-148.

atalık vasfı ile Buhara'yı gerçek bir han edasıyla yönetseler de Mangıtların resmi olarak hâkimiyeti ele geçişi 1785'tir. Rus işgaline kadar da Buhara'nın yönetimini ellerinde bulundurdular. Mangıt sülalesinin yönetime gelen liderleri ve yönetim süreleri şöyledir: Emir Şah Murad (1785-1800), Emir Haydar (1800-1860), Emir Hüseyin (2.5 ay), Emir Ömer (4 ay), Emir Nasrullah (1827-1860), Emir Muzaffereddin (1860-1885), Emir Abulahad Bahadır Han (1885-1910) ve Emir Âlim Han (1910-1920). Bu bölümde Buhara'nın Mangıt sülalesinden olan yöneticiler devrine değinilmekle beraber Nasrullah Han dönemi P.İ.Demezov isimli Rus sefirinin 1834'te yapmış olduğu Buhara seyahati sırasında tahtta bulunması sebebi ile daha detaylı anlatılacaktır.

1.1.3.1. MANGITLARIN İLK DÖNEMLERİNDEKİ SİYASİ GELİŞMELER

Mangit hanedanının Buhara'daki ilk hükümdarı olan (Masum) Şah Murad 1741 yılında dünyaya geldi. Eğitimi ile birebir ilgilenen babası Danyal Biy, ona devrinin önemli ilim adamlarından dersler aldırdı. Bunun da tesiri ile zamanının büyük kısmını dini işlerle geçiren Şah Murad bir derviş hayatı yaşamaktaydı. Babasının ve devlet adamlarının, babasının ülkeyi yönetemeyecek hale gelmesi üzerine tahta geçme tekliflerini defalarca reddetti. Yine de 1785'te babasının ölümü ile tahta geçti ve ilk icraatı Astarhan hanedanından Ebu'l Gazi Han'ı bertaraf etmek oldu. Böylelikle Buhara'da hâkimiyet tamamen Mangit hanedanlığına geçti. Murad Şah'ın dini yönünün kuvvetli oluşu bu dönemden itibaren Buhara'nın kaderini çok yönlü olarak etkiledi. Hanlık ismi terk edilerek Buhara Emirliği adı kullanılmaya başlandı. Hanlıkların, Türk rağmen hükümdarlarının Cengiz soyundan gelmesine dikkat etmesi istemesi mühimdir. Timur dahi bu soydan gelmediği için yerine Cengiz soyundan birini göstermelik olarak tahta oturtmuş ve kendisi Emir unvanı ile hükümdarlıkta bulunmuştu. Buradan çıkarılacak sonuç Türkistan'da kurulan devletlerin meşruiyet kaynağının Türk'ten ziyade Cengiz soyundan olduğudur. XVI. yüzyıl başlarında Deşt-i Kıpçak'tan güneye doğru gerçekleşen Özbek göçleri ile yeni bir devir başladı. Şibânî Han'ın (1500-1510) yönetiminde de Cengiz gelenekleri yaşatıldı. Ancak Türkistan'da 200 yıl boyunca devam eden Cengiz soyundan gelme âdeti ve Cengiz yönetimi terk edilerek hanlar kabile liderlerinden seçilmeye başlandı³⁵. Zira Şah Murad kendini emir ilan etmişti³⁶.

Şah Murad , tahta geçtikten sonra İslamî kurallar çerçevesinde bir yönetim benimsedi. Ulemaya saygı duydu ve hakkaniyetli olmaya özen gösterdi. İktidarının ilk yılları kardeşleri ile mücadele etmekle geçti. İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra bir takım ıslahatlara girişen Şah Murad , babasının adına para bastırdı. Halkın elindeki altınları devlet eli ile paraya çevirerek hazineye önemli bir katkı sağladı. Yeni kanunlar çıkarılarak vergi sistemi düzene sokuldu. Kanunların uygulanıp uygulanmadığı takip

³⁵ Nurettin Hatunoğlu, 'Buhara Hanlığı', *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemalioğlu Ötüken Neşriyat, s.484.

³⁶ Hatunoğlu, *a.g.e.*, s.499.

edildi. Bunlardan başka Belh ve Merv, Buhara Emirliği'ne katıldı. Şah Murad sade bir hayat sürdürdü ve 1800 yılında Buhara'da öldü. Halkı tarafından takdir ile anılan bir hükümdar oldu. İlme önem veren Şah Murad zamanında medrese mezunlarının sayısı 30.000'i geçmişti³⁷. Şah Murad'ın 1800'de ölümünün ardından yerine oğlu Emir Haydar geçti. O da babasının yolundan giderek dini bütün bir yaşantıyı tercih etti. Buhara hanları arasında Seyit unvanı kullanan ilk hükümdar olması bakımından önemlidir. Bunun ardında Astarhan Hanı Ebu'l Feyz Han'ın kızı olan annesi tarafından kan bağıını siyasette bir güç olarak kullanmak isteği yatmaktaydı³⁸. Böylelikle ulemanın ve dini çevrelerin desteğini almak istemekteydi. Belirtilmesi gereken nokta bu zamana dek Cengiz soyundan gelmek meşruiyet bakımından önem arz etmekteyken Mangıtlarla beraber meşruiyet 'seyitliğe' dayandırılmaya başlamıştır³⁹.

Bu noktada üstünde durmak gereken konulardan birisi tüm Türkistan'ı tek bir elde birleştirmek için gerekli şartlara sahip tek hanedanın Mangıtlar oluşudur. Şah Murad ve oğlu Emir Haydar güney ve güneybatı sınırlarına önem verdiler. Emir Haydar'ın tahta geçişi esnasında büyük ayaklanmalar oldu. Bu isyanı başarılı bir şekilde bastırmasına karşın 1821-1825 arasında Miyankal'deki Özbek kabileleri arasındaki isyan giderek büyüdü. Bunlar Mâverâünnehr'i daima tehlikeye sokan 7 kabileydi. Hıtaylar ve Kıpçak Türklerinden oluşan bu kabilelerin isyanı uzun sürünce Emir 1825'te isyancılara dokunulmazlık verileceğini söyleyerek olayları yatıştırdı⁴⁰. Ancak Emir Haydar'ın memleketi birleştirmek hedefleri bu kargaşa yüzünden düşüncede kaldı. Emir Haydar, çok dindar bir kişiliğe sahipti, İslami müesseseleri himaye etti. Buhara'ya 'tarhan' unvanı verdi ve halkını vergiden muaf tuttu⁴¹.

Emir Haydar'ın devri iç karışıklıklar, isyanlar ile geçti. 1826 ölümünün ardından yerine oğlu Emir Hüseyin geçti. Onun da tahta çok kalamadan ölmesi ile kardeşi Emir Ömer, ondan sonra da en büyük kardeşleri Nasrullah tahta geçti. Kronolojik bir sıra ile vermek gerekirse Mangıtlar devrinde Buhara Emirliği'nin başına sırasıyla Emir Şah

³⁷ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 567.

³⁸ Hatunoğlu, **a.g.e.**, s.500

³⁹ Togan, **a.g.e.**, s.213.

⁴⁰ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.560.

⁴¹ Ramazan Şeşen, "Buhara", **DİA İslam Ansiklopedisi**, C.10, Türkiye Diyanet Yayınları, İstanbul 1992, s.366.

Murad Han (1785-1800), Emir Haydar Han (1800-1826), Emir Hüseyin Han (1826 – 2.5 ay), Emir Ömer Han (1827- 4 ay), Emir Nasrullah Han (1827-1860), Emir Muzaffereddin Han (1860-1885), Emir Abdulahad Han (1885-1910), Emir Âlim Han (1910-1920) geçmiştir⁴².

⁴² Hatunoğlu, a.g.e., s.523.

1.1.3.2. EMİR NASRULLAH HAN DÖNEMİ (1826- 1860)

31 Mayıs 1806'da doğan Nasrullah, Emir Haydar'ın ikinci oğludur. Babasının iktidarı süresinde Nasrullah'ın yönetimine Nesef, Kasan, Kesbi vilayetleri ve Çerağçı, Yertitepe, Femi, Baysun, Şirabad, Kelef ve Huzar'dan Hisar'a dek olan kasabalar verilmişti. Nasrullah'ın veliaht olarak tayin edildiğine ve Emir Haydar'ın ölümünden sonra tahta geçeceğine dair Zafername-i Hüsrevi'de bazı bilgilere rastlansa da bu bilgilerin doğruluğu şüphelidir. Nasrullah'ın veliaht olduğu haberi Emir'in en yakın adamı olan Kuşbegi tarafından yayılmış olmalıdır. Bunda da asıl veliaht olan Hüseyin'in başa gelmesi halinde Kuşbegi'nin gücünü kaybedeceği düşüncesi etkili olmuş olabilir. Bu sebeple Kuşbegi, Nasrullah'a destek olmuştur⁴³. Emir Haydar vefatından önce oğlu Hüseyin'i halefi ilan etti. Ancak vefatından sonra başa gelen Hüseyin ancak 2 ay 12 gün hüküm sürebildi. Kısacık iktidarı zehirlenerek öldürülmesiyle son buldu. Emir Haydar'ın diğer oğulları Kermine hükümdarı Ömer ve Karşi hükümdarı Nasrullah'tı (Bahadır). Nasrullah'ın güçsüz karakteri yüzünden devletin ileri gelenleri tarafından Ömer, han seçildi. Bunu kabul etmeyen Nasrullah devletin ileri gelenlerini kendi safına çekmeyi başararak ordusu ile Buhara'ya yürüdü. 70 gün muhasara ettiği Buhara'yı babasının divanbeyi olan Muhammed Hekim Kuşbegi'nin de yardım etmesiyle ele geçirdi. 24 Nisan 1827 yılında Buhara'ya hâkim oldu. Yönetimi ele geçirir geçirmez tüm kardeşlerini ve bazı devlet adamlarını ortadan kaldırdı. Bunlar arasında şehri kuşattığında kendine Buhara'nın kapılarını açan Kuşbegi Hekim de vardı. Kardeşi Ömer'in askerlerini ve taraftarlarını Rigistan Meydanı'nda öldürttü ve bazılarını kale burçlarında aşağı attırdı. Kaçabilenler Şehrisebz'e sığındı⁴⁴. Bu yüzden 'Kasap Emir' olarak da anılmaktadır⁴⁵. Nitekim bazı yerli ve Avrupalı kaynaklarda Nasrullah, kana susamış bir zorba olarak tasvir edilmektedir.⁴⁶ P.İ.Demezson'un raporunda kaydettiği gibi Nasrullah, asabi, zalim, zevke düşkün bir karaktere sahipti. Döneminin önemli gelişmeleri, Hive ve Hokand

⁴³ Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.127.

⁴⁴ Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.128.

⁴⁵ Von Kügelgen, Anke, "Manghits", **Encyclopedia of Iranica**, September 2004 <http://www.iranicaonline.org/articles/manghits>

⁴⁶ Ramazan Şeşen, "Buhara", **DİA İslam Ansiklopedisi**, C.10, Türkiye Diyanet Yayınları, İstanbul 1992, s.366.)

ile yaşanan olaylardır⁴⁷. Nasrullah'ın amacı ayrılan bölgeleri tekrar Buhara Emirliği'ne bağlamaktı. Hanlığı Hive ve Hokand aleyhine genişletmek için uğraşıyordu. Merv'i zaptetmek için Hive hanına karşı savaş açtı ve 1845 yılında Merv'i işgal etti. Döneminde Buhara, Çarlık Rusyası ile İngiltere arasındaki mücadelenin odağı haline geldi. İngiltere 1830'larda Hindistan'dan kuzeye casuslar göndermeye başladı. 1831-1833 yıllarında Lahor'daki Alexander Burnes İngilizlerin casusu olarak bir Rus heyetinin içerisinde yer almıştı. Buhara'da gördüklerini anlattığı *Travels Into Buhara; Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; A Voyage On The Indus From The Sea To Lahor* adlı eserinde bu dönemde yaşanan olayları anlatmaktadır ve Nasrullah döneminin aydınlatılması açısından önemli bir kaynak eserdir.

Nasrullah, tahtta kaldığı süreçte Şehrisebz'e toplam 32 sefer düzenledi. Nihayet 1856'da burayı alarak merkeze bağladı. Bu seferlere kısaca değinmek gerekir. Nasrullah'ın tahta oturduktan sonra muhalifleri ile meşgul olmasından yararlanan kabileler Çerağçı Kasabası'nı ve Cizak ile çevresini ele geçirdi. Belh valisi Seyyid Parsa Nakib isyan ederek Meymene, Şibarğan ve Bedahşan'ı aldı. Bunun üzerine Emir ilk kez 1828 yılında Şehrisebz'e yürüdü. İlk sefer sonunda Çerağçı'ya vali atayan Nasrullah, daha önceden burayı ele geçirmiş olan Danyal Biy Atalık'ın ölmesi üzerine elini güçlendirmiş, atalığın kızıyla evlenme isteğinin reddedilmiş olmasının da intikamını almak, şehri zaptetmek için 1836'da ikinci kez bir sefer düzenlemiştir. Bu seferde de başarılı olamamış, bu durum Şehrisebz, Yekebağ hâkimlerinin rahatça çevreyi yağmalamasının önünü açmıştır. Bunu engellemek için 1844'te Çerağçı'ya bir karargâh kuran Nasrullah, bu kez başarılı oldu ve tekrar isyan etmeyeceğine söz veren eski hâkim görevine geri atandı. Ancak ne varki Şehrisebz hâkimi sık sık isyan edip merkezden ayrı hareket ettiğinden emir, her sene 1-2 aylığına Şehrisebz üzerine sefer düzenlemek zorunda kaldı. Bu durum büyük bir ekonomik yıkıma neden oldu, tüm gelir sefer için harcandığından başta tarım olmak üzere iki tarafın da tüm işleri mahvoldu. Şehrisebz'e zahire nakli yasaklandı, bu da karaborsacılığa mahal verdi. 1850 Kasımında Şehrisebz hâkiminin ölmesi üzerine yerine kardeşi İskender Dadhah geldi. Onun döneminde de emir 6 yıl süre ile şehre sefer düzenledi. En son 1856'da

⁴⁷ Hatunoğlu, a.g.e., s.502.

yapılan sefer ile şehir elde edildi. Daha doğrusu halkın maddi-manevi dayanacak gücü kalmadığından valileri teslim olmaya zorladı. İskender teslim olurken, şehirde huzurun tesis edilmesi için hâkim ve diğer ileri gelenler fitne çıkmaması adına Buhara'ya göç ettirildi.⁴⁸ Nasrullah 1841 yılında Hokand Hanlığı'na saldırdı. Başkenti istila edip Hokand Hanı Muhammed Ali'yi öldürttü. Döneminde Belh, Endhuy, Meymene, Şibarğan, Kunduz ve Amu Derya'nın sol kıyısında yer alan Mezar-ı Şerif⁴⁹ yöneticileri merkezden bağımsız hareket etmeye başladı. Bunlardan Meymene, Belh ve Şibarğan yöneticileri tutuklandı. Bununla birlikte 1849'daki Afganların Belh ve çevresini işgalini engellenemedi. Bu dönemde yeni kurulan Afgan devleti Afgan Türkistan'ı adı verilen bölgeye hâkim oldu. Böylelikle Buhara Emirliği'nin sınırları daralarak Hive Hanlığı sınırlarına dek çekildi. Özbek beyleri Nasrullah'ın politikalarından rahatsızdılar ve bir suikast düzenleyerek Nasrullah'ı ortadan kaldırdılar. Ardından yerine Rus işgalinden önce Buhara'nın son bağımsız emiri olacak Muzaffereddin geçti. 1885'e kadar tahtta kalan Emir Muzaffereddin 1865 yılında, Hokand Hanlığı'nın Rus işgali ile mücadele etmesini fırsat bilerek başkent Hokand'a yürüdü. Dolaylı olarak bölgedeki Rusların işini kolaylaştırmış ve işgali desteklemiş oldu. Karakteri, yeteneksizliği ve bencilliği yüzünden 1868'de Ruslarla yapılan savaşı kaybetti ve Buhara Rusya'ya tabi oldu⁵⁰.

Emir Haydar ve babasından sonra fetihlere en önem veren Nasrullah oldu. 1840'da Buhara'yı ziyaret eden Rus şarkiyatçı N.V.Hanikov onu 'Türkistan'da feodaliteyi kaldırmaya çalışan zat' olarak nitelemişti. O zamana ait bir Rus mecmuasında Emir Nasrullah'ın Belh, Herat, Hive, Taşkent ve Yarkend'i fethetmek niyetinde olduğu, başarırca Türkistan'da gücü elinde toplamış büyük bir hükümdar olarak karşılına çıkacağı, Abdüssamet adında İranlı bir topçunun Buhara ülkesine geldiği ve Nasrullah'ın hem Rusya'ya hem de İngilizlere kafa tutmaya başladığı

⁴⁸ Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.131.

⁴⁹ *Mezar-ı Şerif*; Afgan Türkistanı olarak adlandırılan Amu Derya'nın güneyindeki eyaletlerde bulunan bir şehirdir. Diğer şehirler Çahar Vilayet de denilen Meymene, Ser-i Pul, Endhuy ve Şibarğan şehirleridir.

(Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.46.)

⁵⁰ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1995, s.31-32.

yazılmıştı. Nasrullah'ın icraatları ile ilgili bahsedilmesi gereken noktalardan biri de İngiliz tarzı yeni düzende bir Askeri birlik oluşturmasıdır⁵¹.

Yukarıda adı geçen Abdüssamet; İran ordusunda görevli bir asker iken cinayet işlemiş ve idama mahkûm edilmişti. Ardından Hindistan'a kaçmış, burada Feth Ali Şah'ın akrabalarından birinin hizmetine girmiş ama onu da öldürerek Kâbil'e kaçmıştı. Orada Dost Muhammed'in hizmetine girmiş, ancak bu kez de Han'ın oğlu Ekber Han'ı öldürerek Buhara'ya kaçmak zorunda kalmıştı⁵². 1834-1835 yılları arasında Buhara Reisi'nin yardımıyla Emir Nasrullah'ın hizmetine girdi. En nihayet Buhara birliklerinin komutanı vazifesine getirildi. Bunda Nasrullah'ın etkili bir ordu meydana getirmek ve *serbazi* denilen Askeri kuvvetleri eğitmek için İranlı göçmenlerden faydalanmak istemesi etkilidir. Abdüssamet Askeri konularda uzman olması vasıtasıyla Nasrullah'ın kısa sürede gözüne girebilmişti. Top dökümünden sorumlu oldu ve İngiliz modeli ile düzenli ordu kurulmasına çalıştı. Hokand Hanlığı ve Şehrisebz⁵³ yöneticisine karşı yapılan seferlerde aktif rol aldı. Ancak İranlı bir köle olarak görülen Abdüssamet'in Buhara Emirliği'nde önemli bir mevkiye getirilmesi – ki kendisine başarılarından dolayı Naib unvanı dahi verilmişti- ve ard arda gelen başarısızlıklar Emir'e karşı hoşnutsuzluğu arttırdı. Bu noktada Nasrullah'ın Tebrizli bir katile silahlı kuvvetlerin idaresini vermiş olması, soylularla evvelden beri kötü olan ilişkilerini daha da kötüye götürerek ona olan güveni büsbütün sarstı. Bu güveni kazanabilmesi ancak bu adamı görevden alması ile mümkün olabildi. Abdüssamet azledilmesinden sonra kimliği meçhul biri tarafından öldürüldü⁵⁴.

⁵¹ Togan, **a.g.e.**, 217.

⁵² Khanikoff, **a.g.e.**, s.231-232.

⁵³ Şehrisebz; eski adı Keş olan şehir XIV. yüzyıldan itibaren Farsça'da 'yeşil şehir' anlamına gelen Şehrisebz adını almıştır. Buhara'ya 40 fersah, Semerkand'a ise 30 fersaktır. Coğrafi konumu Şehrisebz'in merkezi yönetimden bağımsız hareket etme imkânını arttırmaktadır. Zira Buhara ile arasından çöl geçmekte, Semerkand ile de arasında geçitler bulunmaktadır. Arazisi oldukça verimlidir. Piriñ bol miktarda üretilebilmektedir. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.34)

Şehrisebz şehrinin eski ismi Kiş'tir. (Mahalli söyleyişe göre Şaar-sabiz)'dir. Yakubi'nin anlattıklarına göre bir vakitler Kiş Soğd'un en önemli şehri olarak bilinirdi. Şehir Buhara ve Semerkand'ın ön plana çıkması ile Samani devleti zamanında bakımsız ve harap biçimde kaldı. Şehirdeki evler kerpiç ve ahşaptan inşa edilmişti. Kiş'in iklimi sağlık açısından elverişli değildi. (Barthold, **a.g.e.**, s.145.)

⁵⁴ Dinçer Koç, *Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri*, **Türk Dünyası Araştırmaları, Ocak-Şubat 2018, C.118, Sayı. 232, s.167.**

1.1.3.3. MANGITLAR DEVRİ SON DÖNEM GELİŞMELER

Emir Nasrullah'ın suikastle öldürülmesinin ardından yerine gelen oğlu Muzaffereddin'in dönemi Buhara Emirliği için bir felaket oldu. Babası devrinde gerginleşen ilişkiler Muzaffereddin devrinde sıcak çatışmalar ile iyice kötüleşti ve Buhara Emirliği Rusya'ya karşı bir devlet oluverdi. Diğer bölümde bahsedilecek olan İngiliz-Rus çatışmasının etkileri bu dönemde kendini sert biçimde hissettirmeye başladı ve Hindistan'a yaklaşmak isteyen Ruslar Buhara Emirliği'nin işgalini gündemine aldı. Buhara'nın ham madde potansiyeli ve Kabil, Keşmir ve Herat'a gönderilen Rus malları için bir köprü olması nedeniyle Taşkent'in işgalinden sonra Buhara'ya yöneldiler. 1867 yılında Türkistan Genel Valisi olarak atanan ve geniş yetkiler verilen Kauffman Türkistan topraklarını Rusya'ya bağlamayı hedefliyordu. Hokand Hanlığı'nın hakimiyet altına alınmasının ardından Buhara'ya sıra geldi.

1860-1885 yıllarında hüküm süren Emir Muzaffereddin tahta çıktığı sırada Maveräuünehir'deki Rus hâkimiyeti sağlamıştı. Ruslarla defalarca mücadeleye girişse de sürekli yenildi ve Amu-Derya'daki hâkimiyetten vazgeçti. 1866'da Emirliğe bağlı bazı bölgeler işgal edilmişse de 1873'de Muzaffereddin topraklarını batı yönünde Hive Hanlığı aleyhinde genişletti⁵⁵.

1866 yılında Sır-Derya'nın güneyinde Rus komutanı Romanovski ile 45.000 askere sahip Buhara Emiri arasında meydana gelen savaşta Emir iki saatten fazla dayanamayarak silahlarını ve mülklerini bırakarak kaçtı. Bu hezimetin asıl sebebi Han'ın ordunun esas askeri gücünün suçlu ve sabıkalılardan oluşması, geri kalan ahalinin ise düzensiz fırkalarla bir kuvvet oluşturması ve başlarında bulunacak bir komutanın olmayışıydı. Buna karşın Rus ordusu etkili top atışları yapmaktaydı. Çatışma sonunda Buhara'dan 5000 kişi öldü. Olaylar durulmadı. Buharalılar sulh taraftarı olmasına karşın Romanovski'nin niyeti Uratepe ve Cizak⁵⁶'a dek olan toprakları almaktı. Burada önemli bir gelişmeden bahsetmek gerekir. 1865 yılında

⁵⁵ Şeşen, **a.g.m.**, s.367.

⁵⁶ Sogd dilinde 'küçük kale' anlamına gelen Cizak şehri; Dizeh, Cizeh ve Dizak olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nura-Dağ'ın kuzeyinde kalan şehir Semerkand'ın da kuzeydoğusuna düşer, Rıza Kulu Hidayet, şehrin Semerkand'tan 1 fersah uzaklığında olduğunu kaydetmiştir. Hokand ve Taşkent'i Semerkand'a bağlayan hatta sahip olması ve İpek Yolu üzerinde yer alması sebebiyle Cizak önemli bir ticaret kenti olmuştur. (Çelik, **a.g.t.**, s.38.)

Ruslar tarafından, işgal edilen Türkistan topraklarının yönetiminde karar kılmak için step komisyonu kuruldu. Taşkent'te bir genel valilik açıldı. Genel Vali Kauffman seçildi. Valilik Rusya'nın Türkistan'daki askeri faaliyetlerini takip edebilmesi içindi. 1868 yılında Semerkand'a hücum eden Kauffman barış tekliflerini kabul etmedi⁵⁷. Emir, Semerkand kapısına gelen Rus ordusuna mukavemet etmek istemeyince ulemadan ve halktan tepki gördü. Azledilmek korkusu ile savaşa girişti ise de mağlup olarak Rusya'nın isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmeye mecbur oldu. 1866 İcrar Savaşı ile başlayıp 1868'de tarihe Zirebulak Savaşı olarak geçen bu savaşlar zinciri ile Muzaffereddin, ülkesini kaybetti. Tarihçilerin Muzaffereddin hakkındaki kanaati genellikle olumsuzdur. Herhalde bu düşünce Genel Vali Kauffmann'ın Buhara emirini kendisinin en sadık ve itaat eden memuru olarak saymasından ileri gelmektedir. Muzaffereddin kendisine mukavemet eden asileri Rus eliyle bastırmakta ve itaat ettirmekteydi. Bu durum ise Ruslara müteşekkir ve bağlı kalmasına yol açıyordu. Kendisinden sonra yerine oğlu Abdulahad (1886-1910) tahta geçti⁵⁸.

⁵⁷ Hatunoğlu, **a.g.e.**, s.507.

⁵⁸ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,s.568.

1.2. XIX. YÜZYILDA RUSLARIN TÜRKİSTAN SİYASETİ

Rusların, Kazan ve Mangıt hanlıklarını XVI. yüzyıl başlarından itibaren işgali ile başlayan Türkistan politikası bu tarihten daha erken dönemde, Türklerin İstanbul'u 1453'te fethetmesi ile şekillenmeye başlamıştır diyebiliriz. İstanbul'un Türklerin eline geçmesi ile Ruslar Bizans İmparatorluğu'nun yerini alabileceğini düşünmeye başlamış ve bu düşünce Batı Avrupa tarafından da benimsenmişti. Hristiyanlığı İslam'a karşı Rus prensleri koruyabilirdi. Moskova'nın üçüncü bir Roma olması ekseninde şekillenen Rus siyaseti, dönemin süper gücü Osmanlı Devleti'ne karşı duracak gücü olmadığından emellerini gerçekleştirmek üzere yüzünü Türkistan'a dönmüştü. İlk olarak, 1437'de Altın Orda Devleti'nden ayrılarak bağımsız olan Kazan (1552), ardından da 1466'da bağımsızlığını kazanan Mangıt Hanlığı (1556) ele geçirildi. İdil-Ural Nehirlerine ve dolayısıyla Hazar Denizi'ne ulaşan Ruslar doğu istikametinde ilerlediler. 1558-1582 arasında Sibir Hanlığı'nı da işgal ettiler. Kozakların işgal hareketlerinde Rus ordusunda görev almaları ve büyük hizmetleri neticesinde Sibiry Hanlığı Rusların eline geçti. Kozaklar daha sonra XIX. yüzyılda da Kazak topraklarının Rus eline geçişinde büyük hizmetlerde bulunacaklardı. Kazan, Astarhan, Sibiry ve Uralların Rus yönetimine geçmesi ile artık Türkistan coğrafyası için kaçınılmaz son geldi⁵⁹.

XIX. yüzyılda başlayan Rus-İngiliz mücadelesinin altında yatan sebep iki tarafın da Türkistan pazarlarını ele geçirmek ve de İran ile Boğazları kontrol altına almak istemesiydi. Rus Çarı I. Petro (1682-1725) döneminde Rusya'nın Hindistan'ı almak istemesi ile başlayan bu rekabette İngiltere'nin asıl amacı büyük kazanç elde ettiği Hindistan'ın güvenliğini sağlamaktı.⁶⁰ XIX. yüzyılın başlarında Moskova'da beliren Napoleon tehlikesi karşısında Rusya'nın ilgisi doğudan batıya kaydı. Tehlike giderildikten sonra, Nadir Şah'ın da ölüm haberi ile Ruslar ortaya çıkan siyasî boşluktan yararlanarak Azerbaycan'daki hanlıkları ele geçirdi. Bölgedeki gücünü kaybetmek istemeyen İran karşı koyup yenilince önce Gülistan Anlaşması (1813) ardından Türkmençay (1826) Anlaşması yapıldı. İngiltere ise Rusların ilgisini

⁵⁹ Hayit, a.g.e., s.43.

⁶⁰ Halil Çetin, "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", Bilig- 15/Güz/2000, s.2.

Türkistan'dan Kafkaslara çekmek için bu gelişmelere göz yummuştu. Diğer yandan Napoelon'un Hindistan'a sefere çıkmak için İran'la anlaşması (Finkstein Antlaşması) ve yine Napoleon'un Tiflis'te Ruslarla Osmanlı ve İran hakkında anlaşması üzerine İngilizler Hindistan'ın kuzey batıdan gelecek tehlikelere açık olduğunu görerek endişelenmişti.⁶¹

Rusya ise Kırım Savaşı'ndaki (1853-1856) başarısızlığının ardından Balkanlarda ve Boğazlarda ilerleyemeyecek olduğundan Türkistan'a yöneldi. Dönemin Çarı I.Nikolay da seleflerinin yolundan giderek sıcak denizlere inme politikasını izledi. Amacı Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaktı. Boğazları ele geçirerek İngilizlerin önünü kesmek niyetindeydi ancak Kırım Savaşı'nın ardından bunun mümkün olmadığı anlaşılınca Türkistan'ı işgal ederek Hindistan'a ulaşmak hedeflendi. Elbette Rusya'nın Türkistan'ı işgali sadece sıcak denizlere inme projesi ile değerlendirilemez. Türkistan'ın, özellikle Buhara'nın başta İngiltere ve Rusya olmak diğer devletlerin dikkatini çekmesi Hindistan, Afganistan, Çin, İran ve diğer ülkelerle yapılan ticarete bir köprü olmasından ileri geliyordu. Türkistan üzerinden geçen İpek Yolu yüzyıllar boyunca doğudan batıya uzanan önemli bir ticarî hat olmuştu. Bu hatta Buhara ve Hive'de kurulan pazarlar ticarî canlılığı sağlamaktaydı. Bunlardan Hive pazarlara ev sahipliği yapması yanı sıra ticarî kervanlar için mecburi bir güzergâhtı. Buhara ise başta indigo olmak üzere Hindistan'dan gelen birçok malın toplandığı ve sevk edildiği bir merkezdi. Özellikle Rusya için önemi, ipek üretimindeki ve ticaretindeki potansiyelinden kaynaklanmaktaydı.

Rusların Türkistan'a defalarca elçilik heyeti göndererek ticarî durumu analiz etmek ve mevcut sorunları çözerek ilişkileri pekiştirmek isteğinin ardında Türkistan pazarında kendine daha fazla yer bulma niyeti saklıydı. Yolu Orenburg'dan geçen Doğu ülkeleriyle tesis edilen ilişkilere rağmen bu ticaretten gelen ciro Rusya İmparatorluğu'nun toplam cirosunun küçük bir yüzdesini oluşturuyordu. Yine de bu ticaret egemen çevreleri ve iş adamlarını büyük ölçüde besleyen önemli bir kaynaktı. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rusya, Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri ile karşılaştırıldığında özellikle de İngiltere karşısında geri kalmıştı. Rus sanayi

⁶¹ Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2009, Sayı.20, s.66.

ürünlerinin batıya satılması ile hammadde tüketimi arttıkça ihtiyaç ortaya çıktı. Aynı zamanda doğudaki sakinler, Rusya'da sanayi mallarının aktif tüketicileriydi. Bu durum Çarlık hükümetinin, sanayicilerin ve tüccarların ve diğer girişimcilerin aynı Afganistan'da, İran'da, Doğu Türkistan'da yaptıkları gibi Türkistan pazarlarında kendilerine yer bulma girişimlerinde ısrar etmelerine sebep oldu. Öte yandan İngiliz hükümetinin temsilcilerinden Sir Douglas Forsyth'in yazdığına göre bölgedeki ticarete Buhara'ya ve oradan da Hokand'a gönderilen İngiliz malları, Rus malları ile rekabet edebilecek düzeydeydi. Ruslar bu halde, kendi yerlerini tutabilecek bir rakibi pazarda istememekteydi⁶².

⁶² Halfin, **a.g.e.**, s. 6.

İKİNCİ BÖLÜM

PETR İVANOVIÇ PEROVSKI'UN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. PETR İVANOVIÇ DMEZON'UN HAYATI

1807'de Sardunya Krallığı'na bağlı Chambery'de doğdu. Bir psikiyatrin oğlu olan P.İ.Demezón'un babasının ve büyükbabasının Joseph de Maistre'ye⁶³ bağlı olduğu bilinmektedir⁶⁴. Asıl adı *Jean Jacques Pierre Desmaisons* olup Rusya vatandaşlığına geçtikten sonra Petr İvanoviç Demezón adını kullanmıştır⁶⁵. Ne yazık ki, Rusya ziyaretinin şartlarına ve nedenine ışık tutacak belgelere ulaşamamaktayız. Ana kaynak olarak P.İ.Demezón'un kısa bir biyografisine sicilinden takip ederek ulaşabilmekteyiz. Kısa kayıtlardan öğrenildiğine göre Chambery'de Kraliyet Okulu'na katılan ancak hayatının ilk evreleri hakkında bundan başka bilgi sahibi olamadığımız P.İ.Demezón 20 yaşında Savoe'den ayrılarak önce St. Petersburg'a gitti. Burada bir yıl kalarak daha sonra 1829'da yükseköğrenimine devam etmek ve oryantalist G.M.Vlangali'den⁶⁶ doğu dilleri eğitimi almak üzere Kazan'a gitti. Halk

⁶³ *Joseph de Maistre (1753-1821)*; Chambery'de doğmuş Fransız bir düşündürdür. Sardunya Krallığı'na bağlı Savoe'nin ileri gelen ailelerinden birinin oğludur. Cizvitlerin yanında din eğitimi görmüş ve Torino'da hukuk okumuştur. Kitaplarının birçoğunda Katolik ve monarşi yanlısı görüşleri doğrultusunda Aydınlanma felsefesine ve Fransız Devrimi'ne karşı çıkmıştır. Eşitlik, özgürlük, adalet ilkelerine, akla ve deneye dayalı yöntemlere karşıman, sezgi ve dinsel dayanışma gibi geleneksel Katolik öğretileri savunmuş, Fransız Devrimi'ni krala ve dine karşıbir suikast olarak değerlendirmiştir. Yazıları Saint Simon, Auguste Comte, Charles Maurras gibi düşünürleri etkilemiş olan Joseph de Maistre eserlerini Fransız dilinde ve Fransız kültürü hakkında yazmış olmasına rağmen Fransa vatandaşı değildi.

<https://web.archive.org/web/20110325225956/http://www.maistre.polthought.cam.ac.uk/maistrebio.html>

Ayrıca P.İ.Demezón'un ailesinin masonlukla alakasına dair bkz: Jean Rebotton, "Maistre, alias Josephus a Floribus, pendant la Revolution reperes et conjectures", *Revue des etudes maistriennes*, 5-6, 1980, Les Belles Lettres, s.151.

⁶⁴ Zarcón, **Kent Buhara 1830-1888**, Çev: Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 21.

⁶⁵ Catherine Poujol, "Desmaisons, Jean-Jacques-Pierre", **Encyclopedia Iranica**, C. VII, Fasikül 3, 15 Aralık 1994, s.331.

⁶⁶ *Vlangali George Mihailoviç (1781-1834)*; Yunan bir ailenin çocuğu olarak Konstantinopol'de doğmuştur. Türkçe ve Farsça bilmektedir. Temmuz 1820'de Rus hizmetine kabul edilmiştir ve Gürcistan'daki Başkomutan A.P.Yermolov'un hizmetindeki ilk doğu dilleri (oryantal diller) tercümanı olarak literatüre geçmiştir. Mayıs 1823'te Dışişleri Bakanlığı Asya Bölümü'nde Doğu Dilleri Eğitim Dairesi'nin açılması ile birlikte, Türk Dili Profesörü (1825 Ağustos'a dek) atandı. Başkomutanın karargâhına atana Rus-Fars (1826-1828) ve Rus-Türk (1828-1829) Savaşlarına katılmıştır. Edirne ve Türkmençay Antlaşmaları esnasında barış müzakerelere katıldı.

Eğitim Bakanlığı'nın emri gereğince Kazan Üniversitesi'ne⁶⁷ yüksek lisans programına kaydoldu. Doğu dilleri bölümüne kaydını yaptıran P.İ.Demezov bu sayede İslam gelenekleri ile tanışma fırsatı buldu. 6 Ağustos 1830'da doğu edebiyatında uzmanlığını tamamlayarak Orenburg'a gitmekle görevlendirileceği 26 Şubat 1831 tarihine kadar üniversitede uzman sıfatıyla görev yaptı. Ardından Halk Eğitim Bakanı'nın izni ile Orenburg Askeri Valisi'nin ofisinde 6 yıl sürecek görevine başladı⁶⁸.

1830 yılında aynı üniversitede doktorasını tamamladı. O dönemde Kazan Üniversitesi, ünlü Rus şarkiyatçıların yetiştiği önemli bir kurumdu. 1831 yılı Şubat'ında Orenburg'daki Neptyuev Enstitüsü'nde Doğu Dilleri Bölümüne Arapça-Farsça öğretim görevlisi olarak atandı. Neptyuev Enstitüsü Rus çevirmenlere ve subaylara Arapça-Farsça ve Tatarca öğretmek üzere kurulmuş Askeri bir okuldu. Aynı yılın eylülünde ise Orenburg sınır komisyonunda çevirmen oldu. Sınır komisyonundaki görevi sayesinde doğudan gelen seyyahlarla tanışma fırsatı yakaladı. Tercüman ve öğretmen olarak çalışması Petr İvanoviç'in doğu dilleri, gelenek göreneklere hakkındaki bilgisini hızlı bir şekilde arttırmasına ve Doğu'da gerçekleşen olayları ve yaşam biçimini daha iyi anlamasına yardımcı oldu.

1834 yılında Orenburg Askeri Valisi'nin (Vasili Aleksiyeviç Perovski) emri ile istihbarat toplamak üzere Tatar bir molla kılığında Buhara'ya gitti. Bu yolculuğa P.İ.Demezov olarak değil Mirzâ Câfer adı ile çıkmıştı⁶⁹. Seyahati boyunca, Orenburg Valisi V.A.Perovski'nin kendisini incelemek ve rapor etmekle görevlendirdiği 25 maddelik görevi tamamladı. Buharalılar ise onu Askeri Vali'nin mektubunu Buhara Hanı'na ulaştırmak, iki ülke arasında ticarî ilişkileri geliştirmek ve kervan yollarının güvenliğini sağlamak maksadıyla Buhara hükümetine gönderilmiş bir Rus elçisi

(Halfin, **a.g.e.**, s. 135.)

⁶⁷ Kazan Üniversitesi 1805 yılında kuruldu. XIX. yüzyılın ilk yarısında Doğu Dilleri Bölümünde H.D.Fren, Y.O.Yartsov, M.A.Kazım Bek, N.A.Halfin, O.M.Avalyeevski, A.I.Popov, F.I.Erdman, Arapça, Farsça, Türkçe, Tatarca ve Moğolca dillerini öğreten önemli alimler çalışmıştır. (Halfin, **a.g.e.**, s.135.)

P.İ.Demezov'un 1829'da doğu dilleri bölümüne kaydolduğu Kazan Üniversitesi Moskova ve St. Petersburg'dan sonra önde gelen üçüncü saygın üniversiteydi. Meşhur Rus doğubilimcilerinin yetiştiği bu üniversitede doktora eğitimi yapmış olmak ona ileride çıkacağı zorlu yolculukta epey yardımcı olmuştur. (Zarcone, **a.g.e.**, s.28.)

⁶⁸ Halfin, **a.g.e.**, s.8.

⁶⁹ Halfin, **a.g.e.**, s.9.

saniyordu⁷⁰. P.İ.Demezov bu gizli görevi tamamlayıp döndükten sonra Buhara ülkesindeki ekonomik, siyasî durum hakkında birkaç rapor hazırlayarak V.A.Perovski'ye sundu. Bu başarısından dolayı St. Anne'nin emri ile 3. derece rütbeyle terfi ettirilerek ve 3000 Ruble verilerek ödüllendirildi.

1836 yılında Çarlık başkentine çağırılarak Rus Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı'na profesör olarak atandı. Dışişleri Bakanlığı'nda 'Türkçe ve Farsça Dilleri Dairesi Başkanlığı'na⁷¹ getirildi. P.İ.Demezov'un bilimsel çalışmaları diplomatik faaliyetler ile iç içe geçmiş durumdaydı. Örneğin 1840-1841 yılları arasında Rus elçilik heyetinin bir parçası olarak Tahran'da kaldı. Şah tarafından kendisine 2. *Dereceden Lva* ve *Solntse* nişanları verildi. Aralık 1841'de Asya Departmanı'nda 2. *Dragoman* ünvanına layık görüldü. Bu şekilde diplomatik olarak çok yüksek bir pozisyona getirilmiş oluyordu. 1840-41 arasında Tahran'a giden bir Rus heyetine eşlik etti ve Şah'tan bir nişan aldı. İmparatorluk üst mahkemesi bünyesinde İslam hukuku hakkındaki Tatar belgelerinin ve eserlerinin tercümesinden sorumlu kılındı. İki yıl sonra 1843'de de Doğu Dilleri Bölümüne müdür olarak seçildi ve aynı yıl Rus vatandaşı oldu. Ardından İran'a ve Osmanlı Devleti'ne seyahatler düzenledi. 1846 yılında Sardunya kralı Charles Albert (1831-1849) tarafından kendisine *Baron* unvanı verildi. Devlet danışmanlığı rütbesine yükseltildi (4. derece general rütbesi). Yine 1849'da Doğu sorunları uzmanı unvanını kazandı ve Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1850'de diplomatik kariyerinin zirvesine ulaşmıştı ve 5. *Dragoman* unvanını (tercümanlıkta üst bir kademe) elde etti.

En son 1857 yılında Paris'te Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Kitab-ı *Şecere-i Türki*'sini Fransızca'ya çevirdiğini gördüğümüz P.İ.Demezov'un ilk olarak neden Rusya'ya gittiği halen bir sırdır. Ülkesine ise ancak 29 yıl sonra dönebildi. Bu süre zarfında Rus istihbarat servisinde, sonra da Çarlık hizmetinde çalıştı. 1973 yılında 66 yaşında iken Paris'te hayata gözlerini yumdu⁷².

⁷⁰ Zarccone, a.g.e., s.28.

⁷¹ P.İ.Demezov'un F.V. Şarmua'nın ayrılmasıyla boşalan pozisyonuna geldikten sonraki maaşı yılda 4 bin Rubleydi. (Halfin, a.g.e., s.11.)

⁷² Poujol, a.g.m., s.331.

2.2. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN ESERLERİ

P.İ.Demezou, dünya literatüründe Fransız şarkiyatçılar kadar Farsça uzmanı Avrupalılar tarafından da tanınmaktadır. Bu ünü sağlayan 1858-69 yılları arasında İran'a yaptığı ziyareti sırasında tamamladığı *Dictionnaire Persan-Français* adlı 4 ciltlik eserinin halen daha akademik çevrelerce kullanılmasıdır. Eser Roma'da 1908'de yayınlanmıştır. Bu eserde Fars dilinde yazılmış *Bahar-e Ajam ve Borhan-e qate*'den, Türkçe-Arapça sözlük olan *Oqianus al-basit fi tarjoma al-Qamus al-mohit* ve Farsça-Türkçe dil bilgisi kitabı olan *Lesan-e Ajamya Farhang-e so'uri* adlı eserlerden yararlanmıştır. Ayrıca Arapça-Latince Sözlüğü gibi daha önce yazılmış Avrupa sözlüklerine de atıfta bulunmuştur.

P.İ.Demezou'un 1857'den itibaren yaşamını sürdürdüğü Paris'te kaleme aldığı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî* adlı eserinin Fransızca'ya tercümesi önemli bir çalışmadır. P.İ.Demezou'un, Vladimir İvanoviç Dahl'ın Orenburg'da bulunan bir el yazmasına dayanarak düzenleyip tercüme ettiği bu eseri, 1871-1874'te St. Petersburg'da *Histoire des Mongols et des Tatars* adı ile Philo Press tarafından 2 cilt halinde yayımlanmıştır⁷³. Türkleri kökenine dair bir eser olan *Şecere-i Türkî* Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından 1663'te kaleme alınmıştır. Ancak Bahadır Han'ın ölmesi ile yarım kalmış ve oğlu Enuşe tarafından tamamlanabilmiştir. *Şecere-i Türkî* XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Harezmi'de hüküm süren hanedanların, Yedigâr sülalesinden Şibânî hanlarının ve Türkistan tarihini anlatır ve bu döneme ait temel kaynaktır. Çeşitli dillere çevrilen eserin Türkiye Türkçesi'ne çevirilerini önce Ahmet Vefik Paşa sonra da Rıza Nur tarafından yapılmıştır. P.İ.Demezou'un Türk tarihi açısından bu kadar önemli bir kaynağın Avrupa'ya açılmasını sağlaması açısından Fransızca'ya yaptığı çeviri yadsınmamalıdır⁷⁴. P.İ.Demezou başka eserler üzerinde de çalışmıştır. Ancak bilim insanı olmasının yanında diplomatlık vazifesi de bulunan P.İ.Demezou'un bu çalışmaları tamamlayacak vakti olmadı. 66 yaşında iken hayatı vefat etti.

⁷³ Poujol, a.g.m., s.331.

⁷⁴ Ebu'l Gazi Bahadır Han, Türklerin Soykütüğü, Hazırlayan: Muharrem ERGİN, **100 Temel Eser No:33**, Tercüman Gazetesi, Kervan Kitapçılık, s.13-15.

2.3. PETR İVANOVİÇ DEMEZON'UN BUHARA EMİRLİĞİ'NE SEYAHATI

İngiltere ticarî hedeflerle XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Hindistan ve Afganistan kanalı ile Türkistan'a yayılmaya başladı. Başta Buhara Hanlığı olmak üzere mallarını satacağı yeni pazarlar arayan İngilizler faaliyetlerini belirgin ölçüde arttırdı. Bunun üzerine uzun süredir Türkistan'ı dikkatle takip eden Ruslar rahatsız oldu çünkü batıda Avrupalılarla boy ölçüşemediğinden Rusya için Türkistan pazarları hayati öneme sahipti. Çıkarlarını muhafaza etmek için Rusya'nın da bir takım atılımlarda bulunması gerekiyordu. Hive Hanlığı yöneticilerinin ticaret yollarında söz sahibi olması, buradan geçen ticaret kervanlarını gümrüğe tabi tutarak ve bazen de yağmalayarak ticarete istenilen hedeflerin yakalanmasına engel olmaları, bu yüzden Rusya ile çatışmaları, hem Hive hem de Buhara'da gerek kervanlara gerekse sınır köylerine yapılan baskınlarda ele geçirilen Rusların köleleştirilmesi cihetlerinden Rusya, bu iki hanlığı daha da yakından takip etmek gereksinimi duymuştu. Bu nisbette bölgeye, özellikle de Buhara'ya çeşitli sebeplerle Rus elçileri göndererek bölge hakkında ayrıntılı raporlar hazırlatmakta ve bölgenin nabzını tutmaktaydı. Bu elçilerden birisi de 1834 yılında Buhara Emirliği'nin Rusya'ya karşı tutumunu, hoşnutsuzluklarını, yönetimdeki Han'ın karakterini, bölgenin zirai ürünlerini, pazarların durumunu, Rus esirlerin durumunu, Buhara ve Çin Türkistanı'nın ticarî ilişkilerini, 1825'te Hindistan'tan buraya gelen İngiliz ajanı William Moorcroft'un⁷⁵

⁷⁵ Moorcroft, William (1765-1825); Türkistan'da 1800'lü yılların ilk çeyreğinde yaptığı seyahatlerle ünlenen gezgin veteriner. Lancashire doğumlu olan Moorcroft tıp eğitimini Liverpool'da almıştır. Veterinerlik üzerine ilerlettiği ihtisası ile Field isminde bir ortak ile Londra'da bir dükkân açtı. 1796'ya geldiğinde at nalı ticaretinden bütük bir servet elde etmişti ancak 1800'de at nalı patentini kaybedince işleri bozuldu. Bu nedenle işi bırakarak 1808'de Bengal ordusuna veteriner hekim olarak atanma teklifini kabul etti. Doğu Hindistan Şirketi'nin Cawnpore yakınlarındaki damızlık çiftliğine şef olarak atandı. Burada yerli süvari atının gelişimi ile ilgili çalışmalar yaptı. Türk atını Arap atından üstün tutmaktaydı. Bu durum Britanya'nın Hindistan ile Himalaya'nın arkasındaki ülkeler arasında kurulabilecek ticarî ilişkilere odaklandığını gösterir. 1811-1812'de sonradan General Sir John olan Kaptan ile beraber Himalaya'yı geçerek Niti Geçidi'ni geçmiş ve Kuen-Lun zinciri ile arasındaki ovaya varmıştır. Sutlej ve İndus'un doğu kolunun kaynaklarını ve üst sıralarını incelemiştir. Ravan Gölü ve Manaforavara Gölü'nün yerlerini tespit etmiştir. Himalaya'yı geçen ilk İngiliz yolcudur. Bu yolculuğun amacı 'Asya Araştırmaları'nda ortaya çıkmıştır. 7 yıl sonra 1819'un sonunda Moorcroft büyük bir hazırlıkla tekrar bir keşif gezisine çıkmıştır. Lahor'daki Rancit Singh'i ziyaret etmiş ardından Ladak'a giderek başkent Lè'da bir süre ikamet etmiştir. İngilizlerin ne istediği sorulduğunda amacını şu şekilde sıralamıştı: 1-Ladak ile ticaret yapma özgürlüğü, 2- Ortaelçilik, 3- Ladak'ta kalıcı bir yer edinme, 4-Niti Ghat'ı İngiliz ticaretine açmaya teşvik etmek için hükümetin Gordak'la olan iyi ilişkileri. Daha önce Lahor'daki Rancit Singh'e ticarî ilişkilerin artırılması için önerilerde bulunmuştu. Ancak

ve arkadaşı George Trebeck'in⁷⁶ öldürülmesinin ardından geriye kalan ve kaybolan notlarının akıbetini ve satın alınıp alınamayacağını öğrenmek üzere bölgeye gönderilen P.İ.Demezou'du. P.İ.Demezou Tatar bir molla kılığında bölgeye gelmişti. Doğu dilleri üzerine uzun yıllar yaptığı etütler ve bölge insanının tanıma adına önemli bir fırsat olan sınır komisyonundaki tercümanlık vazifesinde edindiği bilgiler dahi Buhara Hanlığı'ndaki seyahatinde tam bir Türkistanlı gibi muamele görmesine yetmedi. Buhara yöneticileri tarafından oldukça kuşkuyla karşılandı ve düşmanca tavır gördü. Buna rağmen kimliğini açık etmeden vazifelerini tamamlayarak ülkesine dönebildi. 4 aylık seyahatinde bürokratlar ile görüşme fırsatı bulan P.İ.Demezou, ülkenin ziraî, ticarî, Askeri, idarî durumunu ve Buhara halkının günlük yaşamını yakından müşahede etti. Nisan 1834'te Orenburg'a gönderdiği bir mektup ile bunları rapor etti. 26 Haziran'da Orenburg'a döndükten sonra Askeri Vali'ye 2 rapor daha sundu. Bu raporlarda geçen önemli noktalardan biri de Buhara Kuşbegi'nin ticarî kervanların güvenliğini temin etmek adına Rusların Sır Derya'nın iki yanına kaleler inşa etmesini rica ettiği bilgisiydi. Bu rica Ruslar tarafından memnuniyetle karşılandı. P.İ.Demezou dönüşünün ardından, misyonunu başarı ile tamamlamasının karşılığı

Moorcroft'un Britanya Hindistanı'na bitişik bağımsız devletlere önerdiği önemli siyasi düzenlemeler hükümet adına tamamen yetkisizdi. Le'de uzun süre kalmasına izin vermeyen Bengal hükümeti, devamında maaşını ve ödeneklerini askıya aldı. Çin Türkistanı'na girmek istemişse de çözümsüz kaldı. Le'dan 3 Kasım 1822'de Keşmir'e geçti. Burada şal yünü keçisine yönelik incelemede bulundu ve şal imalatının çeşitli süreçlerini, memlekete gönderdiği çeşitli örneklerle incelenmesini istedi. Şal endüstrisinin memlekette gelişmesi adına önemli katkıda bulunmuştur. Sonunda, Avrupalılar için yeni olan bir rota takip ederek Pencab'a inen Moorcroft, Hindistan hükümetinden Buhara Hanı için bir mektup yazmasını istedi. Kâbil'den Buhara'ya dek yol aldı. 'Bencil ve dar görüşlü bir insandan beklenecek bir tavır ile Han tarafından karşılandı. Tüm malını burada satarak Hindistan'a götürmek üzere birkaç değerli boynuz satın aldı. O zamana dek Kâbil'den Buhara'ya giden yol Avrupalılar için yeni idi. Moorcroft şöyle yazıyordu: Türkistan'dan ayrılmadan önce belki de dünyanın en iyi atlarının bulunduğu bölgeye girmeyi hedefliyordum. Ancak son 5 yılda tüm ilişkiler askıya alındığından ve keşif tehlikelerle dolu olduğundan zor olacak. Ancak yine de denemeye değer'. Ağustosun 5'inde Buhara'dan dönüş yoluna çıkan Moorcroft birkaç hizmetçisi ile Maimama'yı ziyaret için gruptan ayrıldı. Ancak bu sürede kaçırıldı ve öldürüldü. Ölümünün Andekhui'de zehirlenmesinden kaynaklandığı bilinmektedir. Birkaç gün hasta yatmış ve ardından ölmüştür. Cesedi bir deve sırtında Belh'e getirilmiş ve sur dışına defnedilmiştir. (Elizabeth, Baigent, "Moorcroft", **Oxford Dictionary of National Biography**, C.38, Oxford University Press, 2004, s.343.)

⁷⁶ Genç bir İngiliz olan George Trebeck de bu seyahat sırasında zehirlenmiş, Moorcroft'un cesedinin Belh'e getirilmesinden az bir süre sonra o da yüksek ateşten ölmüştür. Ardından Mezar-ı Şerif'e gömülmüştür. (Baigent, **a.g.m.**, s. 344.)

olarak bir miktar para ve unvan ile şereflendirildi⁷⁷. Hazırladığı raporlar ise Buhara Hanlığı'na ışık tutacak önemli kaynaklar olarak tarih literatürüne geçti.

'1833 Orenburg' notu düşülmüş bir arşiv klasöründen edindiğimiz bilgiler ışığında P.İ.Demezov'un Buhara seyahatinin amacını ve kendisine verilen görevin anlamını İ.A.Halfin'in aktarımı ile inceleyeceğiz. Arşivde yıllarca durmuş ve kıymeti çok sonra anlaşılmış bu klasörün üzerindeki '1833 Orenburg' ifadesi onu ilk bakışta alelade kaydedilmiş bir evrak gibi gösterse de Rusya'nın kaderi açısından önemli sonuçlar doğuracak bir takım gelişmeler basit ve sıradan görünen bu iki kelimeyi tarihimiz açısından kayda değer hale getirdi.

1833'te Orenburg'da Askeri Vali Pavel Petroviç von Suhtelen⁷⁸ aniden ölünce yerine Orenburg'dan, İmparator çiftinin gözdelelerinden biri olan 38 yaşındaki Binbaşı Vasiliy Alekseyeviç Perovski⁷⁹ geçti. Aynı yıl V.İ.Dahl⁸⁰ Orenburg Askeri Valisi'ne

⁷⁷ KOÇ, Dinçer, XVI-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen RusDiplomat ve Askerileri, **Türk Dünyası Araştırmaları, Mart-Nisan 2017, C.115, Sayı.227, s.61-90.**

⁷⁸ *Suhtelen Pavel Petroviç*; 1788-1833 arasında yaşamış, kont unvanına sahip kişidir. 1802'den beri ordu hizmetinde görev yapmış, ardından Fransa Süvari MuHâfızlarına (1802-1807) dâhil olmuş ve İsveç savaşlarına katılmıştır (1808-1809). 1805 yılında neredeyse hepsinin öldürüldüğü Austerlitz Savaşı'nda yaralanarak esir düşen P.P. Suhtelen, savaş alanında dolaşan Napolyon'un dikkatini çeker. Ve aralarında bir konuşma geçer. Napolyon cesaretinden ötürü kendisini övmektedir (L.N. Tolstoy'un Savaş ve Barış romanında bu olaydan ilham aldığı bilinmektedir.) Bu olayın ardından P.P. Suhtelen'e Rus ordusu tarafından altınla 'cesaretin için' yazılmış bir kılıç hediye edilir. 1811 yılında Türkiye ile savaş sırasında M.İ.Kutuzov'un emrinde bulunur. 1826 Mayıs ayında Genelkurmay Baş Müdürü olarak göreve başlar. Aynı yılın Ağustos ayında da tümgeneralliğe terfi eder. 1826-1828 Rus-İran Savaşı sırasında Kafkasya Birliği'nin kurmay başkanlığını yapar. 1828-1829 Rus- Türk Savaşı'na katılır ve yararlanır. 1830 yılı nisan ayında Orenburg Askeri Valisi ve Müstakil Orenburg Kolordusu komutanlığına atanır. (Halfin, **a.g.e.**, s. 133.)

⁷⁹ *Perovski Vasiliy Alekseyeviç*; 1795- 1857 yılları arasında yaşamış, Kont A.K.Razumovski'nin gayr-ı meşru oğludur (Perovski soyadı, A.K.Razumovski ailesinin mülkü olan Perovo köyünün adından türemiştir). 1811'den itibaren orduda görev yapmış, Vatanserverlik Savaşı'na katılmıştır. Borodine Savaşı esnasında yararlanır. 1818 yılında Grandük Nikolay Pavloviç'in yaveri olur. 1825 yılında terfi ettirilir ve fligel adyutant olur. 1828'de tuğgeneral rütbesine terfi eder. 1829 Rus-Türk Savaşı'na katılır. Varna yakınlarında ciddi şekilde yararlanır. 1833 yılında, Orenburg'a vardıktan sonra tümgeneralliğe terfi ettirilir. 1833-1842'de Orenburg Askeri Valisi, 1851-1857 de ise Orenburg ve Samara Valisi ve Müstakil Orenburg Kolordu komutanı olur. 1839-1840 yıllarında Çarlık ordusunun Hive'ye yaptığı başarısız seferin başında bulunur. 1843'te generallik rütbesini aldı. 1846 yılında Danıştay azası olur. 1855 yılında Kont unvanını alır. 1853 yılında askeri bir müfrezenin başında Akmescit Kalesi'ne baskın yapmıştır(daha sonra adı Fort Perovski, Perovsk ve şimdi ise Kızıl Ordu olmuştur.) 1853-1857'de Sır Derya'ya bir dizi tahkimat yasağı koyar ve Hokand Hanlığı'nın Rusya'ya katılmasına katkıda bulunan Aral askeri filosunu oluşturur. V.A.Perovski'nin, aralarında V.A.Jukovski, A.S.Puşkin ve V.İ.Dahl'in da bulunduğu birçok entelektüel kişi ile dostluğu veya tanışıklığı vardır. (Halfin, **a.g.e.**, s.133.)

⁸⁰ *Dahl Vladimir İvanoviç*; 1801-1872 yılları arasında yaşamış Rus yazar, sözlükbilimci ve etnografıdır. 1833 Temmuz'dan 1840'a dek Orenburg Askeri Valiliği bünyesinde çalışmış özel görevli bir memurdur. (Halfin, **a.g.e.**, s. 133.)

bağlı özel bir görevli olarak hizmet vermeye başladı. Bu yıl Nepluyev Askeri Okulu'nda⁸¹, baş danışman İtalyan İvanoviç Petr Perovski⁸², Arapça, Farsça ve Tatar dillerinin kıdemli öğretmeni olarak hizmet etmekteydi. 1823 yılında buraya özel asker olarak gönderilen Polonyalı İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç ast subay rütbesini aldı. Aleksander Sergeyeviç Puşkin de bu yıl buraya geldi ve *Pugaçev Tarihi* adlı çalışmasına başladı⁸³. Bu yıl birçok açıdan tarihte derin izler bıraktı. Dosyada neler yazıldığına bakarsak 'Orenburg Sınır Komisyonunun Çevirmeni Olarak Buhara'ya Gönderilen P.İ.Demezov Hakkındaki Dosya' başlığıyla aktarılan bilgilerde 'P.İ.Demezov kimdir ve Buhara'ya yaptığı yolculuk ne içindir?' sorularının cevapları yer almaktaydı.

Orenburg Askeri Valisi V.A.Perovski'nin Dışişleri Bakanlığı Asya Bölümü Direktörü K.K.Rodofinikin'e⁸⁴ 26 Eylül 1833'te gönderdiği mektupta "Yerel bölgenin dış ticaretinin durumu ve komşu ülkelerle ilişkiler ve Türkistan bölgelerindeki yerel işlerin durumuyla ilgili tüm bilginin doğru ve eksiksiz bir şekilde alınmasını diliyor" demekteydi. Dahası Askeri Vali, Türkistan'daki Hindistan ve Afganistan'dan getirilen çok sayıda İngiliz mallarının ortaya çıkması ile ilgili endişelerini ve bu günlerde

⁸¹ *Nepluyev Askeri Okulu*; 1824 yılında Orenburg'da kurulmuştur. İsmine gelince XVIII. yüzyıl ortalarında Orenburg'da vali olan ve okulun yapımına büyük maddi katkıda bulunan Nepluyev'in şerefine bu isim verilmiştir. Nepluyev "Bu okul türünün ilk örneğidir. Öğretimin temel konularından biri doğu dillerinin öğretilmesi, amacı ise yerel birliklerin düzensiz ordusu için memurlar ve tercümanlar yetiştirmek, eğitimin Asyalılar arasında yayılmasıdır" demiştir. Okulda okutulan diller: Arapça, Tatarca ve Farsça'dır. 1844'te Nepluyev Askeri Lisesi, 1866 yılında Orenburg Askeri Gimnaziyumu'na çevrilmiştir. (Halfin, **a.g.e.**, s. 134.)

⁸² P.İ.Demezov ve İ.V.Vitkeviç'in notlarını derleyen Halfin eserin önsözünde P.İ.Demezov'dan bu şekilde bahsetmiştir. (Halfin, **a.g.e.**, s.5)

⁸³ 1833 yılının temmuzu sonunda, A.S.Puşkin, hükümetten Orenburg'a seyahat izni istedi. Bu yolculuk fırsatı için arkadaşı V.A.Perovski'nin bağlantılarından ve yetkilerinden yararlandı. 17 Ağustos'ta, A.S.Puşkin St. Petersburg'dan ayrıldı ve 18 Eylül'de Orenburg'a geldi. V.İ.Dahl ile birlikte Berdski yerleşkesine, İletsk Kasabası ve çevresindeki Orenburg Stanitsa'sına (büyük Kazak köylerine verilen isim) gitti. A.S.Puşkin, sadece efsanevi 'Pugaçev' bozkırlarını, Uralları görmeyi değil, aynı zamanda Pugaçev'in çağdaşları ile tanışıp konuşmayı da başardı. A.S.Puşkin, 20 Eylül'de Orenburg'dan ayrıldı. V.İ.Dahl ise yollarını ayırdıkları A.S.Puşkin ile 23 Eylül'de Uralsk'ta buluştu ve ona eşlik etti. 1835 yılında A.S.Puşkin, V.A.Perovski'ye şunları yazdı : 'Berdski'ye yaptığımız gezi anısına 'Pugaçev'in Tarihi'ni gönderiyorum sana. St. Petersburg'da yalnızca bir baloda buluşabildiğimiz için pişmanım. Bozkırlarda ya da Ural'da görüşmek üzere.'" (Halfin, **a.g.e.**, s. 134.)

⁸⁴ *Rodofinikin Konstantin Konstantinoviç (1760-1838)*; 1783-1789 arasında askerlik yaptı. Gönüllü asker olarak 1788 yılında Gotland yakınlarındaki İsveçlilerle yapılan deniz savaşına katıldı. Diplomatik hizmete 1803 yılında Dış İlişkiler Kurulu'nda başladı. 1805'de 1. Rus Ordusu'na diplomatik ajan olarak gönderildi. 1806-1810'da diplomatik amaçla Türkiye ve Sırbistan'da bulundu. 1819'da Dışişleri Bakanlığı'nın oluşturduğu Asya Dairesi'nin direktörlüğüne atandı (1837'ye dek). 1833 yılında Dışişleri Bakanlığı Konseyi'ne üye oldu. 1838'de Devlet Konseyi üyesi olan senatör olarak atandı. (Halfin, **a.g.e.**, s.134.)

Buhara'da bulunan iki İngiliz'in varlığından rahatsızlığını dile getiriyordu⁸⁵. Bu nedenle 'hükümetten değil, yerel makamlardan bir ortaelçi gönderilmesi yerinde olurdu. Böylelikle aleniyeti gidermiş ve masrafları kısmış olurdu. Asyalılardan alınan bilgiler çoğu zaman yetersizdi. Valinin endişesi, Rus hükümetinin Doğu komşularını dikkatlice takip ettiğinin, karlı ticaretlerini kıskançlıkla izlediğinin ve diğer güçlerin, özellikle de İngiltere'nin buraya ilgisini öğrenmek isteğinin ortaya çıkması ihtimalinden kaynaklanıyordu.

O zamanki en önemli mevkilerden birinde bulunan Orenburg bölgesi Valisi V.A.Perovski yetenekli, enerjik ve genç bir adamdı (bu şekilde belirtilmesinin nedeni daha önce Orenburg'da böyle bir vali bulunmamasıdır). Bu vazifeye atanması Rus İmparatorluğu'nun güney komşularına özel bir alakası olduğunu gösterir. V.A.Perovski, yalnızca Orenburg'da doğuya giden yeni yollar açmakla kalmadı, aynı zamanda siyasî anlamda pek çok atılımda bulundu. Çar I.Nikolay'a yakın ve nüfuz sahibi bu adamın ortaya çıkışı komşu bölgelerdeki 1830'ların başındaki mevcut gergin durumdan kaynaklanmaktadır.

XVIII. yüzyılda Kazak boylarının büyük kısmı Rus uyruğuna geçti. Bununla birlikte Hive Hanlığı hükümdarları Kazakların göçebe yaşam biçimi de dâhil olmak üzere her türlü fırsatı değerlendirerek onlar üzerinde hâkimiyet iddia ettiler. Hive hanları ayrıca Hindistan, İran, Afganistan; Türkistan ile Rusya topraklarını birbirine bağlayan ticaret yollarını kontrol altına almaya, kervanlara saldırmaya ve yağmalamaya başlamışlardı. Bunun neden olduğu Rusya-Hive çatışması, Çarlık hükümetini hanlığın adımlarını yakından takip etmeye zorladı.

Hem Hive'de hem de Buhara'da bulunan hanların da dikkate alınması gerekiyordu. Önemli olan başka bir konu ise kervanlara veya sınır köylerine yapılan baskınlarda esir düşen ve Buhara Hanlığı'nda tutulan Rus esirler konusu idi (özellikle Hive'de çok sayıda Rus esir vardı). Bu esirlerin bir şekilde kurtarılması Orenburg yönetimini meşgul eden başlıca konulardandı.

⁸⁵ William Moorcroft ve George Trebeck'in gezisine atıfta bulunmaktadır.

Orenburg ve St. Petersburg, komşuları Türkistan'daki gelişmeleri yakından izlemek zorunda kaldı. Bu açıdan 1820lerin sonu 1830'ların başında Rusya, rakiplerinden (İngilizlerden) önemli ölçüde öndeydi. Özellikle, Rusya'da Doğu Hindistan Şirketi Teğmeni Alexander Burnes⁸⁶, Zerefşan'ın kıyısında, Amu Derya'nın sağ kıyısına yapılan seferi ile adından söz ettirdi. Ancak Rusya son durumdan henüz haberdar değildi.

Rusya İmparatorluğu gibi siyasî çevreleri de Türkistan'daki en büyük ve en kalabalık devlet olan Buhara Hanlığı'na ilgi duyuyorlardı. Çünkü İran, Afganistan, Hindistan ve diğer ülkelere giden ticaret yolları bu hanlıktan geçmekteydi. Buhara tüccarları Rus pazarlarında oldukça hareketliydi ve Rusya'nın Asya ülkeleriyle ticaretinde Buhara ile ekonomik bağlar önemli rol oynuyordu. Bu yüzden gerekli bilgileri 'hükümetten değil de' Orenburg sınır boylarında görev yapan "akıllı, kültürlü ve birkaç şark dilini bilen" Asteğmen İ.V.Vitkeviç sayesinde elde etmek isteyen V.A.Perovski'nin onu Buhara'ya göndermesi son derece doğaldı. Petersburg'a yazdığı mektubunda da onu tavsiye etmişti.

Genel Vali'nin mektubu, başkentte ilgili makamlarca kabul edildi. Savaş Bakanı Kont A.İ.Çernişev⁸⁷, K.K.Rodofinik'e valinin öne sürdüğü fikri onayladığını ancak

⁸⁶ *Aleksander Burnes (1805- 1841)*; Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetinde olan bir İngiliz subayıdır. 1931 Aralık-1832 sonunda İngiliz hükümeti tarafından keşif amacı ile Buhara'ya gönderildi. Delhi'den başlayan sefer ile A.Burnes, Kâbil'den, Kunduz'dan, Amu Derya'dan, Karşi'den geçerek Buhara'ya geldi. Bu gezi sırasında Burnes, Ermeni bir tüccar kılığında geziyordu. Buhara'da defalarca Kuşbegi ile görüşen Burnes, İngiltere ile Buhara arasındaki ticaret konularını tartıştı. Bu seyahatte tutulan tüm bilgiler (gizli bilgiler hariç) kendi tarafından yazılarak bir kitap halinde yayınlanmıştır. 1839-1841'de Burnes Kâbil'deki İngiliz ordusunun karargâhına siyasi danışman olarak atandı ardından da halk isyanı sırasında öken kent valisinin yerine geçti. (Halfin, **a.g.e.**, s.134.)

⁸⁷ *Aleksandr Çernişev (1785-1857)*; Asker ve devlet adamıdır. I.Nikolay 'ın en yakın ve sadık adamıdır. 1802'de süvari muhafızlığına getirilmiştir. 1805-1807 yılları arasında Fransa ile yapılan savaşlarda görev almıştır. 1080-1812'de Fransa ve İsveç'te diplomatik ilişkilerde çalıştı. Paris'te askeri diplomat olarak çalıştı. 1812'de Rusya'ya döndü. 1812 Eylül'den itibaren hareket ordusunda süvari birliklerini kumanda etti. Sınır ötesi seferlere katıldı. 1812 yılında general adütant unvanını aldı. General adütant Çarlık Rusyasında ve Rus İmparatorluğu'nun başlarında askeri bir rütbedir. I.Petro döneminde kralın, mareşallerin ve orgeneralin yanındaki kıdemli yaverlere verilen unvandı.1819'da üye olduğu Dok Kazak Ordusu Örgütlenmesi Komitesinde 1821'den 1836'ya dek başkanlık etti. 1827'de senatör ve kont unvanlarını aldı. 1828'de Genelkurmay Başkan Yardımcısı ve Savaş Balanlığının Başkanı olarak atandı. 1832-1852'de de Savaş Bakanı olarak görev yaptı. 1826 yılında Dekabristler dosyasında Soruşturma Komisyonu üyesi ve Yüksek Mahkeme üyesi oldu. Bir Dekabrist olarak burada en sert cümleler ile konuşmuştur. 1841'de *knez* ve 1849'da da *svetleyşego knez* unvanını aldı. Orduda 'coplu disiplin' taraftarı idi. Ancak bu tutumu hiçbir olumlu sonuç doğurmamıştır. Kırım Savaşı'nda Rus ordusu tarafından saldırıya uğramıştır. (Halfin, **a.g.e.**, s.134.)

elçi adayını beğenmediğini, ‘deneyimli ve güvenilir başka bir yetkili bulmak gerektiğini’ bildirdi. Çar I.Nikolay, kararını verirken İ.V.Vitkeviç’in 1823’te Vilno yakınlarındaki Kroj Gimnazı’nda gizli bir örgüte katıldığı için sürgün edilmesini göz ardı etmemişti. İ.V.Vitkeviç henüz 1830’da Astsubay Çavuş rütbesini almış, 1833 yılı nisan ayında da V.A.Perovski’nin talebi üzerine Astsubay Üstçavuş rütbesine terfi ettirilmişti. Bu arada İ.V.Vitkeviç’i göndermek için gerekli tüm hazırlıklar yapılmıştı. Adına gizli bir talimat hazırlandı. Bu talimatname seyahati boyunca dikkat etmesi gereken hususlar hakkında bir nottu. Buhara’ya ⁸⁸ yapacağı seyahat için gereken para hazırlandı ve hediyeler ayarlandı. Ancak yukarıda belirtilen sebepten ötürü İ.V.Vitkeviç’in gönderilmesi planı aniden iptal oldu. Geri çekme emri en yüksek merciden, Petersburg’dan geliyordu. V.A.Perovski, sefer planını bir sonraki ilkbahara erteledi ve İ.V.Vitkeviç’in yerini alabilecek başka birini buldu. Bu kişi P.İ.Demezov’dur.

Askeri Vali, hakkında bir süredir düşündüğü bu önemli diplomatik görevi genç P.İ.Demezov’a tabiri caizse emanet etmeye karar verdi. Yeni seçimini Petersburg’a bildiren V.A.Perovski, P.İ.Demezov’dan ‘bu oldukça zor görev için gereken tüm nitelikle sahip, gayretli ve eğitimli’ bir kişi olarak bahsediyor ve bu görev için onu tavsiye ediyordu.

Elçi olarak uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkacak P.İ.Demezov’a 25 ana başlıktan oluşan gizli bir talimatla Buhara’ya gerçekleştireceği seyahatin bir planı gönderildi. Bu belgenin dikkatlice incelenmesi ile P.İ.Demezov’un amacının XIX. yüzyılda Rusya hükümetinin Türkistan’daki tüm diplomatik adımları ile zincirleme bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. V.A.Perovski kendinden öncekilerin çalışmasını devam ettirmişti. Bu nedenle bu seyahatin amacı ve P.İ.Demezov’un görevleri daha önce belirlenmişti. P.İ.Demezov’a verilen görev ve planın A.F.Negri’nin⁸⁹ 1820-1821

⁸⁸ Belgelerde geçen *Buharin* terimi Buhara Hanlığı anlamına gelir. Aynı zamanda hanlığın başkenti olan şehrin kendisine de Buhara denmektedir. (Halfin, a.g.e., s.7.)

⁸⁹ *Alexander Fedoroviç Negri (1784-1854)*; Yunan bir ailenin çocuğu olan Negri 1806’da Rusya’ya geldi. 1815’de Devlet Meclisi Üyesi unvanı ile Dışişleri Bakanlığında göreve başladı. 1818’de kıdemli, büyükelçi danışmanı olarak İran’daydı. Rusya elçisi General A.P.Yermolov’un erkanına dâhil oldu. İran’da kaldığı süre boyunca ayrıntılı bir günlük tuttu (Kiev’deki Ukrayna SSR Bilimler Akademisi Merkez Bilim Kütüphanesi’nde saklanmaktadır.) 1820’de Buhara’ya elçi olarak gönderildi. Rusya’ya döndükten sonra Dışişleri Bakanlığı’na Buhara hükümetiyle görüşmeleri ve yazışmaları hakkında ayrıntılı bir rapor sundu. 1828’de Rus-Türk Savaşı sırasında Rus ordusunda diplomatik görevlerde vazife aldı. 1837’den itibaren Odesa’da yaşadı. Birçok doğu dilini biliyordu. Doğu dillerinde yazılmış

yılları arasında Buhara'ya yaptığı seyahatteki görev ve plan ile oldukça benzer olduğunu söyleyebiliriz. P.İ.Demezov'un ayrılmasından 2 yıl sonra 1835 sonbaharında diğer bir Orenburg elçisi olan İ.V.Vitkeviç'in de (V.A.Perovski onu nihayet Buhara'ya göndermeyi başarmıştır) programı hemen hemen aynıydı.

P.İ.Demezov'un pazar fiyatlarından, Buharalılar tarafından öldürülen iki İngiliz'in kâğıtlarını satın alabilme ihtimaline kadar çeşitli konularda dikkatli olması gerekiyordu. Ancak Rusya-Buhara ticaretinin sorunları öncelikli ve ana konularıydı (kendisine verilen talimatnamede bu konu üzerinde özellikle durulmuştu.).

Buhara'ya giden yol, Avrupa'nın denetim altında tuttuğu ve hakkında fazla bir şey bilinmeyen gizemli bir yoldu. Petr İvanoviç'in Buhara Hanlığı'na gezisine birkaç yıl önce İngiliz hükümetinin talimatı ile William Moorcroft ve George Trebeck adlı iki İngiliz Doğu Hindistan Şirketi yetkilisi olarak Buhara'ya gelmişti. Bunlar doğuda acemi olarak adlandırılmayacak kişilerdi. Doğuyu iyi tanıyorlardı ve bilgece hareket ediyorlardı. Ancak yine de Buhara halkı kendilerine şüpheyle yaklaştı. Olay bu iki İngiliz'in zehirlenmesi ile sonuçlandı. Rusya'da böyle varsayılmaktadır⁹⁰.

Rusya'dan Buhara Emirliği'ne giden birinin neler hissettiğini hayal edebilmek için günümüzden geriye, XIX. yüzyılın ilk yarısına gitmeli ve o yolcu gibi düşünmeye çalışmalıyız. Buhara, çok az bilinen topraklardı. Avrupalılara sanki yüzyıllar öncesinde var olmuş ve sonsuza dek de var olacaktı gibi geliyordu bu yüzden. İlk var olduğundan beri de hiçbir şey değişmemişti. Kurulduğundan bu yana yaşam, yasalar ve gelenekler aynıydı. Doğu, dünyanın geri kalanından kopmuş gibi görünüyordu. Bunu XIX. yüzyıldaki seyyah Meyendorff'un Buhara ziyareti sırasında edindiği izlenimlerden yola çıkarak söyleyebiliriz. "Başka bir dünyaya gitmiş gibi oldum." diyordu. 200 yıl önce doğuya yapılan bir gezi günümüzde keşfedilmemiş bir gezegene uçmak gibi bir şeydir.

Bu koşullarda W.Moorcroft ve G.Trebeck'in ölümü doğuya giden bir insan üzerinde oldukça etki bırakır. Doğal olarak P.İ.Demezov da kendi seyahati için büyük

el yazmaları hakkında araştırma ve çeviriler yaptı. Odesa Eski Eserler Derneği'nin çalışmalarına katıldı (1844'te başkan yardımcılığına seçildi). (Halfin, **a.g.e.**, s. 135.)

⁹⁰ W.Moorcroft ve G.Trebeck'in notlarının İngilizce baskısında iki İngilizin ayrı yerlerde yüksek ateşten öldüklerinden bahsedilmektedir. W.Moorcroft Endhuy'da, G.Trebeck Mezar-ı Şerif'de ölmüştür. Bununla birlikte Ruslar bu ölümlerin cinayet olduğundan şüphe etmemektedir. P.İ.Demezov'a verilen talimatnamede bu iki İngiliz'den ve notlarından bahsedilmesi tesadüfi değildir. (Halfin, **a.g.e.**, s. 9.)

hayaller kurmaması gerektiğini biliyordu. Güvenlik için yola Mirzâ Câfer adı ile Tatar bir molla kılığında çıkmaya karar verdi. Yolculuğu boyunca P.İ.Demezón'un gerçek kimliği ortaya çıkmadı. Bir yandan da P.İ.Demezón'dan bir yıl sonra Buhara'ya gelen ve Kuşbegi⁹¹ ile görüşen İ.V.Vitkeviç'e göre ' gerçek kimliği geldiği ilk günden ortaya çıkmış ve Buharalılar onu alaya almışlardı'. Ancak aldatıldıkları için sinirlenmiş olan vezirlerin bu konuda yalan söyleyerek saygınlıklarını korumaya çalıştıkları düşünülmelidir. Aksi takdirde P.İ.Demezón 'dini bütün' biri olarak kabul edilmez, mescitlere, medreselere girmesine ve hala hayatta kalmasına izin verilmezdi⁹².

P.İ.Demezón Buharalıların kendisinin neredeyse her adımını izlemesine rağmen tanınmadığına emindi. Ufak bir hatası hayatına mal olabilirdi. İki yıldan fazla bir süre sınır komisyonunda ve okulda çalışmış olması, doğu insanı ile münasebetlerinde, bozkırdaki gezisinde, doğuya özgü giyim, âdet, gelenek göreneklere öğrenmiş olması bakımından çok işine yaradı. Ve Buhara'ya bir Müslüman olarak gitmek kendisinin de yazdığı gibi inanılmaz derece yardımcı oldu. 'Bir Müslüman olarak kabul görmeseydim bu kadar çok şey öğrenemezdim'. Şarkiyatçı P.S.Saveliyev eserinde P.İ.Demezón'dan önce 'Türkistan'ya giden hiçbir yolcunun bölge hakkında doğru bilgiye ulaşması için uygun koşulların olmadığını belirtiyordu. Mirzâ Câfer risk aldı ve hedefine ulaştı. Bir gayrimüslimin girmesinin yasak olduğu yerlere girdi, mederesede münazaralara katıldı, şehrin ünlü insanları ile tanıştı.

P.İ.Demezón'a Orenburg Askeri Valisi tarafından Kuşbegi'ne hitaben yazılmış bir mektup verilmişti. Bu mektup bahanesi ile Buhara başbakanı ile görüşme ve tanışma imkânı buldu. V.A.Perovski mektubunda 'Rusya ile Buhara Hanlığı arasında ticaret ve dostluk ilişkilerini pekiştirmek, geliştirmek ve önündeki engelleri yok etmek

⁹¹ *Kuşbegi*; başlangıçta Han'ın av seferlerindeki baş şefe verilen unvandı. XIX. yüzyılda Buhara Hanlığı'nın başbakanı ve Emir Buhara'dan ayrıldığında yerine bakan vekildi. Kendi idare dairesi olan Kuşbegi, devletin tüm işlerine orada bakardı. Buhara Arkı'nda (saray) oturan Kuşbegi, sürekli emirin yanında bulunmak zorundaydı ve emirin huzurundan kısa bir an için bile olsa ayrılamazdı. (Halfin, **a.g.e.**, s.135.)

⁹¹ Kuşbegilik başlangıçta pek önemi olmayan, Astarhanlar hanedanlığında Ubeydullah Han devrinde anlam kazanan bir unvandır. Mangit devrinde Kuşbegi, Şah Murad hariç tutulursa emirden sonraki en önemli kişi idi. Baş vezir sayılan Kuşbegi, maliyeden devlet idaresine birçok konudan sorumluydu. Hatta kendine bağlı vilayetleri bulunmaktaydı. Kuşbegi'nin ataması ve azli emir tarafından yapılırdı. (Hatunoğlu, **a.g.e.**, s.518.)

⁹² İ.V.Vitkeviç'in bu iddiasında kendisinin P.İ.Demezón'dan nefret etmek için her tür sebebinin bulunduğu göz önüne alınmalı ve P.İ.Demezón'un değil kendisinin Buharalılar tarafından zehirlenerek öldürülmeye çalışıldığı unutulmamalıdır. (Zarcone, **a.g.e.**, s.43.)

dileğinde olduklarını ve bunun için sert önlemler almaya hazır olduklarını' yazıyordu. Ancak bu önlemler Kuşbegi'nin yönlendirmesi ile alınmalıydı ve V.A.Perovski nazikçe Kuşbegi'ne göre 'Ruslardan ne beklediğini ve hangi yöntemin en uygunu olacağını' soruyordu. Kuşbegi'ne P.İ.Demezov ile hediyeler de göndermişti.

P.İ.Demezov 10 Kasım 1833'te son kervan ile Orsk'tan ayrıldı. Doğulu tüccarlarla birlikte, Tatar molla kılığındaki Buhara'ya gitti. Kervan sahibi Buharalı Niyaz Muhammed'di. Kervanbaşı ise tecrübeli bir Kazak olan Almat'tı⁹³.

Troitsk'e kadar kervana bir Askeri konvoy eşlik etti. Konvoyu Orsk Kalesi'nin Komutanı Teğmen Albay İsayev komuta etti. Troitsk'ten sonra ise kervan yola kendi başına devam etti. Yolun nasıl ilerlediği, kervandakiler ve tüccarlar konularında P.İ.Demezov'un kendisi raporunda ayrıntılı olarak bahsetmektedir.

Bir buçuk ay boyunca ucu bucağı olmayan Kazakistan bozkırlarından geçtiler. Soğuk, kar, hastalık (ölenler oldu), sürekli yağmalanma korkusu ile geçen bu bir buçuk aydan sonra kervan 29 Aralık'ta Buhara'ya vardı.

P.İ.Demezov yolda vakit kaybetmeden kendine verilen talimatları yerine getirmeye koyuldu. Raporunda bunlardan ayrıca geçtiği yolların, kuyuların, ormanların veya çalılıkların konumlarını ayrıntısı ile tarif ederek akarsulardan toplandığı ve dağıldığı noktaları, bozkırda yaşayan halklar hakkında bilgileri paylaşmıştır.

Buhara'da 4 ay kalmış olan P.İ.Demezov bu süre zarfında çok şey yapmayı başardı. Buhara Kuşbegi ile birkaç kez görüşebildi. Şeyhülislam⁹⁴ ile ve diğer Han soyluları ile görüştü. Buhara ticaretini, emirliğin Askeri gücünü, şehri, şehir yaşamını, sakinlerinin geleneklerini incelemek için yeteri kadar zaman geçirdi. P.İ.Demezov'dan ilk mektup 1834 Nisan ayında Orenburg'a ulaştı. Bu 'en yeni' haberlere göre mayısta ve sonrasında temmuzda V.A.Perovski Buhara Hanlığı hakkında Petersburg'a bilgi verdi. Diğer iki rapor ise P.İ.Demezov tarafından 26 Haziran 1834'te Orenburg'a

⁹³ *Rehber Almat*; kervanı Buhara'ya güvenle götürmüş ve Rus hükümetinin planlarına katkıda bulunmuştu. Bu yüzden de 1834 Ekim'de ödüllendirildi. Perovski, Orenburg Sınır Komisyonu başkanlığına yazdığı bir mektupta G.F.Gensu'ya 'Almat için gümüş bir madalya ve kılıç' gönderdiğini yazıyordu. (P.İ.Demezov, İ.V.Vitkeviç, **Zapiski O Buharskom Hanstve**, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoi Literaturı, Moskova 1983, s.10)

⁹⁴ *Şeyhülislam*; kelimenin tam anlamı ile İslam'ın başı anlamına gelir. Hâkimler arasında en yüksek mevkiye sahip olanıdır ve adalet meselelerinde Emir'in en yakın kuludur. Toplantılarda en saygın mevkide bulunur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında şikâyetlerin ve davaların nisaba göre çözülmesi işlerine bakardı. Nisab, peygambere ve ilk haleflerine göre yapılan değerlendirmedir. Son 3 emir döneminde (1860-1920) bu unvan sadece 'din adamlarına' verilen bir unvan haline geldi. (Halfin, **a.g.e.**, s. 135.)

dönüşünde derlendi. Bunlardan ilki temmuz ayına, ikincisi ekim ayına kadar olan dönemdir. Her iki rapor da bu basımda mevcuttur.

Raporlar hem seyahat hem de anı yazısıdır⁹⁵. P.İ.Demezov, yazarlar ve tarihçiler tarafından I.Nikolay döneminden bir buçuk yüzyıl öncesinin A.S.Puşkin'i olarak tanımlanmaktadır. Eğer resmi evraklar şiir gibi belli bir kafiyede yazılsa ancak bu kadar zevk veren bir beste olabilirdi.

P.İ.Demezov'un notları Buhara Hanlığı'nı çeşitli yönlerden ele almaktadır. Yazar tarafından belirtilmeyen bazı noktalar varsa da bahsettiği konular şu şekilde sıralanabilir: Ticaretin durumu ve fiyatlar, İngilizler, hepsi hepsi 3-4 tane eski silaha sahip ordu, aynı zamanda Buhara'da hayat, gelenekler, sokaklar, evler, okullar, medreseler, mescitler, hamamlar, bazı nedenlerden dolayı pis, tatsız su... Bunlardan başka Buharalılarının ikiyüzlülüğü, haram olmasına rağmen tütün içmeleri...

Yani genel olarak her şeyi ayrıntılı olarak tarif etmektedir. Pazar fiyatları ile ilgili mevcut döneme ait en doğru bilgiyi vermektedir. Bir tarihçi için bu notlar oldukça değerlidir.

Bu dikkat çekici ve ilginç tarihi kaynağın⁹⁶ yazarı olan P.İ.Demezov'a bizim minnettar olduğumuz kadar Orenburg yetkilileri de bu kadar değerli bir istihbaratı sağladığı için minnettardı. V.A.Perovski özellikle, P.İ.Demezov'un raporunda yer alan ve Buhara Kuşbegi'nin Rusya'nın ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak için Sır Derya'nın⁹⁷ her iki yakasına iki kale inşa etmesi isteğini dile getirdiği bölümü kaydetti ve bunu derhal Petersburg'a bildirdi.

⁹⁵ <<... Henüz bir rozet yok.>> 22 Ağustos 1827 yılında I.Nikolay'ın taç giymesi ile kendisine 'şeref nişanı' verildi. Gümüş yaldızlı rozet meşeden bir çeleng simgesi bulunduruyordu ve kare bir toka gibiydi. Çelekin ortasında Romen rakamları ile hizmet verdiği yıl yazıyordu. *Znak* denilen bu simgeyi almak için 15, 20, 25, 30, 35, 40 ya da daha fazla yıl görev yapmış olmak ve her dönemde sivil ya da askeri memur olarak en az 5 yıl hizmet vermiş olmak gerekiyordu. P.İ.Demezov'un henüz tokası olmadığından bahseden K.K.Rodofinikin, onun resmi olarak henüz 15 yıllık bile bir hizmetinin olmadığını belirtir. Reddetmesinin nedeni budur. (Halfin, **a.g.e.**, s.135.)

⁹⁶ P.İ.Demezov'un dönüşünden sonraki yıl P.S.Savelyev bu yolculuğa ilgi göstermeye başladı. Eserinde bilimsel olarak değerlendirildiğinde Mâverâünnehir'in şuanki durumuna oldukça ışık tutacağını yazmaktaydı. P.I. P.İ.Demezov'un gezisi Sovyet bili adamı G.N.Çabrov'un da makalesine konu olacaktı. (Halfin, **a.g.e.**, s.10.)

⁹⁷ *Sır Derya*; Buhara Emirliği'ne çok katkısı olmamakla birlikte bölge için önemli bir akarsu sayılmaktadır. Ortaçağ'da Jaxartes olarak adlandırılan nehir İslami dönem kaynaklarında Seyhun olarak karşımıza çıkmaktadır. Amu Derya ile aynı dağlardan çıkar. Hokand ve Hoçend üzerinden ilerleyerek çöle uzanır ve Aral Gölü'ne dökülür. Kışın donması ile beraber ticaret kervanları üzerinden geçebilmektedir. Aral Gölü'nün Türkistan pazarları ile bağlantı kurmasını sağlaması bakımından ayrıca önemlidir. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.21.)

Askeri Vali durumdan oldukça memnundu. 1834 Temmuz'da K.K.Rodofinikin'e P.İ.Demezov'un görevini 'fevkalade bir ihtiyatla tamamladığını' yazıyor ve P.İ.Demezov'a bir nişan ve bir miktar para ödülü verilmesini rica ediyordu. Asya Departman Müdürü 1834'te Kasımında mektuba cevaben P.İ.Demezov'un ödüllendirilmesine karşı olmadığını ancak şimdilik bunun mümkün olmadığını yazdı: 'Rütbe verilmesi ya da nişan takılmasına henüz lüzum yoktur', 've mevcut kanunlara karşı gelerek ona bir nişan takmayı düşünemiyorum bile. Böyle bir girişim devlet tarafından büyük ihtimalle reddedilir'. V.A.Perovski bir sonraki mektubunda yine ödül meselesini dile getirdi ve bu durumu hükümet eli ile çözmek istediğini belirtti. "Bu memurun olağanüstü çalışmalarına karşılık bir ödül verilirken mevcut kuralların dışına bir nebze çıkılabileceğini ümit ediyorum" diye ekledi. P.İ.Demezov'un bu olağanüstü liyakatı Orenburg Valisi'nin takdimi ile nihayet ödüllendirildi. V.A.Perovski'nin telkinleri sayesinde K.K.Rodofinikin, I.Nikolay'a bu konuda ısrar etme cüretini gösterdi. İmparator'dan 'kuralları çiğnemeye' izin çıktı. Böylelikle, P.İ.Demezov 3. Dereceden Anna nişanı ve 3000 Ruble gümüş Ruble ödeme aldı. Buradan anlıyoruz ki Petersburg, P.İ.Demezov'un getirdiği bilgileri çok önemli bulmuştu ve oldukça memnundu.

1980'lerde Buhara Hanlığı hakkında yazılan bir belge, P.İ.Demezov'un kazandırdığı önemli belgeleri akla getirdi. Belge; Orenburg Taburu'nda astsubay olan İ.V.Vitkeviç'in Buhara'ya gidiş dönüş yolunda yazdığı notlardan oluşmaktaydı. Günümüzde yayınlanan eserler gibi bu belgenin de birkaç el yazısıyla çoğaltılmış kopyası SSCB Bilimler Akademisi arşivinde bulunmaktadır. Diğer kopyalar SSCB Merkez Devlet Askeri Tarih Arşivi'nde ve muhtemelen Devlet Merkez Arşivleri'nin SSCB Edebiyatı ve Sanatı bölümünde saklanmaktadır.

P.İ.Demezov'dan bir yıl sonra Buhara'ya gönderilen ve seyahatine dair hazırladığı raporu *Halfin'in Zapiski O Buharskom Hanstve* adlı eserinde P.İ.Demezov'un raporu ile beraber verilen İ.V.Vitkeviç'ten biraz söz etmek yerinde olacaktır. İ.V.Vitkeviç'in parlak ancak trajik kaderi hakkında çok az bilgi saklanabilmiştir. Bu nedenle Orenburg Valisi V.A.Perovski'nin Dışişleri Bakanlığı'na, Asya Departmanı Müdürü K.K.Rodofinikin'e yazdığı mektup bizlere bir fikir vermektedir. Bir seyyah ve diplomat olan İ.V.Vitkeviç hakkında şu bilgileri ediniyoruz : "*İ.V.Vitkeviç ve Afgan elçi bugün veya yarın ayrılacaklar (Orenburg'dan*

St. Petersburg'a doğru). Size İ.V.Vitkeviç'in Buhara seyahati hakkındaki notları tekrardan yazıp göndermeye vaktim olur mu bilemiyorum. Yazmaların ben Petersburg'a varmadan önce değilse de hiç olmazsa gelişimle aynı zamanda elinize geçmesini diliyorum. Biraz hacimli görünebilir. Bunun nedeni İ.V.Vitkeviç'e seyahati sırasında gördüğü, duyduğu her şeyi not almasını emretmemdir. Eserin içinde birçok ilginç bilgi bulacaksınız. Adaletinizden ve hak edenleri ödüllendirerek teşvik etmeyi sevdiğinizden emin olarak İ.V.Vitkeviç hakkında resmi görüş belirtmeyi gereksiz buluyorum. Notları okuduktan sonra İ.V.Vitkeviç'in ödüle layık olup olmadığını kendiniz görür ve değerlendirirsiniz. Kendisi oldukça mütevazı bir karaktere sahiptir. Yaşadığı talihsizlikler yüzünden daha da utangaç bir hale büründüğünü düşünüyorum. Kısmen bildiğiniz üzere çocukluk çağında 'siyasî'addedilen bir şaka yüzünden suçlanmış ve 15 yıllığına Orenburg hattından uzak bir garnizona sürgün edilmişti. İ.V.Vitkeviç 10 yıldan fazla bir süredir Askeri hizmettedir. Ne yazık ki zamanında sarhoş ve ahlaksız yöneticiler karşısında asaletini koruyarak sakin kalamamıştır. Zaman içerisinde bilgisini arttırmış, doğu dillerinde eğitim alarak kendini geliştirmiştir. Orenburg Bölgesinde gelmiş geçmiş hiç kimse bozkır yaşamını ve Cüzler hakkındaki hikâyeleri, efsaneleri, gelenekleri onun kadar iyi bilmemektedir. Tüm Kırgızlar kendisine saygı duyar"⁹⁸. Ayrıca, V.A.Perovski, İ.V.Vitkeviç'i yardımcısı olarak görmek istediğini, bunun için 1835'de St. Petersburg'a ricada bulunduğunu ancak reddedildiğini de belirtmiştir. Bu ricasını şimdi tekrarlıyordu. Bu mesaja cevap olarak K.K.Rodofinikin 13 Temmuz 1836'da V.A.Perovski'ye şunları yazmıştır: "Ekselanslarına İ.V.Vitkeviç hakkındaki mesajı için yürekten teşekkür ediyorum. Son derece dikkatle ve merakla okudum. Asya Departmanı Müdürü Savaş Bakanlığı Ofis Başkanı V.F.Adlerberg'ebrifing verildi. Ancak kendisi, Askeri Vali'nin de belirttiği gibi İ.V.Vitkeviç'in geçmişindeki pürüzler nedeni ile I.Nikolay'a İ.V.Vitkeviç ile ilgili öneriyi sunmaya cesaret edememiştir'. Notlarının en başında İ.V.Vitkeviç, bozkır gezisinin (Sır Derya yakınlarındaki Çumekey Kazaklarının köylerine yaptığı gezi) 1835-36'nın kış aylarında gittiğini yazarak cümleye başlamıştır. Bu demek oluyor ki

⁹⁸ Devrim öncesi belgelerde ve Kazak edebiyatında 'Orda', 'Kaysak', 'Kırgız', özellikle de Kırgızlara 'Kara Kırgız' ya da 'aşsız Kırgız' adı verilmekteydi. P.İ.Demezov ve İ.V.Vitkeviç'in yayınlanan raporlarında orjinaline uygun olarak terminoloji korunmuştur. Bu durumun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. (Halfin, a.g.e., s.12.)

1835 29 Ekim’de talimatname İ.V.Vitkeviç tarafından alınmıştı. Kazak kabileleri arasında ‘sakin kalması’ ve bu kabilelerin hem Rusya ile hem de kendi komşuları ile iyi geçinmesi yönünde bir talimattı bu. Buna ek olarak Buhara ve Hive hanlıklarının hükümdarlarının egemenliğini sağlama ve Rus vatandaşlığına geçen Kazaklar üzerinde baskı kurmalarını engellemekti. Peki, bunu neden başka bir ülkede yapmalıydı ve nasıl yapacaktı? Bu konu hakkında hiçbir hükümet emri bulunamamıştır. İ.V.Vitkeviç ayrıntıları vermeden direkt seyahat koşullarını aktarmaya başlamıştır. Çok inandırıcı gelmese de İ.V.Vitkeviç’in kendi inisiyatifi ile Buhara’ya hareket etmiş olması mümkündür. Veya V.A.Perovski ile aralarında gizli bir anlaşma vardı. Bunu düşündüren ise V.A.Perovski’nin İ.V.Vitkeviç’i daha önce de hanlıklara gönderme teşebbüsünde bulunması ancak önemsiz nedenlerden dolayı bu çabanın sonuçsuz kalmasıdır. Bu seyahat eylemi resmi olarak izinsizdi. İ.V.Vitkeviç neredeyse 6 haftasını (2 Ocak-13 Şubat 1836 arası) Türkistan’ın bucaksız topraklarında geçirdi. Bu süre zarfında Buhara’daki yaşamın çeşitli yönlerini, gündelik hayatı, gelenekleri, ticarî ilişkileri, ekonominin özelliklerini, idarî yapıyı inceledi. Bunları renkli bir üslupla bizlere sundu. Bu bilgileri şüphesiz ki kraliyetin siyasi emelleri için oldukça kıymetliydi ve hemen dikkat çekti. İ.V.Vitkeviç, İngilizlerin Buhara Hanlığı’nda kendi ürünlerini satmak için giriştikleri yola özel bir yer ayırmıştı. Bu girişimlerin sonuçsuz kalacağını bildirerek Buhara’daki bir İngiliz ajanının varlığına dikkat çekiyordu. Coğrafi yakınlık ve ticaretin yapısı bakımından Rusya-Buhara arasındaki ticarî ilişkiler hakkında büyük umutları olduğunu belirtiyordu.

Enteresan bir ayrıntı şudur: İ.V.Vitkeviç ‘kapalı’ bir İslam ülkesinin başkentinde P.İ.Demezov’dan farklı olarak Kazak subayı üniformasıyla seyahat etmiştir. Etnik kökenini gizlememektedir. Bu noktaya işaret eden M.A.Terentyev, kendilerine verilen bilginin oldukça ayrıntılı olduğunu kaydeder. V.A.Perovski, bu gezinin sonuçlarını çok takdir etmiştir. İ.V.Vitkeviç’in notlarını Asya Departmanı’na, Orenburg Askeri Valisi’ne göndererek onu ‘yazmaktan ve konuşmaktan ziyade atak davranan, mantıklı, zeki, işini bilen, pratik bir insan’ olarak takdim etmiştir.

İ.V.Vitkeviç ona göre bozkır yaşamı ve ilişkileri ile ilgili, herkesten daha çok şey bilmektedir⁹⁹.

V.A.Perovski muhtemelen astsubayın (İ.V.Vitkeviç) karakterinden dolayı onun harekete geçmede yazmaktan ve konuşmaktan daha çok yetenekli olduğundan bahsediyordu. V.A.Perovski, İ.V.Vitkeviç'in notlarını kâğıda geçirmesi için V.İ.Dahl'a talimat verdi. Belki de Doğu halklarının dilleri üzerine ihtisas yapan İ.V.Vitkeviç Rusça'ya tam anlamı ile vakıf değildi. Bu arada vali ile Fransızca konuşuyordu. Öyle ya da böyle notların bir yerinde İ.V.Vitkeviç'in hikâyelerinin V.İ.Dahl tarafından derlendiği hakkında Helmersen Akademisi'nin bir notu bulunmaktadır. Bu nedenle ortaya çıkan eser esasen ortak bir çalışmanın sonucudur.

İ.V.Vitkeviç'in gezisine dair yazdıkları bir buçuk yüzyıl öncesinde yazılmasına rağmen meraklı bir gözlemcinin Buhara hakkında yazdığı ilginç gerçekleri okuyucuya sunan birinci sınıf bir belgedir. V.İ.Dahl ise bu gözlemleri bir edebiyatçı edasıyla dikkate değer bir dille bizlere sunmaktadır.

Buhara'daki bir Kazak subayının maceraları arasında rapora yansıtılmayan ancak İ.V.Vitkeviç'in tüm kaderi üzerinde iz bırakan noktalar da vardır. Orada Afganistan Hükümdarı Dost Muhammed Han'ın Büyükelçisi Hüseyin Ali ile görüşme fırsatı bulmuştu. Ona Orenburg'a gitmesi için yardım etti. V.A.Perovski "tarafımdan bozkıra gönderilen ve özel durumlardan dolayı Buhara'yı ziyaret eden Astsubay İ.V.Vitkeviç ile nisanın son günlerinde birlikte dönen Kâbil elçisi Afgan Hüseyin Ali Rusya'ya varmıştır" diye 1836 5 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı K.V.Nesselrod'a bildirdi.

Sonra Teğmen tarafından Buhara Hanlığı'na yapılan önemli ziyaretin ardından Hüseyin Ali onunla beraber St. Petersburg'a geldi. İ.V.Vitkeviç'e Rusya ile siyasi temaslar kurmak için Afgan temsilcisini anavatanına kadar takip etmesi emredildi. Hüseyin Ali yolda hastalandı ve İ.V.Vitkeviç yalnız başına Kâbil'e kadar gitti. Görevi başarıyla tamamladı. Emir Dost Muhammed Han ile görüşmesi olumlu geçti ve Rus-Afgan yakınlaşması için fırsat yakalanmış oldu.

Bununla birlikte bu yakınlaşma İngiltere'de oldukça olumsuz bir tepkiye neden oldu. Diplomatik baskılar sonucunda İ.V.Vitkeviç geri çağrıldı Çar hükümeti Kâbil ile

⁹⁹ Bu resmi evrakta dahi Perovski'nin Hanlığa göndermek istediği elçi konusunda St. Petersburg'un (Çar'ın) olumsuz tutumundan dolayı kırıng olduğu anlaşılmaktadır. (Halfin, a.g.e., s.14.)

müttefik olma planını iptal etti. 9 Mayıs 1839 gecesi İran ve Afganistan'a yapılan uzun ve son derece zor bir yolculuktan sonra St. Petersburg'a dönen İ.V.Vitkeviç *Paris* denilen eşyalı odalarından birinde ölü bulundu. Konu hakkında çeşitli belgeler mevcuttur. Ancak resmiyete intihar olarak geçmiştir. Birkaç ayrıntı dışında intihar ihtimali mâkûldür.

Bu yetenekli adamın erken ölümü, aralarında V.İ.Dahl ve İ.V.Vitkeviç'in Orenburg'taki iş arkadaşı N.V.Hanikov gibi kişilerin bulunduğu bilim çevrelerini derin bir üzüntüye boğdu. 30 yıl sonra Paris'e yerleşmek üzere taşındıktan sonra N.V.Hanikov, V.İ.Dahl'a şunları sordu: "*İ.V.Vitkeviç'in Buhara'yla ilgili notunu ve sana Herat'tan ve Kandagar'dan yazdığı mektupları neden yayınlamadınız? 1858'de neredeyse aynı yolculuğa çıktım ve Afgan sınırından Büyük Kerman Çölü'nün girişine kadar hala belirgin kalan izleri takip ettim. Sadece İ.F.Blaramberg'in 1853 yılında İran'da çıkarttığı makalesinin 335-346. sayfalarında bahsettiği gibi burada yalnız kuru bir yol kaldıysa yazık olacaktır. Notunuzu henüz yazdırmadıysanız, lütfen mümkünse bir kopyasını daha çıkararak bu kulunuza da gönderiniz.*"

Maalesef P.İ.Demezov'un ve İ.V.Vitkeviç'in Sovyet Türkistan halklarının geçmişi hakkında verdiği ilginç ve değerli materyallerinin gün yüzüne çıkması 110 yıldan uzun sürmüştür.

Hem Tatar bir molla kılığındaki P.İ.Demezov hem de Kazak subay üniforması ile dolaşan İ.V.Vitkeviç aslında yerli halk ile özellikle de esnafla ve toprak sahipleri ile (Dehkaneler) çok az temasa geçmiştir. Esas olarak feodal soylulardan oluşan sınırlı bir çevre ile iletişim kurmuşlardır. Bunlar arasındaki – sadece Türkistan hanlıklarına has olmayan- sürüp giden entrikalara, kıskançlıklara, yalanlara, övgülere, ihanetlere şahit olmuşlardır. P.İ.Demezov ve İ.V.Vitkeviç'in tanışları arasındaki diğer bir grup ise tüccarlardır. Ancak ne yazık ki tüccarların zihniyetleri, karakterleri hakkında analiz yapmak için uygun zemin yoktu¹⁰⁰. Buna rağmen P.İ.Demezov da İ.V.Vitkeviç de elinden geleni yapmış, dönemin Buhara halkının sosyo-ekonomik yapısını mümkün mertebe notlarına yansıtmıştır.

¹⁰⁰ Halfin, a.g.e., s.16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN 1834 TARİHLİ RAPORU

3.1. PETR İVANOVIÇ DEMEZON'UN RAPORUNUN TÜRKİSTAN TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Yakın dönem Türkistan tarihinin aydınlatılması açısından oldukça kıymetli bir kaynak olduğu anlaşılan P.İ.Demezón'un önemi, Rus İmparatoru I.Nikolay zamanında Buhara Hanlığı hakkında ortaya koyduğu henüz İngilizce'ye veya Türkçe'ye tercüme edilmemiş önemli bir eser olmasından kaynaklanır. Bir elçilik raporu olan P.İ.Demezón'un bu notları Buhara'da Emir Nasrullah devrinde Rusya-Buhara arasındaki siyasî münasebetlerinin muhtevasını ortaya koymaktadır. Buhara Kuşbegi'nin Rus elçisiyle yaptığı konuşmalardan onun büyük devletlere, bilhassa Büyük Britanya'ya ve Rusya'ya olan güvensizliği rahatlıkla belli olmaktadır. Ayrıca Buhara Emiri ile Hive ve Hokand hanları arasındaki düşmanlık da dikkat çekici bir husus olarak Rus elçisinin raporuna yansımıştır.

Tercümesini yapmış olduğumuz bu raporun Türkistan tarihi açısından kıymetli kılan diğer hususlar ise Buhara Emirliği'nin idarî, askerî, malî ve iktisadî yönlerini ortaya koyması ve bilhassa Buhara ve Hive'deki önemli pazarların durumu hakkında bilgi vermesi olarak özetlenebilir. Daha sonraki araştırmalarda özellikle de Türkistan hanlıklarının ekonomik yapısı

üzerine yapılacak çalışmalarda kolaylık sağlayacağı düşünülerek bu elçilik raporunun Rusça'dan yapılan tam tercümesi aşağıda verilmiştir. Tercümede N.A.Halfin'in yaptığı yayından faydalanılmıştır. Gerekli görülen yerlerde, P.İ.Demezón'un ve Halfin'in yanı sıra dipnotlandırmalar yapılarak açıklamalarda bulunulmuştur.

3.2. PETR İVANOVIÇ DMEZON'A BUHARA SEYAHATI ÖNCESİNDE VERİLEN TALİMATNAME

V.A PEROVSKİ TARAFINDAN P.İ DMEZON'A İLETİLEN GİZLİ TALİMATNAMENİN VE KUŞBEGİ'NE GÖNDERİLMEK ÜZERE VERİLEN MEKTUBUN İÇERİĞİ

Demezón Bey'in Buhara seyahati sırasında önem vermesi gereken noktalar:

- 1. Buharalıların ve özellikle de yöneticilerinin Rusya'ya karşı genel bakışı nedir? Rusya açısından dezavantajlı bir durum varsa bunun nedenleri nelerdir? Şayet varsa bu hoşnutsuzluklardan Buhara hükümetinin haberi var mıdır?*
- 2. Buhara yönetiminde önemli yere sahip kişilerin özellikleri nelerdir?*
- 3. Zirai ürünler: Pamuk işi arttırılabilir mi? Eğer mümkünse ne ölçüde arttırılabilir? Aynı sorular ipekböceği yetiştiriciliği için de geçerlidir.*
- 4. Buhara ürünlerinin Rusya'ya getirilişinde bir artış olması durumunda ödeme şimdiye dek ihraç edilmemiş mallarla yapılamaz mı ya da hâlihazırda Buhara Devleti'ne ihraç edilen malların tüketimi arttırılmaz mı?*
- 5. Diğer Asya ülkelerinden Rusya'ya gelmeyen mallardan Buhara'ya getiriliyor mu? Bunlar Avrupalılar tarafından getirilen aynı türden malların yerini tutabilir mi? Bu bakımdan indigo ve kübik boyaya ehemmiyet vermeli. Önemli nokta bunların Buhara'dan Rusya'ya ne kadarı ithal edilecektir ve hangi fiyattan verilecektir?*
- 6. Buhara halkı Rusya'dan önemli miktarda demir ve bakır alarak daha kolay ve ucuza temin edebilecekleri halde eşya ve kap kacaklarını kendileri üretmektedir. Bunun nedenini öğrenmek gerekmektedir.*
- 7. Buhara sakinleri Çin Türkistanı'ndan oldukça düşük bir fiyattan çay almaktadır. Bu topraklara çayın ulaşması böylelikle daha kârlı olabilmektedir. Ancak çay kutularında değil torbalarda taşındığı için kokusu kaçmakta, çay yaprakları zedelenmekte ve pislenmektedir. Çayı, Kaşgar ve Hokand arasında gidip gelen kervanlardaki atlara kutular halinde yükleyerek transfer etmek mümkün müdür?*
- 8. Buhara ve Çin Türkistanı arasındaki ticaret şu an ne durumdadır?*

9. *Ticaret açısından Buhara Devleti'nin Hokand, Bedahşan, Afganistan ve İran ile arası nasıldır?*
10. *Buharalıların İngilizler ve Doğu Hindistan Şirketi ile ilgili düşüncesi nedir? İngilizlerin Buhara Devleti içerisindeki geçmişteki eylemleri nelerdir? Geçen yıllarda Buhara'ya çok İngiliz malı gelmiş midir? İran'dan ne kadar ürün gelmiştir? İran üzerinden Türkiye'ye ne kadar mal gelmiştir ve bu malların kalitesi nasıldır? Bu mallar hangi fiyattan satılmıştır ve pazar talebi yüksek midir? Bu konular çok önemlidir. Bu nedenle en dikkat etmeniz ve detaylı bilgi toplamanız gereken nokta budur.*
11. *Buharalıların Kırgızlarla yaptığı takas önemli ölçüde midir ve kârlı mıdır?*
12. *Sır Derya'ya doğru dolaşan Kırgız ürünleri ve ekmekleri nerede takas edilmektedir?*
13. *Hiveliler tarafından baskı altında tutuldukları bilinen Kırgızların bu nedenle Rusya'ya daha yakın hareket etmeyi kabul edip etmeyeceklerini tespit etmek gerekmektedir.*
14. *Sultan Manumbay Şirgazyev'in Kırgız halkı üzerindeki etkisi nedir ve Şirgazyev gerçekten Hive'nin başına gelmiş midir?*
15. *Sır Derya ötesindeki yerler, toprak işlemeye ve pamuk ekimine elverişli midir?*
16. *Savaştan birkaç yıl önce kuruyan Yanı Derya'yı tekrar canlandırmak mümkün müdür?*
17. *Akış yönünü Kızıl Derya'ya yönlendirmek mümkün mü? Bölge Sır Derya ve kollarının yönlendirme kanalları inşasına müsait midir?*
18. *Amu Derya'nın kollara ayrılarak Hazar Denizi'ne aktığı doğru mudur?*
19. *Buraya gelen kervanbaşı Kırgız hikâyelerinde de yer bulan bu hadisenin geçen yaz Hive'de meydana gelen bir selden kaynaklandığını, selin arazilere zarar vererek yetiştirilen buğdayı tahrip ettiğini söyleyerek teyit etti. Bu önemli bir ayrıntı bilgidir.*
20. *Kırgız ve Buharalılar Hive'deki ekme kışkırtılı sırasında, geçen kış boyuca birçok insanın göç ettiğini, böylelikle nüfusun belirgin bir şekilde azaldığını söylemektedir. Genel olarak Hive hükümetinde iktidarsızlığın baş gösterdiğini söylemektedir. Bu rivayet ayrıntılı olarak açıklanmayı hak etmektedir.*
21. *1832'de Abbas Mirzâ Hive'ye doğru bir orduyla yola çıktı ancak bir süre sonra durdu. Sefere ilişkin söylentiler de kesildi. Hivelilere kestiği ceza ertelenmiş mi yoksa uzlaşmaya mı vardılar?*
22. *Hive'deki Rus mahkûmların esaretten kurtulmasının tek yolu Kırgız bozkırlarına kaçmak ve Buhara'ya vararak oradaki kervanlarla Rusya'ya gitmektir. Esirler neden*

bu yolu denemiyorlar? Buhara içerisinde Hive'deki esirleri satın alarak Buhara'ya getirecek ve oradan da Rusya'ya gönderecek insanlar bulunuyor mu? Hiveliler esirleri dindaşlarına satarlar, bu nedenle az önce öne sunulan çözüm oldukça akla uygundur¹⁰¹.

23. *Buhara Devleti'ndeki Rus esirler Buhara hükümetini rahatsız etmeden dikkatlice tedavi edilmelidir. Onları mümkün oldukça ziyaret etmek gerekmektedir ancak bu görüşme yalnız başına ve Buharaluların dikkatini çekmeyecek şekilde gerçekleşmelidir. Bu arada açıkça serbest bırakılmalarını isteyebilir ve aksi halde ne ücret talep ettiklerini sorabilirsiniz. Buhara Devleti'ndeki mahkûmların sayısı ve durumu hakkında bilgilerin yetkililerimizi memnun edeceğini söylemeye lüzum yoktur.*
24. *Kuşbegi'nin, Askeri Vali'nin hediyelerine aynı şekilde mukabele etmek isteyeceğini varsayarsak, bu durumda benim için en güzel hediye bir veya birkaç Rus esirinin serbest bırakılması ve vatanlarına dönüşlerinin sağlanması olduğunu belirtiniz.*
25. *1825'te Hindistan'dan gelen İngiliz Moorcroft Hulma'ya dönüş yolunda Buhara'da öldürüldü. Eşyaları gibi yol arkadaşları da yerel yöneticinin eline geçti ve halka satıldı. Yerel halk için önem arzetmeyen evrakları kurtulabilirdi. En azından ileride bir ödülle değer diye muhafaza edebilirlerdi. Hükümet bu gezginin tüm notları karşılığında birkaç bin Ruble bağış yapmayı reddetmezdi.*

Tüm sadakati ile Kolej Sekreteri Ulyanov.

¹⁰¹ Ruslar, Allah Kulu Han'ın iktidarı zamanında (1825-1842) Rus soylu esirlerin kurtarılması için diplomatik faaliyetlerde bulundular. Harezmi'de bulunan esirleri kurtarma girişimleri sonuçsuz kaldı. Hive halkından olanların Kazak bozkırlarında ve Hazar Denizi'nde yaptığı eşkiyalıktan, Rusları esir etmesinden ve bu durum karşısında Allahkulu'nun sessiz kalmasından rahatsız olan Ruslar, 1836'da Rusya'da bulunan Hiveli tüccarları tutuklayarak mallarına el koydular. Yapılan müzakerelerden sonuç elde edilemeyince Ruslar 1839'da Orenburg Askeri Valisi Perovski'nin komutasında topçuların da bulunduğu askeri kuvveti bölgeye sevketti. Ancak başarılı olamadı. Allahkulu Han Ruslara karşı başarı sağlamasına karşın yeni bir saldırıdan çekinerek barış teklifinde bulundu ve bazı Rus esirleri serbest bırakarak iyi niyetini gösterdi. 1841'de Hive'ye yollanan Nikiforov'un aşırı istekleri üzerine barış sağlanamadı. Ruslar hem esirleri kurtarmak, hem kendi bünyesindeki Kazaklara Hive'nin müdahalesini engellemek hem de Hive'nin Rus tüccarlardan aldığı gümrük vergisinin düşürmek istiyordu. 1843'te bölgeye bir Rus elçisi daha gönderildi. Adı G.İ. Danilevski olan bu elçi barış protokolü imzalanmasını sağladı. Ancak bu protokol de kalıcı barışı sağlayamadı. (Dinçer Koç, 'Hive (Harezmi) Hanlığı', **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Haz. Hayrunnisa Alan Ve İlyas Kemalioğlu Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s.603-604.)

3.3. PETR İVANOVİÇ DEMENTON'UN RAPORUNUN TERCÜMESİ

ORENBURG ASKERİ VALİSİ EKSELANSLARI SAYIN TÜMGENERAL PEROVKSİ'YE

30 Ekim 1833'de - Siz Ekselanslarına göre aynı ayın 28'inde - Buhara'ya hareket eden kervana katılmak üzere Orenburg'dan ayrıldım ve Orsk'a gittim. 11 Kasım'da Orsk Kalesi'ne çıktım, 45 günlük yolun ardından Kuşbegi'nin¹⁰² hediyelerini ve sizin mektubunuzu teslim etmek şerefine nail olduğum Buhara'ya güvenli bir biçimde vardım. Buhara'ya geleceğimin haberi benden önce ulaşmıştı. Kervanımızın tüccarları, Siz Orenburg Askeri Valisi Ekselansları tarafından mektubunuzu iletmek üzere gönderdiğiniz Rus memurunun Orenburg'dan ayrıldığını ve kendi kervanları ile birlikte geldiğini az çok Kuşbegi'ne bildirmişlerdi. Ancak bu memurun görevi ve amacı hakkında hiçbir şey bilmemektedirler. Henüz Buhara hükümeti ile Rusya arasında karşılıklı elçi kabulü olmadığından ve daha önce Rus hükümetinden direkt olarak Kuşbegi'ne yönlendirilmiş hiç bir görevli Buhara'ya gelmediğinden herkes benim Buhara Hanı'na gönderilen, İmparator Hazretlerinin elçisi olduğumu zannetti. Bu yüzden Majestelerinden Buhara Kuşbegi'ne mektup ve hediyeler getirdiğimi öğrendiklerinde büsbütün şaşırdılar. Kuşbegi zor bir duruma düşmüştü, yetkilerine şüpheyle ve kıskançlıkla yaklaşanlara karşı efendisine Türkistan âdetleriyle böylesine çelişen bir durumu nasıl izah edeceğini bilmiyordu. Onu kendini Han ile denk sayan, elçileri kabul eden iddialı bir adam konumuna düşürecek ona zarar verme ve Han'a karşı onu karalama fırsatını kaçırmayacak soyluların fesatından korkuyordu. Beni soğuk ve güvenmez bir tavırla karşıladı. Bu tavır bende gelecekte karşılaşacağım zorluklarla ilgili bir önsezi yarattı. Soruları, bakışları, kısacası her şey kuşkularını anca zapt ettiğini ele veriyordu. Mektuptan söz etmeye bile cesaret edemiyordu. Daha sonra öğrendim ki açmadan evvel Han'a göstermiş. Ona ulaştırmam emredilen hediyelerle sandıklara da aynı şekilde davrandı. Gönderilme amacım hakkındaki söylentiler kısa sürede Buhara'nın dört yanına

¹⁰² *Kuşbegilik*; başlarda Han'ın av şefine ait bir unvandır. XIX. yüzyılda ise Buhara Hanlığı'nda sadrazam ve Han vekili (Han sefere gittiğinde) yerine kullanılmıştır. Kuşbegi'nin devlet işlerini yürüttüğü, kendine ait odası vardır. Emire düzenli olarak rapor verir. Buhara Arkı'nda (sarayında) yaşar ve kısa bir süre için dahi olsa Emir'in huzurundan ayrılamaz. (Halfin, a.g.e., s.135.)

yayılarak Buhara hükümetinin şüphelerini arttırdı ve durumumu daha da zorlaştırdı. Bunun üzerine iki kat fazla temkinli olmak zorunda kaldım. Buharalıların ilgi ve şüphe odağı olduğumu sürekli hissediyordum. G görünüşümden kaynaklanan şüpheleri dağıtmakta zamanla başarılı oldum. Şüpheleri dağıtmam Müslüman kılığım, ibadet edişim ve İslam dininin en ufak emirlerini bile yerine getirme gayretim, mollalarla, müftülerle ve Kuşbegi'nin kendisi ile teoloji, Kur'an, gelenekler, Arapça, Türkçe ve Farsça hakkında yaptığımız ciddi tartışmalar sayesinde mümkün oldu. Beni Müslüman zannetmeselerdi, çok şeyi öğrenemezdim. Aylarca süren sert muameleden sonra Kuşbegi'nin güvenini kazandığım için çok memnun oldum. Bana karşı daha sıcak davranmaya başladı ve -daha önce layık görülmediğim halde- birkaç buluşmaya bile davet etti. Bu görüşmelerin neticesinde aramızda bir dostluk peyda oldu. Kuşbegi bana karşı daha açık yürekli konuşmaya başladı. Günden güne ilişkilerimiz düzeldi. Gidişime birkaç gün kala Han'ın huzuruna çıkma şerefine nail oldum.

23 Mayıs 1834 tarihinde Kuşbegi'nden Siz Majestelerinin mektubuna yazılmış cevapla beraber 26 Temmuz'da Orsk'a gönderilen bir kervanla Rusya'ya geri dönme iznini aldım. Başarılı bir yolculuğun ardından Orsk'a döndüm.

Yolculuk boyunca gönderilmemin asıl amacı ile ilgilenen Buharalıların gözetimi altındaydım. En ufak hareketimi bile izlediler. Rastgele kâğıt parçalarına gizlice ve bir tek benim anlayabileceğim şekilde notlar aldım. Sadece aklımda tuttuğum olayları ve detayları not etmeye özen gösterdim. Bu yüzden gönderiliş amacım olan konu hakkında topladığım bilgilerin yanı sıra araştırmalarımı ve gözlemlerimi Siz Majestelerine hızlıca sunma imkânım yok.

Rapor hazırlama işi ile meşgul olmaya henüz başladım. Bu iş birkaç haftamı alacak. Siz Majestelerine sunmak için saygıyla bekleyeceğim. Ancak Rusya'ya geri dönüşte, Buharalılarının ve diğer Türkistan devletlerinin mevcut durumlarının, Rusya'ya karşı tavırlarının, aynı şekilde Afganistan, Pencab, Hindistan'daki durumların, bu bölgelerde son zamanlarda meydana gelen önemli olayların ön incelemesini gecikmeden sunmayı görev bilirim.

Buhara; komşuları Hokand, Şehrisebz, Kunduz¹⁰³ ve Hive ile anlaşmazlık yaşamaktadır. Kuşbegi'nin tüm gücü ile mesafeyi kaldırma çabalarına rağmen uzun yıllar boyunca çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Anlaşma sağlanmadığı takdirde bu durum Buhara için çok feci sonuçlar doğuracaktır. Çünkü devlet hazinesi tükenmiş, daha net ifade etmek gerekirse ortada hazine diye bir şey kalmamıştır. Şimdiki Han'ın babası Emir Haydar Han'ın 1826 yılında ölümünden sonra, hazinede 50 Tilla bile bulunmuyordu¹⁰⁴. Eğer savaş patlak verirse Han, Kuşbegi'nin mesafeli durduğu Özbek soylularıyla(sipahiler)¹⁰⁵ yakınlaşmak zorunda kalacaktır. Kuşbegi'nden de mâli işlerden sorumlu kişi olarak para talep edecektir. Kuşbegi de parayı bulmak için halka baskı yapacaktır. Bu da halkın kendisine nefretini arttıracaktır. Hizmetleri gerekecek olan Özbek liderlere ücret ödemek gerekecektir. Fakat parasızlık yüzünden onlara ödenek sağlamak mümkün olmayacak ve o zaman Kuşbegi'ne düşmanlıklarını dile getirmekten ve devlet hazinesini boşaltmaktan çekinmeyecekler. Onu alaşağı etmeye çalışacaklar ya da en azından iktidarını zayıflatacaklar. Kuşbegi'ne düşmanlığı açık olan soylular, ondan korkarak ve nefret ederek 'arzularının efendisi olan' Han üzerindeki nüfuzunu ustalıkla kullanacaklardır. Han; Buharaluların kişisel refahı ve kendi hükümdarlığının şöhreti uğruna, sadece kendi egosunu rehber edinerek gücü ve güvenli dünyasını korumak için her türlü çabayı gösterir. Uzun ve kanlı geçeceği söylenen savaşın ateşini söndürmeyi birden fazla kez başarmıştı. Ancak geçen yıl Buhara Hanı'nın sahip olmak istediği Şehrisebz'e karşı yaptığı sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Han yaklaşık 5000 adam kaybetti. Böylece onu tehdit eden

¹⁰³ Sır Derya'nın sol kıyısında, Amu Derya'nın güneyinde kalan Belh eyaleti içindeki bir şehirdir. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.65.) Kunduz şehri ve ırmağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alexander Burnes, **Travels into Bokhara Being the Account Of A Journey From India To Cabool, Tatrtary And Persia Also, Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahor**, Asian Educational Services Yayınları, C.II, Yeni Delhi 1992. Bkz. William Moorcroft, **George Trebeck, Travels in The Himalayan Provinces of Hindustan The Panjab in Ladakh and Kaşmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara**, Vol. 2, London: The Authority of The Asiatic Society of Calcutta, 1841.

¹⁰⁴ Emir Haydar'ın iktidarında devlet gelirleri babası Şah Murad devrine göre ki kat artmasına rağmen giderler gelirlerin neredeyse iki katına çıkmıştı. Bu durum devlet hazinesinin günden güne tükenmesi anlamına geliyordu. Yapılan bu yüksek harcamaların en büyük nedeni sürekli çıkan isyanlardı. Özellikle 1821-1825 yıllarında meydana gelen Hitay-Kıpçak kabilesinin isyanını bastırmak için çok miktarda askere ihtiyaç duyulmuştu. Bunun yanı sıra isyanın yarattığı kargaşa tarıma da önemli ölçüde zarar verdi. Ürünlerin tahrip edilmesi ve ekim oranının düşmesi ile bir süre sonra kıtlık başladı. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 213-214.)

¹⁰⁵ *Sipayev (Sipahi)*; Aynı zamanda savaşçılara verilen bir isim olan sipahi adı burada toprak sahipleri için kullanılmıştır. Bu anlamda kullanan son kişi de İ.V.Vitkeviç'tir. (Halfin, **a.g.e.**, s.136.)

Hokand Hanı'nın talebi üzerine ilkbaharda alınan 2-3 küçük kale utanç verici biçimde geri verildi. Han, Kuşbegi'nin gözünü açması sayesinde Hokand, Hive ve Şehrisebz liderleri tarafından kendine karşı oluşturulmuş tehlikeli ittifaka direnmenin mümkün olmadığını anladı ve utanç duyarak buna boyun eğdi. Ancak kinci karakteri yüzünden kendini güçlü hisseder hissetmez mücadeleye tekrar başlayacağı şüphesizdir. Özbek soylularının hepsi vatan topraklarının teslim edilmesinin Kuşbegi'ne karşı nefret uyandırdığının ve bu nefretin giderek arttığının farkındaydı.

Buharalılar ile Çin Türkistanı¹⁰⁶ arasındaki ticaret, Kaşgar'da meydana gelen karışıklıklar yüzünden bölük pörçük devam etmekteydi ancak 2-3 yıl içerisinde kendini topladı. Yine de ticaretin eski aktifliğini yakalaması için daha çok zamana ihtiyaç var.

Aynı şekilde Prens Abbas Mirzâ'nın¹⁰⁷ Horasan'a son seferi yüzünden Buharalılar ve İranlılar arasındaki ticarî ilişkiler zayıfladı. Kervan, Horasan sınırında soygun tehlikesi atlattı. Güzergâhımızdaki yollar ticarete kapalıydı. Buharalı tüccarlar ürünlerini İranlılara ulaştırmak için Astarhan üzerinden başka yollar aramaya başladı. Abbas Mirzâ'nın ölümünden sonra Meşhed'den Buhara'ya gelen ilk kervanın tamamı 63 deveden oluşuyordu. Hindistan ve Buhara tarafından desteklenen ticaret her zaman başarılı değildi. Zaman zaman başarısız da oluyordu. Buhara'ya Hint mallarını getiren Afgan ve Hintli tüccarlar, buradan sadece altın, basma akçe ve düşük kalite malları ve yerli olmayan ürünleri götürüyorlar. Başka bir sermaye bulabilecek yegâne tabaka olan Özbek soyluları 8 yıl önce talihsiz indigo vurgunculuğunda iflas ettiler ve mal varlıklarını satmak zorunda kaldılar. Neredeyse 8 yıl geçmesine rağmen indigonun poundu (16.38 kg) 12 Tilla. Bir Tilla 15 Ruble'ye denk düşmektedir. Buhara'ya çok iyi kalitede indigo getirilmektedir. Burada akçe

¹⁰⁶ Bu terim XIX. yüzyılın ilk yarısında kullanılmıştır. Türkistan'ın doğu kısmının (Doğu Türkistan) Çin'de Qing yönetiminin kurulması ile isminin değiştirilmesinin ardından bu şekilde anılmaya başlanmıştır. (Halfin, a.g.e., s.136.)

¹⁰⁷ Bahsedilen Abbas Mirza, Kaçar Hanı olup 1789-1833 yılları arasında yaşamıştır. Abbas, Babası Feth Ali'nin 1789'da Kaçar tahtına oturması ile 1799'da saltanat naibliğine atanmış ve Azerbaycan valisi olmuştur. 1804-1813 İran-Rus Savaşı'nda Azerbaycan valisi olarak önemli rol oynamıştır. Bir süre sonra Horasan valisi olmuş ancak Azerbaycan valiliğini de elinde tutmuştur. Hive ve Afganistan'ın fethi planlarını gerçekleştirilmeden karaciğer rahatsızlığından 1833'de Meşhed'de ölmüştür. Azerbaycan'da yaptığı Avrupalı tarzdaki ıslahat hareketler ile ünlenmiştir. III. Selim'in gerçekleştirdiği ıslahatları Tebriz'de uygulamaya çalışmıştır. 1816'da bir matbaa kurulmasını dahi sağlamıştır. Avrupalı seyyahların yüksek meziyetli, reform aşığı bir kimse olarak nitelendirdiği Abbas Mirza'nın ölümünün ardından tahtına oğlu Muhammed geçmiştir. (Hakkı Dursun Yıldız, 'Abbas Mirza', DİA İslam Ansiklopedisi, C.1, Türkiye Diyanet Yayınları, İstanbul 1988, s.27-28.)

oldukça nadir bulunan bir şey haline geldiğinden pound başına 12 Tilla'dan 11, 10, 8, 6, 5 ve 4 Tilla'ya dek düşmektedir. Geçen yıl 3,5 Tilla civarına satılıyordu, bu yıl ise – hepsi 2 Tilla ve 4-5 Tenge civarında satılıyor. Yaklaşık olarak 34 Ruble'ye tekabül etmektedir. (21 Tenge 1 Tilla'ya eşittir.) Tüccarlar indigonun fiyatının daha düşmeyeceğini, çok geçmeden daha karlı biçimde satacaklarını umarak büyük miktarlarda aldılar. Ancak bir sonraki kervanın gelmesi indigoyu daha düşük fiyattan vermek zorunda kaldılar. Böylesi bir karaborsacılık hamlesi yüzünden iflas ettiler.

Hiveliler Rusya'ya karşı düşmanca tavır takınıyorlar, bunu saklamıyorlar bile! Bizim hükümete zarar vermek için her türlü çabayı gösteriyorlar. En az nüfuza sahip olmasına rağmen bazı Kırgız aşiretlerini bile ona karşı öne sürüyorlar. Hiveliler kendilerine yakalanan veya Kırgız ve Tatarlar tarafından satın alınan Rus esirlerle birlikte, hayal bile edilemeyecek bir zalimlikle Hive'ye dönüyorlar. Rusya'ya karşı düşmanca tavrını bildiklerinden Hokandlılarla hiçbir zaman dostça ilişkilere yanaşmıyorlar. (Çevirinin orijinalinden kontrol gerekmektedir)

Hive'yi kuşatan şiddetli kıtlık halkı şehri terk etmeye ve Buhara'nın farklı şehirlerine yerleşmeye zorladı. Bu neredeyse Hive hükümetinin tümüyle zayıflamasına yol açtı. Hive'nin bu durumu Buhara hükümetini oldukça memnun etti. Buhara'nın çıkarına emredilen bir miktar buğdayı tedarik eden Hive, Rusya ve İran'ın Buhara Devleti'ne karşı planladığı seferler hakkındaki söylentilerin dört bir yana yayarak sürekli endişeye sevk ediyordu. Benim Buhara'ya gelişim de bu söylentileri arttırdı. Bu kış Buhara'da bulunan Hive Büyükelçisi, asıl amacımın, 'Horasan'da bulunan ve Abbas Mirzâ ordusu ile birlikte görev yapan Rus kolordularının hareketini açıklığa kavuşturmak ve Hive'ye karşı Rus seferi hakkında Buhara hükümetinin tutumunu bilmek' olduğunu ileri sürdü. Bu söylentilerin Kuşbegi'nin emirnamesi üzerine Hive'nin Buhara'ya karşı Hokand ve Şehrisebz ile ittifak oluşturulmasından korktuğundan yayılmış olması muhtemeldir. Mayıs ayı sonunda Buhara'dan ayrılışıma dek bizim hükümetin bu yıl Hazar Denizi'nin doğu kıyısına düzenlediği sefer hakkında bu şehirde henüz hiçbir şey bilinmiyordu.

Buharalılar özünde Rusya'ya karşı düşmanlık beslemekte Hivelilerden aşağı kalmamakla beraber kendi çıkarları doğrultusunda bunu gizlemek için uğraşiyor, böylece en azından görünüşte hükümetlerimizin dostluk ilişkilerine yansıtıyor.

Ancak bir yandan taassup, bir yandan Rusya hükümetine karşı beslenen gizli nefret, diğer yandan Rusya'nın Kırgızlar üzerindeki nüfuzunu arttırması ile Kırgızlardan sağlanan ve halk için hayatî öneme haiz gıda ürünlerinin kârlı ticaretinden mahrum kalınacağı korkusu ile Buharalılar, Rusya'nın Kırgızlarla arasını açmak için uğraşıyordu. Bunun için manda ve himaye muhalifleriyle beraber tüm gücü ile çabalıyordu.

Buharalıların bakış açısında Rusya uyruklu, Rusya'nın kenar bölgelerinde yaşayan, Kırgızlarla ve Türkistan hükümetleri ile ticaret yapan Tatarların önemli etkisi vardı. Ürünlerini karsız satan, Buhara hükümetine olan sempatisini ustalıkla gizleyen, uzun zamandır Tatarlar tarafından gizli ticarî ilişkilerle desteklenen Kırgızlar, Rusya sınırlarından uzaklaşmanın çıkarlarına olduğunu sanıyorlar. Tatarlar, Kırgızları ve Buharalıları Ruslara karşı doldurmak ve onlara karşı güvensizliği daha da arttırmak için en alçak entrikalarını ve tüm bağınazlıklarını kullanıyorlar.

Bununla birlikte, bir açıdan Buharalıların kendisini destekleyen yıkımın eşiğindeki daha fakir hükümetlerden ziyade Rusya ile ticarî ilişkiler kurmasında büyük kârı vardı. Ancak kalelerimiz onların kervanları için kapalı olmasından dolayı meydana gelecek bir kesinti sonucu bu ilişkilerin sekteye uğraması mümkün. Diğer yandan Buharalılar, düşman komşuların beklenmedik bir zamanda kendisine saldırabilecekleri korkusunu taşıyorlardı. Buharalılar muktedir Rusya'nın yardımıyla sadece sürgünleri engelleyebilir. Bu iki durum göz önüne alındığında şunu açıkça söyleyebiliriz: Bizimle herhangi bir uyumsuzluğa düşmesi durumunda Buharalılar yoldan mahrum bırakılacaktır. Türkistan'ın tüm hükümetlerinden, Rusya ile dostluk ilişkilerini desteklemeye en meyilli olanı Buhara hükümetidir.

Ve bu dostluğa en çok mâni olan ise hükümetimizin planıdır. Ona ticarete engel olan Hokand, Hive ve Kırgızlar tarafından her açıdan sıkıştırılan Buhara hükümeti, Sır Derya kıyılarına ilerleseydi memnun olurdu. Eğer Rusya, Hive ve Kırgızların

gözünü korkutmak için tahkimat kursaydı, Buhara kervanları Orsk'a doğrudan hareket ederek ihtiyacını karşılayabilirdi. Benimle Kuşbegi arasında uzun ve zor bir girişimin ardından yapılan güvenli konuşmalardan birinde, Buhara ile Rusya arasında engellenen ticareti, kendi niyetlerini, mevcut olanları, düşmanlarını bizim hükümete bertaraf ettirmek isteklerini konuştuk. Ardından Sır Derya'da kaleler inşa edilmesi planı hakkındaki olumlu düşüncesini söyledi. Bu konuda sözlerini aynen iletme cüretini gösteriyorum: "Yolların güvenliğini sağlama konusunda hızlı ve kararlı hareket etmek için Rusya ile görüşmeler yapabiliriz. İşaretlenmiş güzergâhlar ile iki hükümet arasında Buhara birliklerinin kervanlarımıza güvenlik amacıyla refakat etmesi gereken bir yer belirtin. Orada kervanları Rusya'ya dek refakat etmek üzere Rus birliklerine teslim ederler. Böyle bir amaca ulaşmak için en güvenilir araç mesela Sır Derya'nın iki kıyısında 2 iyi kale inşa edilmesidir. Bu kelimenin bir höyük (kurgan) manasında değil, küçük bir destek noktası, hafif güçlendirme ya da tam olarak şehir (kala) olarak kullanıldığını belirtmek gerekir. Öyleyse hem Hokand'tan ve Hive'den korkmayacağız hem de yolda kervanlarımızı soymaya mütemadiyen hazır Kırgız Nerecek, hükümetlerimizi bir araya getiren dostluk bağları kopmaz hale gelecek. Kuşbegi'nin büyük bir dikkatle dinleyerek notlar aldım. Kendisine Allah'ın izniyle Orenburg'a sağ salım varabilirsem bana anlattıklarını, fikirlerini ve hissiyatını Miz Majesteleri'ne mutlak surette iletteceğimi söyledim.

Bir keresinde – Emir Hazretleri ve Emir'in oğlu bana "dinleyiniz Mirzâ" dedi. "Türkistan'ın en büyük devletinin hükümdarı, İmparator Majestelerini bir dost ve kardeş sayıyor. İmparator Majesteleri birkaç yıl önce ona tahta çıkışını tebrik etmek için elçi göndermiş. Emire bu ortaelçiyle birlikte hediyeler de gönderdi. Efendimizin tahta çıkışı sırasında Majestelerinin bizzat teşrif etmeyişi hükümdarı incitmiş olmalı".

Kuşbegi bana sık sık Han'ın, İmparator Majestelerinin kendisine bizzat göndereceği Buhara'ya gelecek yeni bir büyükelçiyi görmeyi arzu ettiğinden söz etti.

Sürekli huzuru bozan, iki taraf için de öldürücü sonuçlar doğuran bir savaşla birkaç yıl içinde parçalanan Afganistan, şimdilerde en şiddetli siyasî krizlerden birinin eşiğinde. Devlet yeniden eski haline dönebilecek mi yoksa tamamen yıkılıp gidecek

mi? Ya da bu krizlerin sonuçları geciktirilemeyecek ve komşu devletlerin Afganistan'ı çevreleyen ve Afganistan ile tesis ettiği siyasî ve ticarî ilişkiler etkilenecek mi? Bu krizin sonuçlarını tahmin etmek oldukça zor. 1808 yılında Kâbil tahtından mahrum olan Şah Şucaülmülk, Hindistan'da İngilizlerin yanında saklanıyor ve uzun yıllardır Lundhian'da yaşıyor. Burası Şucaülmülk'ün Hintli ortaklarını, Afganistan'ı tekrar zaptetmesinde ona yardım etmeye ikna etmeye çalıştığı yerdir. Burada Dost Muhammed Han'ın gücünü gasp etmeye ve kendi atalarının tacını ele geçirmeye çalıştı. Rusya'nın, Rus birliklerinin kayda değer gücü ile desteklenen Prens Abbas Mirzâ ile iş birliği yaparak Hive ve Buhara'yı işgal etme planı hakkında çıkan söylentilerin yayılması Herat'a sahip olmak zorunda olan İngilizleri endişelendirdi. Ve bu devletlerin ticaretini genişletmek için büyük fırsatlar vaat eden iki güçlü düşmanın ittifakından korkan İngilizler, daha önce korkudan atamadıkları bir adım atmaya karar verdiler. Şöyle ki; tahtı yeniden elde etmesine yardımcı oldukları için kendilerine müteşekkir olan Prens, onlara bağlı kalmak zorundaydı.

Şah Şucaülmülk onların büyük yardımı ile Afganistan'ın merkezine doğru ilerledi. Kral (daha doğrusu Maharaca) Rancit Singh, Pencab'ın hükümdarıydı. İngilizlerin isteği üzerine Afgan hükümdarlarının eski düşmanı olan Şah'a 5000 at tedarik etti. Şah, başta kendine karşı direnen Sind halkına boyun eğdirerek¹⁰⁸ Şah-Mesting şehrini zaptetti (metinde belirtildiği gibi) ve Kandagar'ı abluka altına aldı. Kâbil Hanı Dost Muhammed mektuplarında, kendisinin takviye kuvvetlerle gelişine dek kardeşlerinin Şah Şucaülmülk'e dayanacak bir durumda olup olmadıklarını soruyordu. Gerçekten de Kâbil'den Kandagar'a yardım etmek üzere ayrıldı ancak kendini güçsüz hissettiğinden ve askerlerinin kendilerinden daha üstün bir güce karşı savaştan imtina etmelerinden ve kendine bağlılıklarından da emin olamadığı için savaşa çıkmaya cesaret bile edemedi. Kandagar'a giden yol boyunca küçük bir hat açarak geri döndü¹⁰⁹. Şah Şucaülmülk'ün her birini tek tek alt edebileceği kardeşlerini kendi kaderine bıraktı.

¹⁰⁸ "Cesur Sind halkını boyun eğdirmek..." Burada kastedilen halk, bir zamanlar Afgan yöneticilerinin kontrolünde olan Sind bölgesindeki (Nusus Nehri yakınlarına ulaşan) nüfustur. (Halfin, a.g.e., s.136.)

¹⁰⁹ Kısacık bir yol ardından Kandagar'a geri döndü. P.İ.Demezou, olayların gidişatını yanlış tarif etmiştir. Dost Muhammed Han'ın buraya geri dönmedi, aksine Kandagar'a gitti ve kardeşlerine askeri

Uzun zamandır Şah Muhammed'in ve kardeşlerinin baskısından muzdarip olan Afganlar, kendi meşru yöneticilerinin yanında yer alma eğilimdedirler. Ve eninde sonunda acılarını bitirmek ya da en azından azaltmak ümidindedirler. Gaspçıyı Kâbil'de tahtın dağılması oldukça korkuttu. Çok geçmeden canını kurtarmak için kaçmaya zorlanacak ve Afgan tacını¹¹⁰ İngilizlerin vasalı haline gelen Prens'e bırakmak zorunda kalacak.

Ağır hastalık yüzünden 1-2 ay gibi kısa bir sürede yenilen Pencab Kralı Rancit Singh yayılan söylentilere rağmen henüz ölmemişti ancak çok yaşlı, güçsüz ve hastaydı. Can korkusu ile ölümünden sonra Pencab'ı¹¹¹, Keşmir'i İngilizlere miras bırakacak ve İndü'dan Peşavar şehrine dek giden suyunun tamamına onlar sahip olacaklar.

Pencab ve Afganistan hakkındaki bu haberler, Buhara tarafından Lahor ve Kâbil'den son zamanlarda elde edilen, çok sayıda mektupta doğrulanmıştır. Bu mektuplar bana Doktor Honigberger tarafından 1834 yılının ocak ayında Kâbil'den Buhara'ya getirtilmek sureti ile verildi. Asya'nın muhtelif köşelerinde dolaşan bu seyyah, 1828'de Lahor'a geldi. Burada Kral Rancit Singh hizmetinde doktor olarak 4 yıl geçirdi. Temmuz başında Orsk'a giden son kervanla Rusya'ya geldi. Bana seyahatleri hakkındaki her şeyi anlattı. Afganistan, Pencab ve dört Avrupalı (Allard, Vengur, Kurt ve Avitabil) ve Rancit Singh'in nazarında en güvenilir olan ve yüksek mevkilerde bulunanlar ile alakalı birçok özel detayı da aktardı. Bu hükümdar, cesurluğu ve kendi iktidarı altındaki küçük eyaletlerin yöneticilerine boyun eğdirmek için giriştiği uzun savaşlar ile meşhurdur. Ülkeyi şimdi Pencab (5 Dilli) diye adlandırılan bağımsız Raca'lıklara ayırdı ve krallık yönetimini kurdu. Kralın sadece

yardım sağladı. Şucaülmülk'ün paralı askerlerini mağlub etti ve onu İngiliz sömürgecilerinin korumasını talep etmek üzere Ludkhnan'a dönmeye zorladı. (Halfin, a.g.e., s.136.)

¹¹⁰ “Şerefsiz, Kâbil'de çökmekte olan tahtında korkudan titriyor...” Görünüşe göre bu bilgi P.İ.Demezou'a, Emir Dost Muhammed Han'a düşman çevrelerden gelmişti. Ancak yanlış bir bilgidir. Onun yönetimi hiç de baskıcı değildir, tahttaki yeri oldukça sağlamdır. 1839'da “kaçmaya” zorlanmıştır. Bunun nedeni İngiliz ordusunun Kâbil tarafından ele geçirilmesinden ve İngiliz vassak Sucaülmül'ün tahta geçmesiydi. Ancak 1841'de Afganistan'daki halk ayaklanmasının bir sonucu olarak, sömürgecilerin işgal ordusu Şucaülmülk ile beraber imha edildi. Emir Dost Muhammed Han, 1863'teki vefatına dek yönetti. (Halfin, a.g.e., s.136.)

¹¹¹ “....ölümünden sonra İngilizler Pencab'ı devralacak...” Pencab'ın Maharac'ı Rancit Singh 1839'da öldü. 1845-1846 ve 1848-1849 Anglo- Sih Savaşları sırasında Pencab, İngilizlerin kolonisi haline geldi. (Halfin, a.g.e., s.136.)

bir oğlu vardı, zihinsel yetilerininin zayıflığı nedeniyle devlet yönetimi işlerinde oldukça yeteneksizdi. Şir Singh kralın evlatlığı ve bugünkü Keşmir'in hükümdarıdır. Onun ise bu işlere kabiliyeti vardı ancak her ne kadar kraliyet prensi olarak eğitim almış olsa da kraliyetin ileri gelenleri onun tahttaki hakkını kabul etmediler. İngilizlerin iktidarı altında kalmak, Rancit Singh'in ölümünün ardından 'biricik' evladından başka bir varisinin kalmayacağı için Pencab'da başlayacak, bir türlü yatışmayan, sonu gelmez çalkantılara ve iki taraf için de öldürücü sonuçlar doğuran savaflara katlanmaktan daha mâkûl gelmekteydi. Kraliyet ileri gelenleri Doğu Hindistan Şirketi ile bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmada Rancit Singh'in ölümünün ardından İngilizlerin hâkimiyetini kabul edecekleri taahhüt edilmektedir. İkincisi, onlardan bir ordu alacak ve Rancit Singh'in tahtına katılmadan önce onlara ait olan eyalet ve sarayları sahiplenmelerini sağlayacaklardır.

Ömrü savaş meydanlarında, seferlerde geçen Rancit Singh yaşamını barışı arzularak yitirdi. Derler ki eğer İngilizler şu ana dek ona ait olan toprakları tehdit etmeseydi ve ona karşı herhangi bir düşmanca eylem içine girmeselerdi, anlaşma halen yürürlükte kalırdı. Bu şartlar İngilizler tarafından harfiyen yerine getiriliyordu ve Prens bu ortam içerisinde kararlaştırılmış olan mirasını bekliyordu.

Misyoner Joseph Wolff¹¹², 1831 yılında İran'dan Buhara'ya gelmiş, bu şehirde kısa bir süre kalmış, sonrasında da Kâbil ve Lahor'dan geçerek Ludhiana'ya gelmişti, buradan Keşmir'e yolculuk etmek için tekrar ayrılmıştı. O şimdi Kalkutta'da bulunmaktadır. Onun Asya'daki gezilerinin nedeni sadece dini değil ayrıca siyasîdir de.

Bu seyyahattan sonra Buhara'ya gelen Teğmen Alexander Burnes ve Doktor Jerar, 6 hafta içinde bu şehirden ayrıldılar ve Meşhed'e doğru gittiler. Seyahatlerinin

¹¹² Joseph Wolff; 1830-40 arasında doğuya seyahat eden Batı Avrupa misyoneri olan bir seyyahdır. (Halfin, a.g.e., s.136.)

İngiltere kökenli, Farsça ve İbranice'ye vâkıf olup, açıkça misyonerlik yapan Papaz Joseph Wolff, bir Yahudi olmasına rağmen, daha ziyade Hıristiyan inançlarını Buhara'daki Yahudilere anlatıyordu. Diğer bölgeleri de Hıristiyanlaştırmak istediğini notlarında tekrarlamak suretiyle vurgulamaktadır. Ayrıca o, kayıp 10 Yahudi kabilesinin izlerini Buhara'da arıyordu. Bu niyetle 1831 yılında Buhara'ya gitmişti. 1844 yılındaki ikinci seyahatini ise, Stoddart ve Conolly'nin kaderini araştırmak için yapmıştır. (Mehmet Alparğu, 19. Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIII/2, Kış 2013, s.202.)

amacı Doğu Hindistan Şirketi adına Buhara'da bir ticarethane açmak için Buhara yönetiminden izin almaktı. Teğmen Burnes, Meşhed'den Tegeran'a doğru seyahatine devam etti ve oradan da Bombay'a geri döndü. Burada Londra'ya doğru yola çıkmak için gemiye bindi. Doktor Jerar Kandagar, Kâbil ve Peşaver'den geçerek Rancit Singh'in en sonki hastalığı boyunca kaldığı Lahor'a döndü. Günden güne Kalkutta'ya gitmeye mecbur oldu.

W.Moorcroft¹¹³ ve 1825'te Hindistan'dan Buhara'ya gelen iki yol arkadaşı daha dönüş yolunda zehirlenmişlerdi. İlki Endhuy'da ve diğeri de Mezar'da, Lahor'dan 25 verste olmuştu bu zehirlenmeler. Onların mal varlığının ve senetlerinin bir kısmı bu zamana dek Mezar hükümdarının ellerinde bulunmaktaydı. İngilizler kendi senetlerini geri almayı henüz başaramamışlardı, elçiler de Buhara'da mahvolmuşlardı. Doktor Honigberger'in Belh¹¹⁴ seyahati boyunca girişimleri de aynı şekilde başarısız oldu.

Hindistan'dan Buhara'ya altın sırma ipekli kumaştan, muslinden¹¹⁵, pamuklu kumaştan, üstüne renkli resim basılmış ya da çizgili kumaştan çok iyi kalite İngiliz malları ithal edilmektedir. Altın sırmalı ipekli kumaşın büyük kısmı Hokand üzerinden gelmektedir. İngilizler 2-3 yıl önce mallarını Buhara'ya sokmak için başka bir yol buldular: İran üzerinden! Benim bu şehirde bulunduğum sürede Meşhed'den Buhara'ya gelen son kervan İngiliz kumaşı yüklü 3 büyük balya getirmişti. Bu kumaşlar renk renk boyalı keten bezinden, baskalı, muslinli ve diğer çeşittendi Bunlar Rusya'dan Buhara'ya gelenlerden daha iyidir ve satın alınması daha kolaydır. Bu ticarî deneme, açık konuşmak gerekirse çok kâr getirmez ancak tüccarların süre gelen

¹¹³ William Moorcroft (1762-1827); XIX. yüzyılda Buhara Hanlığı'na gelen ilk İngiliz seyyahdır. Aslında Rusya'nın Türkistan politikasını öğrenmek üzere bölgeye gönderilmiş bir İngiliz ajanıdır. Gezdiği yerlerde kültürel ve politik konularla değil yalnızca ticarî konularla ilgilenmiştir. (Kürşat Köse, "İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre 19. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s.11-12)

¹¹⁴ Belh; 'şehirlerin anası' unvanıyla tarih sahnesinde yer edinen, Büyük İskender'in fethinden sonra da Bactria adıyla ünlü şehir. İran, Türkistan, Afganistan, Hindistan ve Çin arasında bir ticarî bir kesişim noktası olması nedeniyle tarih boyunca önemini muhafaza etmiştir. Ab-ı Belh akarsuyunun ve kollarının suyu ile beslenir. Şehrin Mangıtların idaresine geçişi Muhammed Rahim Han devrinde olmuştur. 1751'de Afgan Ahmet kontrolüne girse de Şah Murad devrinde tekrar Buhara Emirliği'ne katılmıştır. En son 1868'de elden tamamiyle çıkmıştır. (Muhammed Bilal Çelik, a.g.t., s.37.)

¹¹⁵ Muslin ya da Mouselline; adını Orta Doğu'daki tekstil üretiminin en eski merkezi olan Musul'dan alır. Başta pamuk olmak üzere yün, ipek veya ketenden oluşan çok ince bir keten dokumasıdır.

uğraşları gösteriyor ki Rusya'nın Asya'nın bu bölümündeki ticaretini ele geçirmek niyetindedirler. Ve belli ki pazar yakında İngiliz malları ile dolacaktır.

Rus esirlere Hive'ye nispeten daha az barbarca davranılsa da esirler çok zor durumdadır. Ağır işlerde çalıştırılmalarının yanında bir de Buharalılarının genel karakteristik özelliği olarak tiksindirecek derecede aşırı cimri birinin eline bakıyorlar. En zaruri ihtiyaçlarından bile mahrum bırakılıyorlar, yeme içme imkânları az ve zaman zaman gıdasızlıktan ölenler oluyor.

Sadece Buhara içinde 100'den fazla Rus esiri var¹¹⁶. Bu rakam şehir dışında bulunanlarla birlikte dediklerine göre 400'ü buluyormuş. Benim Buhara'da bulunduğum süre boyunca 7 esir getirildi, 5'i Rus 2'si Leh'ti. Bunlar Türkmenler tarafından Horasan sınırında Herat'tan yakalanmışlardı. Bunlar Abbas Mirzâ'nın ordusunda bulunan Rus birliğindendi. Ve muhtemelen Rusya tarafından İran'ın Herat kuşatmasına yardım için gönderdiği büyük birlikler hakkında çıkan söylentilerin nedeni idi. Buhara'da bulunan Rus esirlerden birinden öğrendiğim kadarıyla bu birlik 760 kişilik Rus ve Leh esirlerden ve asker kaçaklarından oluşmaktaydı. Bunlar Rusya ile yapılan son savaşta İranlılar tarafından yakalanmış ve barış antlaşması imzalanana dek de geri verilmemişlerdi. Bu esirler Prens Abbas'ın cÖmertliği ile kendine çektiği ve kendine güvenen adamlardan oluşan muhafızhâ birlikleriydi.

Ayrıca sınırlarımız içerisinde türlü entrikalar ile Rusya'ya önemli ölçüde zarar veren Tatarlar yaşamaktadır. Rus sınırının ötesinde, güçlü devletlerin etkisinde kalıp hükümdarımıza karşı kışkırtılan ve silahlandırılan vahşi kabileler var. Türkistan'daki devlet, Rusya'ya karşı düşmanlığa yeltenmektedir. En azından niyetlerinin dostça olmadığı söylenebilir. Bu devlet zavallı, zayıf, komşularının acımasızca iddialarından muzdarip ve yeniden canlanmak için kudretli bir koruyucunun gelmesini bekleyen bir devlettir. Hindikuş'un diğer tarafında Afganistan'da kargaşa ve iç savaş hali

¹¹⁶ Esir ticareti, XIX. yüzyıldan itibaren emirliğin önemli geçim kaynaklarından biri olmuştur. Esirler alınıp satılmakta hatta hediye edilmekteydi. Genellikle tarım işlerinde çalıştırılan bu kişilerin çalışma koşulları oldukça ağırdır. Satın alınanlara belgelerde 'zerharid' adı ile rastlanmaktadır. Savaş zamanlarında orduda 'serbazi' olarak görev yapmaktadırlar. Bu esirleri çoğunlukla İranlılar oluşturmaktadır. Bunlardan başka Kalmukar, Afganlar ve Ruslar da az olmakla birlikte esirler içinde yer almıştır. Vambery'nin kaydettiğine göre Buhara'da yaklaşık 200.000 esir bulunmaktadır. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.25.)

mevcuttur. Görünüşe göre yakın bir zamanda hanedan değişikliği olması bekleniyor. Dahasında İngilizler ustaca tertip ettikleri entrikalar ile olayları kendi çıkarlarına göre yönlendiriyorlar. Hatta Asya'nın Türkistan'la İran sınırına dek uzanan en geniş bölgelerinde İngiliz etkisinin hafiflemediği aksine ev sahibi gibi göründükleri söylenebilir.

Buhara gezim boyunca yazdığım bu notları bugün Siz Ekselanslarına sunmaktan onur duyarım. Yakın bir zamanda Siz Ekselanslarına seyahatim hakkında, Buharalılar ve Türkistan'ın diğer Asya devletleri ile arasında kurulan ticaret hakkında ve çeşitli Buhara mallarının ve Buhara'ya getirilen malların değerleri hakkında daha ayrıntılı bir sunum yapabilmeyi ümit ediyorum.

Siz Ekselansları ile mütevazı deneyimlerimi mütalaa edebilme şerefine erişmeyi ümit ediyorum ve hoşgörü ve merhametiniz ile muamele etmenizi temenni ediyorum.

P.İ.Demezov, 9. Sınıf çinovniktir.¹¹⁷

Orenburg

Temmuz 1834

Bana kendisi ile birlikte gitmem ve Orsk Kalesi'nde buluşmam emredilmişti. Onun 9 ya da 10 Kasım'dan daha önce yola çıkmayacağını öğrendim. 1833 yılının kasım ayında gelen Buharalı tüccarlar henüz at arabaları için ihtiyaç duydukları malzemeleri tamamen bulabilmiş değiller. Ben de bu gecikmeden yararlanarak uzun bir yolculuk için gereken şeyleri tamamladım. Buharalı Kırgızlar tarafından sağlanan at arabalarının ücretleri genellikle 45-60 Ruble arasında değişiyor. Rusya'dan ve Buhara'dan gönderilen kervanların arasında fark büyük ölçüde yılın hangi zamanında olduğuna bağlıdır. Her at arabası 16 pound eşya alır. Bu ücret pound başına verilecek nakliye ücreti ile birlikte 3-4 Ruble artabilir. Ücret birkaç yıl önceki ile

¹¹⁷ Çinovnik; mahkeme hizmetinde bulunan rütbeli bir kişidir. Rus İmparatorluğu bünyesinde fiili olarak bulunmuş olmakla beraber 1722'ye kadar net bir yapısı yoktur.

kıyaslandığında yeterince yüksektir. Birkaç yaşlı Buharalı tüccar beni araba başı 8-10 Tilla arası ödendiğini söyleyerek kandırdı. (120-150 Ruble arası bir para eder) Bizim kervanda Buharalılar ile tanıştım. Orada onlarla kervanın sahibi ihtiyar Niyaz Muhammed arasında sürtüşme çıktı. Bu ihtiyar (65 yaşından büyüktü) iradesi zayıf, egoist ve asabî bir mizaca sahipti. Herkesi hor görüyordu. Bulunduğu mevkiye Kuşbegi'nin yardımı ile gelmişti.

Han'ın Kuşbegi'nden korktuklarından Niyaz Muhammed ile çatışan herkes çenesini kapatmak zorunda kaldı. Niyaz Muhammed, tüm malını geçen yıldan Buhara'ya göndermişti bile. Bu yüzden de yönettiği kervanın işlerine çok az katılıyordu. Buhara'dan son kervanı getiren diğer kervanbaşı Rahim Bay, bu yıl Rusya'da kalmak zorundaydı. O, Yukarı Novgorad'daki panayırda bu fiyatta bulunamayacak olan Kuşbegi'nin şallarını satmak üzere Moskova'ya hareket etti. Rahim Bay, bu malları kârına satmadan Buhara'ya geri dönmeye cesaret edemedi.

Bu sürede soğuk daha da arttı. Bu bozkırlardaki en tehlikeli şey olan kuzeydoğu rüzgârları tüm sertliğiyle esmeye başladı. Bu da kışın çetin geçeceğini alameti idi. Geçen yıl 19 Ekim'de Orsk'tan ayrılan kervan, zor bir geçit yerinin ardından, yolda ayaza ve kar fırtınasına yakalandı ve ancak 76 gün sonra Buhara'ya varabildi. Bizim kervandaki Buharalılar yolda bizi bekleyen zorluk ve tehlikeyi düşünerek korkuya kapılıyorlardı. Bense durumum hakkında varsayımlar yapmaktan ve hayal kurmaktan çok uzaktım. Yola yalnız başıma ve Müslüman kılığında çıkmıştım. Yanımda beni izlemek ve gerçek amacımı bulmak niyetinde olan silahlı Kırgızlar, Buharalılar, Nogaylar (Tatarlar) vardı. Bana dilleri, gelenekleri, huyları ve dini törenleri hakkında epey bilgi aktararak oldukça yardımcı oldular. Ancak Buharalıların yalancı ve güven vermeyen mizacını ve hükümdarlarının sinsiliğini dikkate almam gerektiğini biliyordum. Davranışlarımı önceden hesaplamam mümkün olmadı, çünkü her şey şartlara ve tesadüflere bağlıydı. Görevimi başarıyla yerine getirmek için çıktığım seyahatte karşılaşacağım çeşitli engelleri tahmin ediyordum ancak üstesinden gelebileceğim süreyi öngöremedim. En ufak ihtiyatsızlığım beni mahvedebilirdi. Hüzünle Avrupalıların sonunu (William Moorcroft ve George Trebeck), bağınaz barbarların kurbanı haline gelişlerini ve Asya'nın bu bölümünde meskûn halkın zalimliğini ve bundan dolayı gitmem gerektiğini düşündüm. Hayalimde onların

ölümlerine dair kalan tablo ve ümit; ruhumda korkuya yer bırakmadı. Bu muhtemelen kınanacak derecede aşırı özgüvenden ya da mutlu bir dönüşün önsezisinden kaynaklıydı.

Nihayet 9 Kasım günü tüccarların at arabası için ihtiyaç duyduğu her şey hazırlanmıştı ve bir sonraki gün sabah saat 11'de 400 at arabasından oluşan kervanımız Orsk'tan hareket etti.

Öğlen saat 2'de Orsk Kale Komutanlığı'ndan ilk 10 verste dek bize eşlik edenlerle vedalaştık.

17.günde Ori'yi ve bazı küçük nehirleri geçtikten sonra - aslında dere demek daha doğru olur, bunlardan bazıları Lüthubay, Kamişhaklı, Yungabar ve Kamişlı'dır ki bunlar Büyük-Tüb'den 2 adım ötede akmaktadır- Kunali Gölü'nün ve aynı isimle adlandırılan dağların hemen yanından geçtik. Bu dağların da tepesinde mezarlar bulunuyordu. 20.günde Şulak Cedi-sor Tuzlu Gölü'ne yaklaştık. Bizden birkaç verst ötede doğuda her yer karla kaplıydı, Kungur-Tüb açıkça görülüyordu. Havanın yılın bu zamanında, bozkırın bu kısmında böylesine güzel oluşu ancak rüyada gerçek olabilirdi. Soğuk gerçekten çok şiddetliydi ve kuzeydoğu rüzgârları bazen öyle şiddetli esiyordu ki... Buna rağmen tüm kervanların korkunç düşmanı olan ne karla ne de kar fırtınası ile henüz karşılaşmamıştık. Ancak 20. günü 21'e bağlayan gecede 2 ayak (kadem) kar daha yağdı ve kuzeydoğu kar fırtınası sabaha dek canımızı çıkardı. Hareketimiz öncesinde hazırlanan odun stoğu neredeyse bitmişti. Ancak bu araziden çıkana dek yani bir sonraki güne dek bu eksiği gideremedik. Çünkü kar fırtınasına yakalandığımız yer, Orsk'tan ayrıldıktan sonra içinden geçerek gitmemiz gereken arazi oldukça büyüktü. Kervanımızın klavuzu Almat, Çumekey Ailesi'nden bir Kırgız'dı. Bu rüzgârların beraberinde karı da getirmesinden korkuyordu. Böyle olursa ilerleyişimiz günlerce sekteye uğrayabilirdi. Bu yüzden haklı olarak tüm gücümüzle yakacak odun bulacağımız Tilkar kıyılarına doğru gitmemizi istedi. Şimdiye dek yaşadığımız en zor şey bu 11 saatti.

Tüm gece ve 22. günün gündüzü boyunca rüzgâr daha da şiddetli esmeye başladı. Ancak 23. günde biraz sakinleşti, biz de sonunda çadırdan çıktık, kar fırtınası yüzünden dağılan at arabalarını toplayarak yola çıktık. Böylelikle burada bir ay

geçirdik. Burada bir yıl önce bir kervan aynı şekilde kar fırtınasına yakalanmış ve 5 gün durmak zorunda kalmış. Bu kervan muhtemelen soğuktan kaybolmuş veya kar fırtınası yüzünden kaçmış birkaç at kaybetmişti. 21. gün atlar koşulduğunda bizim kervandan bir Tatar'ın atının kaybolduğu meydana çıktı. Kırgız'ın birisi hemen onu aramaya koştu. Kervan 1,5 gün sonra öğlen vakti yola koyuldu. Kılavuz Almat ve onunla birlikte iki kişi daha atı aramaya giden Kırgız'ı beklemek için kaldılar. Ancak yarım saat sonra biz mola verdiğimizde bize yetiştiler ve Kırgız'ın geri dönmediğini söylediler. Biz de onun muhtemelen atı geri dönüş yolunda bulamadığını ve kar tüm ayak izlerini örttüğü için de yönünü şaşırıldığını düşündük. Saat 5'te Almat birkaç Kırgız ile beraber yeniden kaybolan Kırgız'ı aramaya gitti ancak birkaç saat geçmesine rağmen yine bulamadıkları gibi atı da Kırgız'ı da arama çalışmaları boşa gitti. 22. günün öğlen vakti Kırgız ve diğerleri hala bulunmuş değillerdi. Akşama dek bu zavallıya yardım edemeyeceğimizi düşünüyorduk ancak büyük bir sürpriz oldu ve kendi döndüğü gibi atı da getirmişti. Adam çok açtı ve soğuktan donmak üzereydi. Anlattığına göre birkaç saat atı aramış ve atı aramaya gittiği yerden çok uzak olmayan bir yerde bulmuş. Ancak kar fırtınası şiddetini arttırmış ve göz gözü görmez hale gelmiş. Atı yakalamayı başarmış ancak tamamen güçten düşmüş ve atı köstekleyerek derin bir uykuya dalmış. Böylece tüm geceyi karla kaplanmış biçimde geçirmiş. Şükür ki yolu doğru hatırlıyormuş ve bir sonraki gün kervanı bulmuş. Atı bulması ona verilen bir hediyeydi. Birkaç fincan sıcak çay gece başına gelen her şeyi unutmasını sağladı. Bozkırdaki seyahatim boyunca Kırgızların fiziksel gücü sık sık dikkatimi çekti. Açlığa, susuzluğa, hastalığa karşı müthiş dayanıklılar. Ancak onları en çok zorlayan şey uykusuzluk. Bir veya 2 gece uykusuz kalırlarsa tamamen güçsüz düşüyorlar. Doğulu tüccarlar sıcak yüzünden gece yol alıp gündüz dinleniyorlar. Bu usûl Kırgızlar için tamamen dayanılmaz. Bu yüzden yazın Buhara'dan çıkan kervanları genellikle sabah saat 4'te yola koyulur. Saat 8-9 gibi mola yerine varırlar ve öğleden sonra saat 4'te yeniden yola çıkarak akşam 10'a dek giderler.

25. günde UluKırgız üzerinden Kildisor Gölü'nün yanından geçerken ilk kez saksaul çalılarını gördük. 30. günde Muzbil Ovası'na yaklaştık. Burada bizim kervandan ikiKırgız'ın cenazesini gömdük. Bir gün önce Çiçek hastalığından dolayı vefat etmişlerdi. İki gün sonra bir Kırgız daha öldü. Muzbil Ovası boyunca ilerlerken

bize göre kuzeyde kalan köylerden birinden bir Kırgız bize doğru dörtlüye geliyordu. Ondan öğrendik ki ekim ayı sonunda Sır Derya'ya 400 Hiveli süvari gelmiş. Onun dediğine göre Karaul Hoca adındaki yerde bir sur inşa etmek üzere gelmişler. Bu yer onlar ile Çumekeyler¹¹⁸ arasındadır. Çıkan çatışmada 3 Kırgız ve birkaç Hiveli ölmüş. Hiveliler mahvolmuş halde kaçmışlar. Ardlarında Kırgızlara bir sürü at arabası bıramışlar. Bunlar, Rus sınırlarından ayrıldığımızdan beri bize gelen ilk haberlerdi. Hiveliler hiç şüphesiz ki yakında döneceklerdir. Bu rezaletin intikamını almak için dönmezlerse bile Kırgızlar, Sır Derya ve Kuvandar kıyılarında kışı geçirmek zorunda olduklarından köyleri için endişe etmektedirler. Tüm gün kar ve soğğun güneye kaçmalarına neden olduğu Kırgız aileleri ile karşılaştık. Ancak Hivelilerin Sır Derya'ya geldiği söylentisini işittiklerinden dolayı korkuyorlardı. Soyulmaktan da korkuyorlardı. Bundan dolayı daha uzağa gitmeye cesaret edemiyorlardı. Bu haberler kervanda korkuya neden oldu ve Kırgızlarla Buharalılar arasında düşmanlık yarattı. Eğer Hiveliler bizim kervanla karşılaşmış olsalardı fırsattan istifade kervanı yağmalarlardı.

Buharalı tüccarların başka bir korkusu vardı. Yolda Çumekey Cüzü'nün reisi olan Sultan Timur ile karşılaşma ihtimalini düşündükçe zangır zangır titriyorlardı. Eğer karşılaşılırsa Timur kervandan yüklü miktarda vergi almak fırsatını kaçırmazdı. Daha önce benzer bir olay yaşanmıştı. Timur bir keresinde bir kervanı ona vergi ödemeye zorladı. Ancak tüccarlar onun dur emrine itaat etmediler. Kervan o sırada Rus sınırına, ondan gelebilecek herhangi bir zarardan endişe etmeyecek kadar yakındı. Ancak şimdi kervan bozkırın ortasındaydı ve Buharalı tüccarlar Sultan Timur'un intikamını alacağından korkuyorlardı. Tüccarlar aynı şekilde Hive Hanı'nın kontrolü altında Kıkine Çikli Cüzü'nün lideri olan Sultan Manabay'dan da korkuyordu. Manabay, Hive Hanı'na bağlıydı. 1833 Temmuz'da karşılaştığı son kervandan yol hakkı için 5000 Ruble talep etti. Bu yüzden tüccarlar yolu değiştirerek Sultan Manabay'ın olduğu yerden dolanarak gitmeye karar verdiler. Ancak Manabay beraberindeki 400 süvari ile onları takip ettiğinden 3 gün sonra Sır Derya'dan uzak olmayan bir yerde onlara yetişti. Buharalılar tüm mallarını söylenen yere yığdılar. Sultan Manabay onları eğer tayin edilen vergiyi ödemezlerse mallarını yağmalamakla

¹¹⁸ Çumekey; bir Kazak Cüzü. Sonrasında Küçük Cüz'ü kurmuşlardır.

tehdit ediyordu. Korkmuş Buharalılar ona itaat etmek zorunda kaldılar. Ben defalarca adını duyduğum bu ünlü sultanı görmeyi çok arzuluyordum. Ancak kısa süre sonra öğrendim ki şu sıralarda Sultan Manabay doğuya yaklaşık 160 verst uzaklıkta Aral Gölü kıyısında, Kuban ve Sır Derya arasında bir yerde bulunuyormuş. Aslında onu dönüş yolunda görmeyi ümit ediyordum ancak beklentilerim boşa çıktı. Çünkü bizim ekibin Novo Aleksandrovski 'ye vardığını haber alan Hive Hanı tarafından birkaç gün sonra çağrılmıştı. 5 Aralık günü 25 verst geçtikten sonra Sır Derya'ya vardık. Ertesi gün Mübarek Hossum Hoca'nın mezarının bulunduğu yere yakın bir yerden buzun üzerinden geçerek Sır Derya'yı aştık. O gün hava çok sakindi. Kar neredeyse tamamen erimiş ancak rüzgâr akşama doğru yönünü kuzeybatıya çevirmişti ve ayaz yüzünden ısı yakında eksi 8-9'a kadar düşecekti. Birkaç saatimizi kolay ulaşılır ve güvenli bir mola yeri bulmak için harcadık. Buz kalıcı olmamıştı, kıyı taraflarda tutsa da bizim tarafta henüz donmamıştı. Nehrin kuzey kıyısında durakladık. 5 Aralık akşamı Sultan'ın kendi köyüne Sır Derya'dan 10 verst uzakta, tam da bizim yolumuz üzerinde bir yere yerleştiğini öğrendik. 6. gün Sultan Timur namına iki bey gelerek kervanımızın onun köyüne gitmesi gerektiğini bildirdiler.

Kıydan buza inmek için çok sayıda kamış ve buz parçası kullandık. Buz parçasının üstünü toprakla kapladık. Nehri sıkıntısız bir şekilde geçtik ve Sultan Timur'un köyünden 2 verst uzaklıkta durduk. Öfkeli Sultan Buharalıları çok kötü karşıladı. Oldukça sert bir biçimde onlara son görüşmelerinde kendine meydan okurcasına davrandıklarını hatırlattı ve talep ettiği parayı vermezlerse kervanlarını yağmalayacağını ve kararlarını ertesi güne kadar kendine bildirmelerini istediğini söyledi. Korkmuş Buharalılar onun ciddiyeti karşısında hiçbir karşı söylemde bulunamadılar. Bir sonraki gün Sultan ve Buharalılar arasındaki görüşmeler ile geçti. Ertesi gün Sultan beni Siz Ekselanslarına ulaştırmak üzere bir mektup vermek için davet etti.

Onunla baş başa kaldım. Sıradan bir selamlamanın ardından bana bir ortaelçinin gitmekle vazifelendirildiği yere ulaşmak için acele etmesi gerektiğini iyi bildiğini söyledi. Bana kervanın gecikmesinden dolayı endişelenip endişelenmediğimi sordu. Onun dediğine göre gecikmenin tek müsebbibi Buharalılarıydı. "Onlar iyi biliyorlar ki" dedi, "Buhara'nın tek sahibi olan Han şahidimdir ki bana Han

tarafından topraklarımdan geçen tüm Buhara kervanlarından vergi toplama yetkisi verildi. Ancak görüyorsunuz ki yanlış anlaşmalar olabiliyor. Ben onlara 2-3 yıl için hak (mallarını gümrüksüz olarak geçirme hakkı) tanıdım. Belli ki bu hakkı sonsuza dek kullanacaklarını sandılar. Bu ilkbaharda vergimi almaya kalktığımda kaşlarını çattılar ve bir yolunu bulup benden kaçtılar. Nogaylar (Tatarlar) bizim köye ticaret yapmak için geldiğinde, bizim için çok karlı olacağına inanıyoruz. Bize mallarını satacaklar, hediyelerini sunacaklar. Peki ya Buharalı kervanlarından ne fayda göreceğiz? Bize onlardan geriye sadece at arabalarının izleri kalıyor. İşte bu yüzden atalarımız her zaman onlardan vergi almıştır ve bu vergi oldukça yüksek bir meblağdır”. Bu sözlerden sonra sanki ben rica etmişim gibi bana Buharalı tüccarlara karşı daha ölçülü ve yumuşak davranacağını vaat etti. Bana mektubunda doğru bir saygı ifadesi kullanmak için Siz Ekselanslarının rütbesini sordu. Sorusuna cevap verince; “Siz Sultan Bay Muhammed, Yusuf Nurgali ve Şehir Gazi’nin Hanı’nı tanıyor musunuz?” dedi. Benim olumlu yanıt vermem üzerine biraz duraksadı ve devam etti: “Onlar her zaman Rus sınırında bulunurlar. Bunun yararı nedir? Sadece ben kervanın güvenli biçimde geçişini sağlarım çünkü muhakkak ki benim topraklarımdan geçmek zorundadırlar. Oğlum Emir Haydar her zaman Rus sınırına yakın olan Cegalbalinlerde bulunuyor ancak diğer oğullarım bana yakın yerde oturuyorlar. Benim birçok sülalede birçok akrabam vardır!” Bununla bana bozkırın bu bölümündeki Kırgızlar üzerinde en çok nüfuz sahibi kişi olduğunu ima ediyordu.

Sonra da Buhara hakkında konuşmaya başladık. Beni Mübarek Bahaeddin Nakşibend’in türbesini ziyaret etmek üzere kendisinden müsaade istediğim vakit bu kutsal vahaya bulunma şerefine eriştiğim için beni tebrik etti. Ayrılmak için müsaade istediğimde bir kez daha Buharalıların aptallığı ve inatçılığı yüzünden değerli vaktimi kaybetmemden ötürü duyduğu esefi dile getirdi. “Size söz veriyorum” dedi ve ekledi. “Eğer hal ve hareketlerine çeki düzen verirlerse onlarla hemen görüşebiliriz ve hızlıca bu problemi çözebiliriz”. Daha fazla dayanamadım. Akşamleyin Sultan Timur kervanı gerçekten de rahat bıraktı. Buharalılar vergi olarak ona 45 Tilla ödediler ve 30 Tilla daha hediye ettiler. Yani toplamda 1100 Ruble ödemiş oldular. Buharalılar bana Sultan’ın kendilerine verdiği zarardan daha büyük bir korku yaşattığını itiraf ettiler. Sultan geçen seferin intikamını almak ve gücünü göstermek için onlara uzun uzun

eziyet ediyordu. Buharalılar, Sultan Timur'un sonunda yumuşamasını kervan da benim de bulunmama bağlıyorlardı.

Çumekeyler ve Hiveliler arasındaki çatışma hakkında bize gelen söylentiler doğru çıktı. Sultan Timur, Hive Hanı'nın hiddetinden korkarak ona elçi ile bir mektup eşliğinde hediye olarak birkaç at gönderdi. Mektubunda birdenbire ortaya çıkan ve sevimsiz sonuçlar doğuran bu kavgadan duyduğu üzüntüyü dile getiriyordu. Mektup mutlak itaat ve Timur'un istediği haracın gönderileceği sözüyle devam etmektedir. Han'ın haraç olarak gönderdiği Hivelileri itirazsız biçimde kabul etmeye hazır olduğu sözleri ile son buluyordu. Sultan endişede idi ve Han'ın böylesi bir itaat göstergesinden memnun kalıp kalmayacağından emin değildi. Daha sonra Buhara'da öğrendim ki Sultan Timur'un gönderdiği bu mektubuna cevaben Hive Hanı Çumekeyler ve Vartikarinler köylerinin hepsine kefaret olarak 400 süvari göndermiş.

Sultan Timur'un köylerinde bulunduğum esnada Buhara Hanı'nın Şehrisebz'e karşı çıktığı sefer hakkında ilk kez bilgi aldım. Yakın zamanda Buhara'dan gelen bir Buharalının ifadesine göre, Han Şehrisebz'i ele geçirmiş. Ancak sonra âlicenaplık göstererek atalığın¹¹⁹ oğlunu ve kızını rehin alarak şehri atalığa geri vermiş. Buhara'ya gelişimin üzerinden çok geçmeden tüm söylentilerin abartıdan ibaret ve inandırıcılıktan uzak olduğunu anladım. Bununla birlikte Buharalıların utanmadan ettikleri bu boş laflara şaşırمامam gerekirdi.

9. Gün kervan yeniden yola çıktı ve bir sonraki gün aynı buzlu yolu Kuvan Derya üzerinden geçerek aştık. Burası Mübarek Bergen'in mezarına yakındı. Kuvan Derya'nın seviyesinin her yıl önemli derecede azaldığını söylüyorlar. Görünüşe göre bu, Sır Derya'nın getirdiği kum yüzünden oluyor ve kum Kuvan Derya'yı dolduruyor. 14. günde kuruyan Yanı Derya'nın yatağından geçtik. Burası Ser-i Tam Kuyusu'na yakın bir yerdeydi. Yanı Derya'nın kıyısını kaplamış saksaul korusundan çıktığımız esnada birdenbire kervanı bir panik sardı. Mesele; bizim kervandan birkaç Kırgız'ın,

¹¹⁹ Atalık; kelimenin tam anlamı baba gibi olan, baba yerine konan, mecazi bakımdan ise Emir'in destek aldığı kimsedir. Buhara Sarayı'nda hiyerarşik bakımdan en yüksek rütbelilerden biridir. Ortaçağ'da atalığın fonksiyonu Zerefşan'ın suyunu Semerkand'tan Karagöl'e dek dağıtımını denetlemektir. Zamanla bu görev Şehrisebz Beyliği'ne döndü. Merkezden uzaklaşan atalıklar, Hanlıktan ayrılarak bağımsızlaşmak için onunla savaşır hale geldi. (Halfin, a.g.e., s.136.)

az önce mola verip yola koyduğumuz Ser-i Tam Kuyusu'nda kalarak sarhoş olması ile çıktı. Bu Kırgızlardan biri yetişerek durmamız için bizi azarlıyor, bağırıp çağırıyordu. Öyle korkmuştu ki; bize çok sayıda Hive ve Hokand süvarilerinin korudan geldiğini anlatana dek akla karayı seçti. Süvarilerin onu ve kuyunun yanındaki arkadaşını yakalamak için koruya saklandığını ve yüzde yüz kervana saldıracaklarını anlattı. Bu Kırgızı onlara kervanbaşı denilen Buharalı Niyaz Muhammed'in ve rehberlerimizden biri olan yaşlı bir Kırgız Kulbay'ın müzakereler için kendilerine gitmelerini beklediklerini iletmeleri için göndermişlerdi. Tüm kervan korkudan ölüyordu. Bu esnada Hivelilerin çağırdığı kişilerle geriye kalan Buharalılar arasında şiddetli bir tartışma çıktı. En sonunda kervanbaşı ve kılavuz Kırgız onları emre boyun eğmek ve Hivelilerle konuşmaya gitmek zorunda olduklarını kanıtlamaya çalıştı. Korkudan sararmış iki bahtsız adam, bizi kervanda kalmanın daha sonra neler olacağını öğrenmek için en mantıklısı olduğuna ikna etti (bu aynı zamanda onların göreviydi). Çok geçmeden Kırgızların geri kalanından öğrendik ki herkesi bu kadar korkutan Hive müfrezeleri sadece 30 atlıdan oluşmaktaydı. Bunlar Hoca Niyaz Bey'in maiyetinde gelen ve Hokand'dan Hokand ortaelçisi ile birlikte dönen Hiveli elçilerdi. Erzakları bitmişti ve bizim kervandan birkaç koyun istiyorlardı. 8 Buharalının tüfeklerini ve tabancalarını kuşanmış, etrafında çember oluşturmuş hallerini düşündükçe kendimi gülmekten alamıyorum. Silahımı âdet olduğu üzere onlara vermeme istediler. Bu belki de kendilerinden çok bana güvendiklerini gösteriyordu.

Yanı Derya'dan hareket ettik ve bir süreliğine Saurunbay Guli adında daha uzun bir yol boyunca ilerledik. Yaşlıların dediğine göre bu yol Buhara'ya çıkmaktadır. Arkamızda Zingur Tübe ve İrgiz Tübe Dağları kaldı. Doğuda Beş Tübe görülebilir. 1824 yılında burada Buhara'ya giden kervana eşlik eden Rus müfrezeleri Hivelilerin baskınına uğramıştı. 19. gün Bukan Ovası'na kamp kurduk. Güneybatımızda karla kaplı Bukan Dağları yükseliyordu. Bir sonraki gün dağları aşarak Bukkali denen yere geçtik. Bu dağlar adını hayatının tümünü buradan bir yere ayrılmadan geçiren ünlü Bukan Batır'dan almaktaydı. Kırgızlar memnuniyetle bana bu ünlü adam ve onun kızı hakkında şaşkıncı hikâyeler anlattılar. Ancak kızı güçlü ve cesur babasına hiç de benzemiyordu. Ardından dikkatimi çeşitli yerlerdeki kayalara oyulmuş insanların, at arabalarının ve atların tasvirlerine çektiler. Kırgızlar bana bu tasvirlerin Bukan

Batır'ın kızları olduklarını söylediler. Bukan geçitinde çok temiz ve leziz suyu olan pek çok kaynağının olduğunu söylediler. Suyun tadı biraz tuzlu olmasına rağmen lezizdi. Buraya uzak olmayan, Mübarek İldar Evliya'nın mezarına yakın bir yerlerde tatsız tutsuz ama çok hoş suyu olan bir kaynak vardı. Etrafında da koca koca 6 tane dut ağacı vardı. Bunlar Rusya'dan çıktığımızda beri karşılaştığımız ilk ağaçlardı. Bukkali'den geçişimiz Bukan'dan geçişten kat kat zor oldu. 20 verst doğuda Bukan Kuduk Kuyusu bulunmaktadır. Bu kuyular 4 yıl önce Hiveliler tarafından kapatılmıştı. Dönüş yolunda oradan geçtim. Kervan su stoğunu buradan 4 verst uzaklıktaki Cingul Bulak kaynağından yaptı.

Doktor Honigberger dönüş yolunda tam da Bukan Dağları'nda gerçek sassaparel¹²⁰ dediği bitkiyi buldu.

Hokand Hani'na bağlı Jappas Cüzü'nden Kırgızların son zamanlarda çok sayıda soygun yaptığını ve Bukan Dağları'ndaki birkaç köyü perişan ettiğini öğrendik. Bu endişe verici söylentiler bizim kervanı daha zor ve uzun ancak daha güvenli bir yoldan gitmeye mecbur bıraktı. Aceleyle Bukan Dağları'nı ve Tübelik Ovası'nı geçtik. Kılavuzumuz Almat bizi geride bırakarak Kuşbegi'ne kervanını gelişini haber vermek için önden gitmişti. So Sır Kara'da dağlık bir alan olan Yaman Kızılkum'un¹²¹ içinden geçiyorduk. Mübarek Kara Ata'nın mezarına yakın bir yerden çıkan sıcak su kaynağına varana dek de kendimizi güvende hissedemedik. Mübarek Buhara topraklarına ayak basmadan evvel abdest almak ve temizlenmek için bu kaynağın kutsal suyuna birkaç kez girip çıktık. Mübarek Kara Ata'nın küçük dut çalılarının ortasına dikilmiş mezarının önünde dua ettik. Ben daha önceden tahmin ettiğim gibi onlardan gelecek meraklı sorularını bekleyerek yol arkadaşlarımla biraz ilerisinde durdum. Burada ilk kez dua etmekten duyduğum sevinçli belirttim. Kendimi Müslüman olarak göstermek için Buharalılar gibi ikiyüzlü olmam gerektiğine karar verdim. Bu

¹²⁰ *Sassaparel*; zambak ailesinden bir bitki cinsidir. Bu bitkinin kökü daha önce frengi tedavisinde kullanılmaktaydı. (Halfin, **a.g.e.**, s.136.)

-*Sassaparel*; melocan, saparna olarak da bilinen meyvedir. Dikenucugillerden odunsu, 15 metreye dek büyüyeabilen, dikenli, tırmanıcı ve çok yıllık bitkidir.

¹²¹ *Kızılkum Çölü*; Emirliğin kuzeyinde bulunur ve Aral Gölü'ne dek ilerleyen 300.000 km² alanı işgal eder. Çölün en ıssız yerlerinde bile yaşayan insanlar bulmak mümkündür. Genellikle de Türkmenler ve Kazaklar yaşar. Çölde bulunan su acıdır ve ancak çok derindeki kuyulardan elde edilebilir. (Togan, **a.g.e.**, s.16.)

bir olayı hatırlattı bana. Dininin emirlerini eksiksiz yerine getirmekten uzak Buharalı tüccarın teki (böylesi çoktu) namaz vakitlerinde evden çıkması gerektiğinde, sakalını özenli islatırmış. Böylece sokakta karşılaştığı herkes onun abdest aldığı namazını kıldığını düşünüyormuş.

Batkukkumu Kumu (kumu içine çeker) veya Yaman Kızılkum, Yaman adını Kırgızlardan almıştır. Yaman 'kötü' anlamına gelir çünkü burada hiç su bulunmadığı gibi bir ot, bir sap bile yoktur. Ancak Orenburg'a dönüş yolunda burada neredeyese her yerde küçük küçük otlar gördük. Bunun nedeni karların geçen yıla nazaran bu yıl daha fazla erimesi ve mayıs ayı sonuna dek sık sık yağmur yağmasıdır. Burada yetişen otları bulmamız bizim kervanın tüccarları için de sürpriz oldu. Bunun benim kervandaki varlığımdan kaynaklı Allah'ın bir lütfu olduğunu düşünen temiz kalpli bazı Kırgızları unutamiyorum. İşte bu yüzden, Yaman Kızılkum'a gidişimize dek geçen 2 gün boyunca bazı Buharalılarla bu kumlar üzerine konuştuk. "Allah'ın izniyle Yaman Kızılkum'u geçebilirsek ne mutlu bize" dedi içlerinden eskiden molla olan biri. "Siz gibi, molla" dedim, sözlerine şaşırılmış gibi yaparak, bundan hala şüphe edebilir misiniz? Kuru taştan su çıkarmaya muktedir Allah, bu çorak kumlardan otlar da fıskırtabilir. Buna inanmalısınız". Molla fikrini yanlış ifade ettiğini itiraf etmek zorunda kaldı. Bu konuşmadan ancak 2 gün sonra her yeri otlarla kaplı Yaman Kızılkum'a vardık. Ve herkes benim mollaya verdiğim cevabı hatırladı. "Elçi beyimize bakın" dedi Kırgızlar. 'İşte güya her zaman Allah'ın merhametine inanan ve onun her şeye kadir olduğundan şüphe etmeyen molla...

Kızıl Tag Dağı'nı geçtik. Sağımızda büyük Kak Gölet'i kalıyordu. Gölet Kızılkak arazisindeki toprağın rengi yüzünden böyle adlandırılıyordu. İlerleyerek Agatma kaynağına ve oradan da Hatun Kuduk Kuyusu'ndan 15 verst ve Kagatam'dan 30 ya da 32 verst uzaklıkta kalan Nazarban Kuyuları'na gittik. Nazarban'a vardığımızda bir ulak bana doğru geldi ve Kuşbegi'nin benim bu kervanda olduğumu öğrendiğini ve beni en kısa sürede görmek istediğini söyledi. Kuşbegi kendi Buhara'dan ayrılamıyordu. O günlerde Han'a eşlik etmek zorundaydı. Bu yüzden benim kervandan ayrılarak kendisine gitmemi rica ediyordu. Geceleyin bana eşlik eden bir kılavuz Kırgızla birlikte ayrılarak yola çıktım. Sonraki gün yani 24 Aralık'da öğlen vaktinde Buhara'ya vardım. Birkaç saatte 90 verst mesafeyi katettim. Yol çamurlu ve kaygandı.

Zemindeki su atın göğüs hizasına geliyordu. Kagatam'dan Buhara'ya dek tüm yolda pis çamurla dolu sokaklarla, zavallı ve perişan köylerle karşılaştım. Su baskınından ardından ortaya çıkan balçık yüzünden atlarımız zor ilerliyordu. Bahçeler çitlerle çevrilmiş, hendekler de ağzına kadar durgun ve pis su ile doluydu. İmam Kapısı'ndan Buhara'ya girdim. Kılavuz beni dar, çarpık ve pislik dolu bir sokağa soktu. Han'ın ikametgâhının bulunduğu Erk'in (sultanın sarayı) suruna dek ilerledik. Ardından ortasındaki bir kazığa asılı iki güzel Türkmen kilimi bulunan oldukça geniş bir avluya girdik. Beni Mirahur¹²² Musa Kulu karşıladı. (mirahur, baş seyise verilen addır.)

O da beni daha küçük başka bir kapıdan geçirdi, oradan da küçük ve oldukça pis bir odaya soktu. Burada özensiz giyimli iki adam gördüm. Sandalın¹²³ yanına çömelmiş oturuyorlardı. Ben içeriye girer girmez ayağa kalktılar. Ocağın yakınındaki pis bir kilime oturdum, kısa bir dua ettim, ardından bir süre için sessizlik oldu. Odanın köşesindeki şahinler sağ pençelerindeki demirden zincirle bağlı oldukları bir direk üzerinde kanatlarını çırparak sağa sola atılıyorlardı. Musa Kulu kapının eşiğinde duruyor ve beni getiren kılavuzla konuşuyordu. Kısa süre odaya girdi ve beni Kuşbegi'ne nasıl takdim etmesi gerektiğini sordu. 'Kuşbegi'ne diyin ki: ben Orenburg Askeri Valisi olan Ekselansları tarafından kendisine Ekselanslarından bizzat yazılmış bir mektubu ve hediyeyi iletmek üzere gönderilmiş bir elçiyim.' diye cevap verdim. Musa Kulu hemen çıktı, yeniden iki Özbekle baş başa kaldım. Odadaki herkes sessiz sedasız oturuyordu. Bu Musa Kulu, Kuşbegi'nin Acem asıllı bir kölesiydi ve onun at ahırının yönetiminden sorumluydu. 15 dakikadan az bir süre sonra bana bir at getirdi ve saraydan uzak olmayan başka bir eve götürdü. Kuşbegi'nin akrabası bir Özbek'e ait olan bu evde nihayet benim kiralayacağım yer tayin edildi. İlk kattaki odaya yerleştim. Odadaki tek süs, sefil bir halıydı. Bu soğuk, rutubetli, sıkışık ve karanlık oda beni hüünlendirdi. Bu dairede kalacağım fikrini düşündükçe kalbim gayr-ı ihtiyari sıkıştı. Bana çay ikram ettiler. Aynı zamanda ilk misafirim de içeri girdi. Sıradan 'hoş'tan sonra -Rusça hoş geldin demektir- bana sahiden de Orenburg Askeri Valisi

¹²² *Mirahur*; Buhara Hanlığı'ndaki en yüksek rütbelerden biridir. Kelimenin tam anlamı ile 'at şefi' anlamına gelir. (Halfin, **a.g.e.**, s.136.)

¹²³ *Sandal*; içi boş bir zemin üzerine yerleştirilen ve kalın bir örtü ile örtülmüş alçak tabureye denir. Kışın genellikle insanlar ayaklarını battaniyenin altında tutarak sandal ağacının etrafında oturur ve uyurlar. Bazen de mangalı bunun üstüne koyarlar. (Halfin, **a.g.e.**, s.137.)

Hazretleri tarafından Kuşbegi ye da Emir Hazretlerine (Han) bir mektup getirip getirmediğimi sordu. “Kuşbegi” dedi ve “sakin olunuz, sanırım bir yanlış anlaşılma durumu var” diye ilave etti. O esnada araya girdim ve mirahura dediklerimi tekrar ettim. Ayrıca misafirim Kuşbegi’ne sorduğu ona (Kuşbegi’ne) vermem gereken hediyeler kervanda kalmıştı. Ben de kervandan geride kalmıştım. Ancak kendisi hediyeyi beklediğini dile getirmedi önce ben sunmak istiyordum. Bu yüzden Kuşbegi’nden eşyalarımı birlikte bu hediyelerin bana teslim edilmesini rica ettim. Gâdigâr Bey (misafirim adı) Kuşbegi’ne sözlerime şaşırılmış görünüyordu. İlk raporumda; doğrudan Han’a gönderilmiş bir elçi olmamdan dolayı ve durumumun karışıklığı nedeni ile Kuşbegi’nin hakkımda güçlü korkularının ve şüphelerinin varlığının nedenlerini size sunma şerefine eriştim. Ertesi gün Gâdigâr Bey iki adamla beraber Kuşbegi’nin emri üzerine bahsi geçen mektubu almak için bana geldi. Eğer bu fırsatı Kuşbegi’ni görmek ve onunla konuşmak için kullanmazsam belki de bunun bir daha hiç mümkün olmayacağını düşünüyordum. Metânet göstererek Buharalıların her türlü siyasî hilesini alt etmeyi ümit ediyordum. Bu yüzden geçen gün kendimi eksik ifade ettiğimi ve Kuşbegi’ne mektubu bizzat elden teslim etmem gerektiğini tekrarlayarak karşılık verdim. Beni kabul edene dek bekleyebileceğimi de ifade ettim. Bunun üzerine Kuşbegi’nin elçileri gittiler ve 10 dakika sonra geri gelerek ekselanslarının (metindeki gibi) beni beklediğini ilettiler. Gâdigâr Bey’in eşiğinde iç kapıya çıkan hemen sarayın önündeki büyük merdivenden geçtim. Merdivenden inerek küçük bir odaya girdim. Orada tek başına Rigistan Meydanı’na¹²⁴ bakan pencerenin yanında oturan Kuşbegi’ni gördüm. Gâdigâr Bey kapıda durdu. Kuşbegi’ne teslim ettim. Kuşbegi mektubu alarak hemen yanına koydu ve bana oturmamı buyurdu. Sıradan dua faslından sonra İmparator Hazretlerinin ve Orenburg Askeri Valisi Ekselanslarının sağlık durumunu sordu. “Bana sizin Müslüman olduğunuzu söylediler”, dedi dikkatli dikkatli yüzüme bakarak.”Elhamdülillah” dedim bir Müslüman’ın bu tür bir soruya vermesi gereken cevap üzere. “Uzaklardan gelerek kısa süre Rusya’da görev yaptığınızı biliyorum” dedi. “İnsanoğlu Allah’ın iradesi olmadan bir adım bile atamaz”. Görünen o ki kendisine sıkıntı veren bir düşünce ile

¹²⁴ Rigistan; kelimenin tam anlamı ile ‘tozlu, kumlu alan’ manasına gelir. Ancak kelime Türkistan şehirlerindeki merkezi meydanlara verilen isimdir (örneğin Buhara’da, Semerkand’ta ve diğer önemli merkezlerde Rigistan meydanlarına rastlanmaktadır. (Halfin, a.g.e., s.137.)

meşguldü. Zor sakladığı endişeli hali her şeyi açıklıyordu. Sabırsızlanarak ellerini birleştirdi ve masaya koydu. Bir sessizlik oldu. Belli ki mektubu açmamı istiyordu ancak onuruna yediremediğinden bunu kendi yapmaya cesaret edemiyordu. “Ne zaman ayrılacaksınız?” diye sordu oldukça uzun bir sessizliğin ardından. Beni soruları ile daha fazla utandırmaya başladı. Ancak bu soru öylesine beklenmedikti ki onun ne kadar heyecanlı olduğunu anladım. Çok şüpheli bir mizacı vardı. Onun zaten kötü olan ruh halini daha da kötüleştirebilecek herhangi bir hareketten sakınmalıydım. Saygılı biçimde hakkımdaki şüpheleri bertaraf etmem gerekiyordu. Bu yüzden ona Buhara’da birkaç ay geçirmek istediğimi anlatmak için: Ocak ayı sonundan daha erken bir sürede buradan bir kervanın gönderilmeyeceğini öğrendim. “Ben Orenburg Askeri Valisi Ekselanslarının emrinde bulunmaktayım ve size ilettiğim mektuba cevabınızı kendisine götürmek ile vazifeliyim” dedim. “Bu suretle siz ne zaman dilerseniz ne zaman uygun olursanız o zaman dönüş için yola çıkacağım. Ancak Orenburg Askeri Valisi, Emir Hazretlerinin ve Siz Ekselanslarının sıhhati hakkındaki hayırlı haberleri en kısa sürede almaktan memnun olacaktır’. Görünen o ki bu cevabım hoşuna gitmiş, biraz da rahatlamasına vesile olmuştu. Buraya kadar konuşmamız Özbek dilinde gerçekleşmişti. Ancak birden Gâdigâr Bey’e döndü ve ona Farsça; beni mukaddes Ramazan ayından sonra (ocak sonu) Rusya’ya hareket eden kervanla geri göndermesini söyledi. Sonra yine Farsça ona benim bu dili bilip bilmediğimi sordu. “Arapça bildiğine, bizimle konuşabildiğine göre muhtemelen biliyordur” diye cevap verdi Gâdigâr Bey. Bunun üzerine “Evet, tabi ki öyledir. Sonuçta o da bir molla” dedi Kuşbegi. Ardından Rusya ve Buhara arasındaki daimî dostluk ilişkilerinden bahsetmeye başladı. “Ak-padşî (İmparatoriçe Elizabet) zamanında Rusya ile ticaretimiz gelişti. Çeşitli mallar yüklü çok sayıda kervanımız Rusya’ya gitti. Ve oldukça mâkûl bir vergi ödediler. Ancak şimdi birçok şey değişti. Allah bilir devamı da gelir”. Burada birden durdu, ardından aceleyle kapıdan içeriye giren uşağına bakarak “uzun yoldan geldiniz, bilhassa dünkü at yarışından sonra çok yorgun olmalısınız. Bu yüzden dinlenin. İnşallah tekrar görüşürüz” dedi. Gâdigâr Bey’le birlikte eve dönmek üzere Kuşbegi’nden müsaade istedim. Gâdigâr Bey’in bana daha sonra bana konuşmamızın neden birden bire yarıda kesildiğini anlattı. Mesele şuydu; köle gelerek Kuşbegi’nin şehrin hanı ile saray kapısındaki büyük merdivenin dibinde görüşmesi gerektiğini bildirmişti. Buhara Hanı’nın kendi ikametgâhı olan Erk

Sarayı'nda bulunduğu sırada veziri (Kuşbegi) onun yanında olmak zorundaydı ve hiçbir bahane ile de kısa bir zaman için bile olsa yanından ayrılamazdı. Kuşbegi, Han için şehirde bulunan kendi evlerinden birini tahsis ediyordu. Bizzat kendisi olmasa da oğullarından birisi her zaman Han'a refakat ediyor ve ona gerektiği gibi ihtimam gösteriyordu.

Kuşbegi'ne getirmek üzere ayırdığım ancak kervanda bıraktığım hediyeler elime akşam ulaştı. Ertesi gün fırsat bulduğum ilk anda kendisine takdim ettim. Gâdigâr Bey bana son kez eşlik etti. Kuşbegi'nin güvendiği bir adam olan Mirzâ Zekeriya ile buluşmak üzere büyük bir odaya girdim. İki köle da kapıda duruyordu. Duvarlardan birine uzunlamasına ensiz halılar yatırılmıştı, tam tahmin ettiğim gibi bunlar üzerlerine hediyeler konması içindi. Hediyelerin bulunduğu büyük bir sandık getirildi ve açılması istendi. O esnada Han'ın muhafızlarından biri olduğunu sonrada öğrendiğim bir adam odaya apar topar girdi. Ve hırıltılı bir sesle Mirzâ Zekeriya'nın yerinden fırlamasına sebep olacak bir şey söyledi. Herkes şaşkın görünüyordu. Sandık götürüldü, halı toplandı ve birkaç dakika sonra da Kuşbegi'nin yanına davet edildim. Han sarayda hediyelerin teslim edildiğini öğrendi ve hızlıca kendisine getirilmelerini emretti.

Kuşbegi'ni etrafı birkaç kişi ile sarılmış biçimde sandığın önünde otururken buldum. Birbirimizi selamladık. Kuşbegi "Abbas Mirzâ, Meşhed'de vefat etti" dedi dikkatle yüzüme bakarak. "Hepimiz Rabb'e aidiz" diye cevap verdim sakince. "Ve hepimiz er geç ona geri döneceğiz (İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn)". Bana neden ansızın Abbas Mirzâ'nın ölümünü bildirdiklerini daha sonra öğrendim. Kendi amirlerimden Abbas Mirzâ'nın Horasan'daki Askeri harekâtı hakkında bilgi toplama emri aldığımı biliyordu çoktan. Abbas Mirzâ'nın kendisi ile tanışma fırsatı yakalama ihtimali için Horasan'a gitmeliydim. Kuşbegi bana başta Orenburg'da bulunan ordular olmak üzere Rusya'daki orduların sayısı vs. hakkında her şeyi sormaya başladı. Giyiminden zengin olduğu anlaşılan Bekbaşı Muharac (Han ordusunun birliklerinin komutanı) belinde büyük bir hançer ile odaya girdi. Kuşbegi'ne Avrupa tarzı katlanmış bir mektup uzattı. Bir gün önce Kuşbegi mektubu mührünü açmadan Han'a teslim etti. Mektuba tüm dikkati ile bakması onu henüz şimdi gördüğü anlaşılıyordu. Birkaç dakika sonra Kuşbegi'nin tabanca ustası ve kulu olan Leh biri

odaya Kuşbegi için ayrılan hediyelerden fitilli tüfeği getirdi. 'Han, bu tüfek ile nasıl ateş edildiğini öğrenmemi emretti. Ne çakmaktaşı ne de barut tabakası vardı. Birkaç Buharalı tüccar 4-5 yıl önce filtreli tabanca getirmişlerdi. Ancak bu tabancalar belli ki kaçaktı. Eğer tabancalar Kuşbegi'nin veya gümrükçülerin eline düşseydi, o zaman tabi ki bunların nasıl saklanacağını bilirlerdi. Kuşbegi çabucak tabancayı kavradı. Önce tabancaya dikkatle bir baktı sonra da gülümseyerek silahtarına dedi ki: "Evet! Şunlara iyice bak! Muhtemelen böylesi bir silahı tutmak şansını daha önce yakalamamışsındır". "Bu çeşit bir filtreli tüfeği değil" diye cevapladı silahtar biraz bile olsun utanmayarak. Kuşbegi'nin yanında uzun yıllar hizmet etmiş olan Leh, çok iyi derecede Özbekçe ve Farsça konuşuyordu. Buhara'daki diğer köleler gibi bu da kendisine çoğu kez bir ekmek dahi verilmeden efendisine tüm gün hizmet etmek zorundaydı. Gereken bilgileri verdikten sonra Kuşbegi ona fitilinin nasıl kullanıldığını göstermemi ve birkaç deneme yapmamı rica etti. Ben de barut patldığında büyük gürültü kopacağı konusunda onu uyardım."Farketmez, kendi evimde bulunuyoruz" dedi. Atış gösterisini keyifle izleyen izleyicilere birkaç kez daha tekrarladım. Kuşbegi kendisine gelen herkese, benim bu gürültülü teşebbüsüm hakkındaki kişisel yorumlarını zevkle anlatıyordu. "Hepsini iyice anladın mı?" dedi nihayet silahtara. " Silahı Emir Hazretlerine getir, ancak daha dikkatli olması konusunda kendisini önceden ihtar et. "Tamâşâ bi kûned!"¹²⁵ Köle ayrıldı. Kuşbegi bu olanlardan sonra tekrardan ciddi ve düşünceli bir ifade ile sessizleşti. Birkaç dakika sonra çıkmak için izin istedim ve ondan ayrıldım. Onu yakın zamanda yeniden görmeyi ummuyordum. Çünkü beni vedalaşmadan ve bir daha görüşeceğimizi söylemeden göndermişti. Ancak 2 haftadan biraz daha fazla sonra Kuşbegi beni yeniden huzuruna çağırttı.

Sürekli arkamdan casusluk yapan ve her adımımı takip eden silahlı kişilerle birlikteydim. Özbekler öylesine kabaydı ki, hizmetim için geceleyin odamda kalmak istediler. Ama kesin surette buna karşıydım. İyi ki beni bu konuda rahat bıraktılar.

Hava durumu tüm bu süre boyunca çok kötüydü. Kar ve yağmur hemen hemen aralıksız yağıyordu. Siyah cıvık çamur tüm sokakları ve meydanları kaplamıştı. Atlar

¹²⁵ Tamâşâ bi kûned; Farsça olan kelime iyi seyirler anlamındadır.

ve at arabaları bu çamur deryasında yüzüyordu. Yoldan gelip geçen zavallılar evlerine ulaşmak için zorlukla duvar diplerinden geçmeye çalışıyorlar, koşarak dükkânlara ve evlerin açık kapılarına sığınıyorlar, su birikintisine düşmemek için tahta ve taş parçaları üzerine sığıyorlardı. Atlılar ve yayalar kavga esnasında birbirlerine pek cömertçe küfrediyorlardı. Ancak bunlar kısa süre önce İngilizce bir kitapta karşılaştığım Buhara'nın mutluluk ve sevinçle dolu betimlemesindeki kadar her şeyi ayrıntıları ile hatırlayamayacağım kadar uzun bir süre önceydi. Gezinti için zaman elverişsizdi, ben de evde kaldım. Kuşbegi'nin beni beraberinde göndermek istediği kervanın şubat sonundan daha erken hazır olmayacağını öğrendim. Daha çok zamanım vardı, ev sahibimin huyunu iyice öğrenmeyi (Gâdigâr Bey) ve onun güvenini kazanmayı deniyordum. Her gün Kuşbegi ile görüştü. Muhtemelen kendisiyle yapıp ettiklerimiz ve konuştuklarımız hakkında her şeyi anlatıyordu. 40 yaşında bir adam olan Gâdigâr Bey kaba ve cahil bir adamdı. Buharalı Taciklere karşı son derece kendini beğenmiş davranıyor ve onları hor görüyordu. Kibri, Kuşbegi ile akraba olmasından kaynaklanıyordu. Onun kız kardeşi ile evliydi. Bir keresinde Kuşbegi'nin gümrükte sahtekârlık yapmasına yardım ederek kısa sürede mevki atlamıştı. Acayip derecede açgözlü ve cimri biriydi. Hemen hemen hiçbir zaman kendi evinde çay içmezdi. Hele de şekerli çay... "Sağlığım sık sık çay içmeme müsaade etmiyor" dedi. Ama misafirlikteyken 5-6 fincandan aşağı çay içmezdi. Ve bu misafirliklere de günde 2-3 kere giderdi.

Gâdigâr Bey özellikle Buharalı bir Tacik'e karşı nefretini saklamıyordu: Mirzâ Zekeriya. Bir zamanlar fakir ve sıradan bir tüccardı. Yüzsüzlüğü ve hizmetperverliği sayesinde ve pek çok alçak hile ile Kuşbegi'nin güvenini kazanabilmişti. Onun lütfuna mazhar olmuş ve gümrük şefi konumuna getirilmişti. Bu azımsanacak bir başarı değildir. Mirzâ Zekeriya herhangi bir rütbe almamasına rağmen (zira bir Tacik hiçbir zaman bu makamı elde edemezdi) yine de sarayda bazı inisiyatiflere sahipti. Kuşbegi'nin danışmanı ve vekili gibiydi. Siyasî meselelere katılıyordu ve birkaç kere de kabullerde Han'ın yanında yer aldı. Diğer Özbek asillerinin tamamı Mirzâ Zekeriya'dan aynı derecede nefret ediyorlardı. Ancak aynı zamanda hepsi ondan korkuyorlar ve onu hoş tutmaya çalışıyorlardı. Böyle bir insandı Mirzâ Zekeriya. Belki ileride onun hakkında daha başka şeyler anlatma fırsatım olur.

Gâdigâr Bey ticaretle meşguldü. Rusya'nın ve Türkistan'ın farklı köşelerinde onun mallarını satmakla yükümlü memurları vardı. Sabahleyin gidip Han'a selam veren ardından kervansarayı ile geri dönen ve kendi kumaşları ve pamukları dışında hiçbir şeyle uğraşmayan Özbekler gibi çok zengin değildi. Ev sahibim tüm dini rükünleri özenle yerine getirirdi. Beraber namaz kıldık sonra onun işleri üzerine konuştuk. Beni ziyaretleri günden güne daha sık hale geldi. Bir keresinde akşamleyin bana Kuşbegi'nin muhtemelen benimle Rusya'ya bir ortaelçi göndereceğini haber verdi. Bu elçinin kendisi olmayı dilediğini sezdim. Böylelikle birkaç şalı gümrüksüz olarak Rusya'ya götürmeyi umut ediyordum. Ben de onun beni Buhara'da ağırladığı gibi benim de onu Rusya'da memnuniyetle ağırlayacağımı söyleyerek gururunu okşadım. Kendisine daha çok güvenmesi gerektiğini telkin ettim. Ve nihayet verdiğim birkaç hediye neticesinde onu kendi tarafıma tamamen çekebildim. Sonuç olarak beni daha az takip etmeye başladılar ve bana daha iyi davranmaya başladılar. Bense şehirde ve sarayda olanlardan her zaman haberdardım. Gâdigâr Bey bir keresinde Buhara'da Kuşbegi'nin misafiri olarak bulunmamdan dolayı onu gücendirmeden burada yeni bilgiler elde edemeyeceğimi anlattı. Bunu önceden söylediği için kendisine teşekkür ettim. Daha aşağıda Siz Ekselanslarına ruhban sınıfının başı olan bir tanışım hakkında enteresan bilgiler aktaracağım. Kendisi Sultan Han'ın işanı¹²⁶ ve Şeyhülislamıdır.

Birkaç haftadır Buhara'da olmama rağmen henüz mektubumu Rusya'ya ulaştırması için görevlendirebileceğim hiçbir Kırgız bulamadım. Kış sert geçti. Kar fırtınaları korkunç ve sıkçaydı. Ancak yollar (Buhara'da, Türkistan'dan gelenlerin Kırgızlar tarafından yağmalandığını anlatırlar) güvenliydi. Benden çok uçuk bir fiyat istediler. Koşullar daha da zorlaştı. Örneğin mektubu teslim edecek kişiye tek seferde 100 Tilla (1500 Ruble eder) ödemek zorunda kaldım. Bir başkasına güvenerek mektubu teslim ederken Allah'ın merhametine sığındım. Bunların dışında ulak için 2 at ayarlamak zorunda kaldım. Akılsızlığımdan 5-600 Ruble zarara girdim. Sonunda 26 Şubat'ta görevi kabul edip benimle gelmeye razı olan bir Kırgız buldum. Onu

¹²⁶ *İşan (Eşon)*; Müslüman cemaat başkanı. Müritler, İşan'ın kararlarını sorgulamadan itaat etmek ve ona belli miktarda gelir sağlamak zorundadırlar. (Halfin, a.g.e., s. 137.)

hemen gönderdim ama şansım yaver gitmedi. 12 gün sonra geri döndü. Bana, Buhara'dan 3 günlük mesafede Japas Cüzü'nden Kırgızlara rastladığını söyledi. Onu iyi bir at üzerinde gören Kırgızlar saldırarak onu soymuşlar ve yaralamışlardı. Benim mektubumu da Buhara'dan gelen Doktor Honigerger'in de mektubunun aralarında bulunduğu diğer mektuplarla birlikte yakmışlardı. Görevlendirdiğim Kırgız 2 gün tutsaklığın ardından yayan olarak Buhara'ya dönmüştü. "Bana mızrakla saldırdılar" demesi beni derinden sarstı. Doktor Honigerger ve Buhara'dan bir sağlıkçı yarayı incelediler ve Kırgız'ın gerçekten doğruyu söylediği kanaatine vardılar. Tüm şüphelerime rağmen bu hikâyeye inanmaktan başka çarem yoktu. Bizzat Kuşbegi'nin bu işte bir parmağı olmasındı?!

Buharalı Tacikler benim özellikle Gâdigâr Bey'in evinde kalmamdan dolayı hoşnutsuzlardı. Çünkü sürekli gözlerinin önünde olmamı istiyorlardı. Ancak benim ev sahibim gibi yüksek bir mevkideki, muktedir bir Özbek'in evine girmeye de cesaret edemiyorlardı. Ondan daima korkmak ve hakaret işitmek zorundalardı. Bu yüzden de beni diğer zengin tüccarlardan birinin evine geçmeye zorlamak için Mirzâ Zekeriya ve Kuşbegi liderliğinde çok kurnaz bir düzen tezgâhladılar. Kuşbegi beni yanına çağırarak gidiş vaktim kadar kalacağım yeni bir daire tahsis ettiklerini, buranın daha sakın ve kullanışlı bir yer olduğunu, buna ek olarak; şehir merkezinde ve mahallenin en işlek yerinde bulunduğunu anlattı. Bu konuşma üzerine, Buharalıların benim ev sahibim Gâdigâr Bey'den memnun olmadığım ve ondan sık sık şikâyet ettiğim yönünde Kuşbegi'ne bir şeyler anlatmış olabileceklerinden şüphelendim. Bu yüzden de ayrılırken Kuşbegi'ne cÖmertliği ve konukseverliği için teşekkür etmeye niyetlendim.

Muhtemelen Kuşbegi benden, daha farklı şeyler duymayı bekliyordu ve heyecanlı görünüyordu. 'Gâdigâr Bey'den memnun musunuz?', diye sordu benim kısa bir süre sessiz kalımdan sonra. Sesinden bazı şüpheleri olduğu anlaşılıyordu. "Tamamen memnunum" diye cevap verdim. Sanki yüzümden doğru söyleyip söylemediğimi anlamaya çalışır gibi dikkatli dikkatli yüzüme baktı. Sonra "Pekâlâ. Ne de olsa Gâdigâr Bey sizi iyi ağırlamak üzere emir almıştı. Umarım Maksım (yeni ev sahibimin adı) sizi daha iyi ağırlar. Bugün akşam sizinle tanışmak için Gâdigâr Bey'in evine gelecek" dedi. Bundan sonra Kuşbegi, yanına benden önce gelen diğer

insanlarla sohbet etmeye başladı. Kuşbegi'nden ayrıldım. Gâdigâr Bey benim gibi her şeyin farkındaydı. Mirzâ Zekerîya'ya gücenenler arasına o da katılmıştı artık!

Kuşbegi ile buluşmam tamamen tesadüfî değildi. Saraya geldiğimde sürekli yanında insanlar oluyordu ve bir türlü Kuşbegi ile baş başa kalamadım. Siz Ekselansları, Buhara seyahatimin amacı hakkında söylentilerin neler olduğunu hatırlayın. Kuşbegi'ni bana karşı kıskırtabilirler, onun bana karşı korku ve şüpheye düşmesine neden olabilirlerdi. Beni oldukça sık kontrol ediyordu. Bir keresinde, şubatın başıydı, beni yanına çağırdı. Yanında yine çok sayıda insan vardı. “Mirzâ, bizim kervanlardan birinin 5 gün sonra Rusya'ya gitmek üzere yola çıkacağını haber verdiler” dedi. “Bu zamana dek Orenburg Askeri Valisi Ekselanslarına cevaben yazdığım mektup hazır olur. Bu kervanla gitmek ister misiniz?”. “Tamamen hazırım” dedim. “Bu planlarınızı bozuyor mu?”. “Kesinlikle bozmuyor! Size Ekselanslarının mektubunu takdim ettiğimden beri sadece cevabınız ve dönüş yoluna çıkma iznini vermeniz için bekliyorum”. “Çok iyi” dedi. “İşte vazife böyle yapılır! Eyer üstünde oturmaya her zaman hazır olunmalıdır!”.

Öfkeyle başta Buhara mallarından alınan vergiler olmak üzere Rusların gümrükte aldıkları aşırı vergiler hakkında birkaç şey daha söyledi. Sonra Buharalılara dönerek yüksek sesle: “Birkaç yıl önce gelen Rus elçisi, Allah biliyor ya bize vergilerin azaltılacağını ve her yıl kervanımıza kesinlikle bir Rus Askeri birliğinin eşlik edeceğini vaad etmişti. Peki ne oldu?! Vergiler şimdiye dek eskisi gibi kaldı. Kervanımıza Buhara'ya dek eşlik etmesi ve muhafaza etmesi gereken Askeri birlik kervanı bırakarak ve bu konuda bize kervanın Sır Derya'ya gelip gelmediği ve muhafaza edilip edilmediği ile ilgili hiçbir şey bildirmede. Durum böyle devam ederse ne yapmalıyız?’. Neden bilmem ama bana hararetle hararetle anlattıkları bana gereksiz şeyler gibi geldi. Sözlerindeki tüm hararet orada bulunan, kervanları ve malları için endişe eden Buharalılar önünde durumu resmetmek arzusundan geldiğini düşünüyorum.”Bugün” dedi daha sakin bir sesle. Tekrar bana dönerek “bize söyleyiniz Mirzâ Câfer, ziyaretinizin ardında ne gelecek?” Son cümleyi direkt bana yöneltse de başta Kuşbegi olmak üzere Buharalılarla ayrı düşmekten ve çatışmaktan kaçınmaya çaba sarfetmeliydim, Bu yüzden ikinci soruya cevap vermekle yetindim: “Eğer iki ülkenin hükümdarı da iyi niyetli ve anlayışlı olursa benim ziyaretimden

karşılıklı güzel sonuçlar alınır. Buhara ve Rusya arasındaki ticaretten iki taraf da kazançlı çıkar. Allah sağ salim Orenburg'a dönmeyi nasip ederse Emir Hazretlerinin Rusya ve Buhara arasındaki ticareti geliştirmek adına kararlı bir adım atmak üzere iyice düşünülmüş bir plan yapma önerisini Orenburg Askeri Valisi Ekselanslarına iletebilirim. Ben bu amaçla elçi kıldım. Allah'ın tüm ihtişamı yarattıklarının en âcizi olana kendi merhametini ve kudretini gösterir.

“Doğru, bu adil Mirzâ Câfer, tamamen akla uygun. Allah her şeye kadirdir. Her şey Allah'ın iradesindedir”. Son sözleri konuşmamızın bittiğini gösteriyordu. İtidalli cevabımdan tatmin oldu mu bilmiyorum ancak bir dakika sonra bana; “Mirzâ nâdiren insan içine çıkıyorsunuz. Bu tarz havalarda dışarı çıkmanız, şehrimizi gezmeniz, etraftı seyretmeniz daha iyi olur. Bazen de bana uğrayın, bunun için özel davet beklemeyin”. Ondan böylesi bir ilgiyi ilk kez gördüm ve ilk kez bunlar gibi muteber sözler duydum. Ona nezaketinden dolayı teşekkür ederek davetine icabet edemeyeceğimi söyledim.

Kuşbegi 5 gün sonraki yolculuğa hazırlanmamı söyledi. Şubatın sonu gelmişti bile. Orenburg'a doğru yol alacak kervan Buhara'dan çıktı, beni de beraberinde gönderdiler. Bizim kervandan bir tüccara mektubu verdim. Daha sonraları mektubu yerine güvenle ulaştırdığını öğrendim sevinçle. Daha önce Rusya'ya bir ulak göndermiştim. Ancak kendisine daha önce anlattığım şeyi çok geç kavradı. Ona saldırdıkları ve 5 gün esir ettikleri Kışkine Çikli'nin köyelerine dek gitti. Ona sadece atı ve mektubumu bırakmışlar. Ancak kıyafetlerini, silahlarını ve ona beklenmedik durumlara karşı at alması için verdiğim 150 Ruble'sini yağmalamışlar. Çoktan Rus sınırına vardığını düşündüğüm sırada açlıktan ölmek üzere bitap halde geri döndü.

Kuşbegi'ne adamlarının üzerimdeki gözetiminin azaldığını belirtmekten memnuniyet duydum. Yüzler bana çevrilmiş, aynı zamanda daha fazla itibar gösteriyorlardı. Onların gözetiminden kurtulup şehri dolaşıp, birileri ile tanışmak için daha fazla fırsatım oldu.

Martin sonunda birkaç molla (doktor, uzman kişi) ile tanışma şansı elde ettim. Kolejlerde ve medresede ilahiyat bölümünde okuyorlardı. Bazen ilahiyat üzerine tartışma fırsatı yakaladığım derslerine katıldım. Medreseye her zaman sade giysilerle ve yalnız gittim. Kendimi Müslüman ve molla gibi gösterdim. Beni şaşırtacak ve aklımı

karıştıracak meraklı, şüpheli sorulardan kaçınmayı başardım. Bir aydan fazla medreseyi ziyaret ettim. Bu süre içerisinde tek bir molla bile benim kim olduğumu, nereden geldiğimi sormadı. Medreseden bazı tanıdıklarımın bir keresinde yukarıya sarayın kapıkulu ile geldiğimi gördüklerindeki şaşkınlıklarını unutamıyorum. Kapı kulu her zamanki gibi Özbek kıyafeti giyyordu.

Mollalar uzun yıllar kaldıkları medresede şunu öğreniyorlar: Omr Kalib'in astronomi üzerine yazdığı ve Allam Teftazan'ın yorumladığı çok değerli bir eser ortaya çıkmıştır. Kalib'in eserinin adı Hikmet al Ayn'dır. Hikmetli bakış anlamına gelmektedir. 'Ayn' kelimesi Arapça aynı zamanda kaynak/çeşme anlamına da gelmektedir. Bu yüzden mollalar, size heyecanla şunları söylemeden sizinle asla eser hakkında konuşmayacaktır: 'Hikmet el-Ayn ya da Ayn el-Hikmet' yani bakışın hikmetinde bir hikmet çeşmesi vardır¹²⁷.

Aynı zamanda dini efsaneler ve yorumlarını öğrenmektedirler. Eğitim kısa bir yasabilim dersi ile son bulmaktadır. Bu 'Furani Fek' (Yasabilime Giriş), Tacî Şariye'nin oğlu Ubeydullah tarafından hazırlanmıştır. Birkaç molla, tarih üzerine aynı 2-3 kaynağı biliyor. Mesela 'Habibas- Siyer' ve 'Rauzat as Safa'. Zevkle şiirler ve Rumi, Mirzâ Bediliye, Hâfız, Sadi, İsmet, Kasım ve Navay makamlarını okuyorlar. Hayatının 20- 30 yılını din üzerine 7-8 eseri ezberlemeye adayan bu kadar fazla molla görmek üzücü. Dini âdetler ve yaşam şartları yüzünden tarihi ve astronomik bilgileri muğlak ve genellikle de yanlış. Coğrafyadan bahsetmiyorum bile.. Coğrafya hakkında hiçbir şey bilmiyorlar. Buhara Medresesi'nin ünü tüm Türkistan'a yayılmış durumda. Buraya Hive'den, Hokand'tan, Hisar'dan, Semerkand'dan bile, birçok Tatar eyaletinden öğrenciler geliyor. Çok eski zamanlarda başkent olan Semerkand'ın, mollaların ve Şeyhülislamın kendinin bile günden güne iyice bakımsız hale geldiğini söylemek gerekir. Mescitler, medreseler, mollalar eğitim için Buhara'ya gitmek zorunda olduğundan gerilemektedir. Buhara'da kimi çok kimi daha az zengin döşenmiş 60 civarı medrese bulunmaktadır. Her medresenin yanında kendi Han'ı tarafından atanan kendi mütevelli vardır. Bu mütevelli medreseye lazım olan miktarı çarşıdan veya vakıftan toplamakla ve öğretmenler(müderris) arasında bu parayı

¹²⁷ Müdrik bir bakışın müdrik bir kaynağı vardır.

bölüştürmekle vazifeliydi. Okullar (mektep) o kadar kalabalıktı ki... Her mescitte bunlardan bulunmaktadır.

Çocuklar önce okuma yazmayı ve Kur'an'ın ilk ve son 3-4 kısmını, namaz sırasında en sık okunan sureleri ezberliyorlar. Çünkü bu sureler diğerlerine göre daha kısadır. Sokaktan birkaç ayak (kadem) yukarıda bir platformda bulunan bu okullar başta acayip bir izlenim veriyor. İçeri girerken neden böyle konumlandırıldığını anlıyorsunuz. Tüm çocuklar bir buçuk ayak (kadem) derinlikte bir çukura sıkışmış gibi görünüyordu. Bu çukurda zorlukla sağa sola hareket edebiliyorlardı. Öğretmenin değişi ile 'bu kurnaz icat'ın yardımı ile masa sahasını ortak kullanma imkânı elde ediyorlardı ve aynı zamanda bu yöntemle çocuklar yerlerinde usluca duruyorlar. Eğer bu okullar daha alçak yere kurulmuş olsalar bu çukur hep rutubetli olur. Hatta son baharda bazı mahalleleri su bastı. Yerin altında çenesine dek batmış küçük, zavallı mahlûkların durumunu hayal etmek zor değil. Molla öğretmen değneği ile dürter ve onlar da çukurların derinliklerinde tiz sesleri ile Allah'nın ve peygamberin yüceliğini zikrederler.

Buhara şeyhülislamı Sultan Han Hoca ile ilk tanışmam çok ilginç oldu. Semerkand'tan gelen bu mübarek ihtiyar tüm Türkistan'ın saygı duyduğu Aziz Ahrar Evliya'nın soyundandı. Hokand Hanı'nın hizmetinde birkaç yıl geçirdikten sonra Semerkand'a dönmüştür. Merhum Emir Haydar onu oradan Buhara'ya davet etmiş ve reddedemeyeceği şeyhülislamlık makamını teklif etmiştir. Kökeni, parlak zekâsı ona saraya kabul edilmesini mümkün kılmıştı. Kuşbegi'ni rahatsız etmek istemiyor ve ona çok büyük hürmet gösteriyordu. Birbirlerinden karşılıklı olarak korkuyorlar ve çekiniyorlardı. İşan Sultan Han hiçbir siyasî işe katılmadı ve nasıl yaptıklarını, ne konuştuklarına karışmak istemedi. Çünkü ondan öncekiler çeşitli entrikalar sonucunda Kuşbegilik makamını kaybetmişlerdi. Çok onurlu ve özgürlüğüne düşkün bir karakteri vardı. Han iyi bir kimse olarak bilinirdi. İşan Sulta nHan onu bu aşırı gururu sebebi ile ironik bir dille sık sık uyarırdı. Sadece bir olayı aktaracağım. Bir keresinde saray mescidindeki Şeyhülislamın da katıldığı namazdan sonra Han dizlerinin üzerinde her zamankinden daha uzun bir süre kaldı. Herkes de onun gibi yapıp dizleri üstünde kalmaya karar verdi. Ancak Şeyhülislam kalktı, mescitten ayrılarak avluya çıktı. Han orada bekliyordu. Namazdan sonra neden hemen çıktığını

sormakta gecikmedi. “Çünkü namaz zaten bitmişti” diye cevap verdi ihtiyar. “Acaba benim, mescitte kalan herkes gibi Allah’ın gözü önünde bulunmak, bilhassa ‘Siz Majestelerinin’ gözü önünde bulunmak için kalmamı mı isterdiniz?”. Han buna karşılık ona tepki göstermedi. Galiba babasının yapmış olduğu seçimden memnundu.

Sultan Han edebiyata özellikle de şiiri tutkuyla seviyordu. Kendisi de şiir yazmada oldukça başarılıydı. Parlak zekâsı ve muhteşem şiirleri Türkistan dünyasında adını duyurmasını sağladı. Onun yanında zevkli birkaç saat geçirdim. Coğrafya, edebiyat, şiirler ve daha birçok şey hakkında konuştuk. Doğruyu söylemek gerekirse bu bilgini adam neredeyse coğrafya hakkında hiçbir bilgiye sahip değildi. Ona kendisinin bilmediği birkaç Arap şairin şiirlerinden pasajlar okudum. Sorularına onlar için oldukça kıymetli olan Farsça şiirler ile cevap verebilmem için kuvvetli hafızam bana 2-3 kez yardım etti. Sırası gelince o da bana bazı şiirler okudu.

İran, Arap ülkeleri, Türkiye ve tabii ki Avrupa hakkında sorular soruyordu. Aynı zamanda kendi ilgilendiği sanat dalları ve ilimlerle ilgili de sorular soruyordu. Sohbet iyice ilerledikten sonra bana tıp, kimya, (kimia kelimesi, onlarda oldukça mahir oldukları altın işleme anlamına gelir), gençlik iksirini elde etmek için yaptığı çok sayıdaki deneylerden bahsetti. Mutlaka altın almak ve hepsini bu amaç için kullanmak istiyordu. Bir keresinde bu konuda Feringistan’ın¹²⁸ bilim adamlarının ne düşündüğünü söylememi istedi. Onu hayal kırıklığına uğratmak istemedim ve sakinleşmesi gerektiğini söyledim. “İyi!” dedi yavaşça nefes vererek. “Birkaç kez daha deneyeceğim ve sonra sakinleşeceğim”. Ancak yalnız öldüğünde bu tutkudan vazgeçeceğini düşünüyordum.

Hokand ile yapılan son savaşta Han’ın gösterdiği zayıflık hakkında korkmadan konuştu. Hokand elçilerinin Buhara’ya son gelişini, onların amacını ve görüşmelerin sonuçlarını tam olarak ondan öğrendim. Sonrasında Buhara Devleti’nin siyasi hayatında meydana gelenler ondan öğrendiklerimi doğru çıkardı.

Sultan Han kendi hükümetini sevmiyordu. Görüşleri oldukça liberal sayılırdı. Bu nedenle Han ve Kuşbegi’nin teveccühünü kazanmaya çalışan kişiler onunla sık sık

¹²⁸ Feringistan; Batı Avrupa’nın genel adı. Feringler, çarpık anlamına gelirken Franklar, Avrupalılar demektir. (Halfin, a.g.e., s.137.)

görüŖmekten kaçınıyordu. Sultan Han'ın öz oğlu Ŗu sıralarda Hokand Hanı'nın hizmetindedir ve onun lütfuna mahzar olmaktadır. Babasına yazdıklarından birinden öğrendim ki Afgan Prensi Şehzade Farruh 1833 yılı kışının sonunda Orenburg'dan ayrılarak Hokand'a gitmiş ve 1834 mayıs ayında hala Hokand'da bulunmaktaymış. Han tarafından çok iyi karşılanmış, kendisine büyük hürmet gösterilmiş ve iyi davranılmış. Burada 3 oğlundan en küçüğünün ölüm haberi geldi. Ancak buna rağmen Prens, inatçı karakterinden dolayı niyetinden caymadı ve ailesini Hokand'ta, Han'ın himayesinde bırakarak Mekke'ye doğru Hacc yolculuğuna çıktı. Diğer bir deyişle – dünyayı görmeye. Yani galiba Rusya'ya bu amaç ile gitti.

Sultan Han Kuşbegi'nin buluşmamızdan haberdar olmasını istemiyordu. Bu da onun samimiyetinin bir işareti idi bana göre.

Şehirde yaptığım gezintilerde ya da Sultan Han'a giderken hep yayan gezerdim. At üstünde gitmiş olsaydım beni gözetim altında tutmak için bir kul bana eşlik etmek zorunda kalacaktı. Yayan giderek ondan kurtulmuş oluyordum. Sultan Han'a at üzerinde geldiğim ilk seferde kullarından birine atımı ikinci saraydaki ahıra götürmesini emretti. Bir yandan da atın kime ait olduğunu bilmezler ya da dikkat etmezler diye de korkuyordu. Sonraki sefer ona yayan geldiğimi söylediğimde Farsça "affedersiniz" dedi. "Henüz gençsiniz ancak görüyorum ki size ihtiyatlı olmayı öğretmeye hiç lüzum yok. Cihandide¹²⁹, siz dünyayı biliyorsunuz, oldukça bilgilisiniz! İltifat etmek Farsça'nın ruhunda var. Sultan Han Şeyhülislamsa da hemen hemen tüm Özbek soyluları gibi kendi evinde tütün içiyor, Han'ın öfkesinden hiç korkmuyordu. Zira Han, tütün içmek Kur'an tarafından haram kıldığından dolayı herkese yasaklamıştı. Kim bu yasağı çiğnerse sopa cezasına çarptırılır ve tüm şehri yüzü eşeğin kuyruğuna bakar şekilde oturarak eşeksirtında dolaşır. Bu cezaya bazı Buharalılar çarptırılmıştı bile. Bu yüzden korkuyorlar ve gizlice bile içmiyorlar. Ancak Özbek soyluları daha cesurlardı ve sivil polislerin kendi evlerine girmeye cesaret edemeyeceklerini biliyorlardı. Ben ise orada yabancı ve misafir olduğum için kendi evimde çekinmeden ve kendimi kısıtlamadan sigaramı içiyordum. Kuşbegi ben evimde ne yapıyorum gayet iyi biliyordu. Bir keresinde sık sık sigara içip içmediğimi

¹²⁹ Cihandide; Farsça bir kelime olup dünyayı görmüş, deneyimli kişi anlamındadır.

sordu. “Her gün içiyorum” dedim. Eğer Allah nasip ederse, Allah’ın halifesi sayısınca içerim. (Sultan Konstantinopolis, tüm Sünnilerin ilk imamı ve Peygamberin vekili olarak kabul edilir).

Kuşbegi hareket sırası gelen kervan hakkında görüşmek için zaten 3 kez gelmişti ve bana eğer hazırsan hemen yola çıkabileceğimi söylemişti. Her seferinde sadece onun cevabi mektubunu ve iznini beklediğimi söylemiştim.

Doktor Martin Honigberger¹³⁰ Kâbil’den Buhara’ya benden birkaç hafta sonra geldiğinde Kuşbegi’nde aynı derecede korku ve şüphe yaratmıştı. Kuşbegi onu İngiliz casusu zannediyordu. Kuşbegi, doktorun Hindistan’a geri dönmeyi planladığını, ancak Rusya’ya gitmek istediğini ve benimle birlikte gideceğini düşünüyordu. Alay edercesine bir ifade ile doktora sık sık Kâbil’e giden kervanın neredeyse hazır olduğu tekrarlıyordu. Doktorunsa bir süreliğine Semerkand ve çevresini görmek için seyahat planları vardı. Kuşbegi de bunu biliyordu. Ancak sonrasında doktor bu seyahat boyunca meydana gelebilecek tehlike yüzünden planlarından vazgeçti. Oraya kendi uşağı Afgan Seyid Mehdi’yi göndermeye karar verdi ve Kuşbegi’nden onun için bir giriş belgesi rica etti. 31 Mart günüydü. Bu rica Kuşbegi’nde yeni şüpheler uyandırdı ve doktorla ikimizi aynı anda kontrol ettirmeye karar verdi. Ertesi gün sabah erken vakitte doktoru yanına çağırttı ve ona benim güya 3 gün sonra 100 süvarinin refakat ettiği 40 at arabalı kervanla ayrılacağımı söyledi. Kuşbegi, doktorun bu Rusya’ya gitme imkânını değerlendirmek isteyip istemediğini sordu. Doktor ise bu kadar az refakatçiyle yola çıkan kervanın güvenliği hakkındaki

¹³⁰ Johann Martin Honigberger; 1795’te Braşov’da doğmuş tıp adamı ve seyyahıdır. Almanca’nın yanında Romence ve Macarca da öğrenen Honigberger Asya’ya yaptığı seyahatler neticesinde 11 dili iyi derecede bilmekteydi. Eczacılık eğitimini yaşadığı şehirdeki Boltosch adında bir eczacıdan aldı. Tıp eğitimini nerde aldığına dair net bilgi olmamakla beraber ileriki dönemde homeopatik tıbbın ileri gelen isimlerinden olmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra doğuya yöneldi. 1816’da İstanbul’a gelerek buradan Tokat’a geçti ve doktor sıfatı ile Tokat valisinin emrine girdi. Burada bir yıldan kısa süre kalarak kutsal yerleri görmek üzere yola çıktı. 1822’den itibaren Suriye’de bulundu ve vurada koruyucu hekimlik ve çiçek aşısı uygulamaları ile tanınırlığını arttırdı. Bağdat’ta Davut Paşa’nın yanında hekim olarak kalmış ancak kazancını düşük bularak tavsiye mektubu temin ederek Lahor’daki Fransız Misyonu’na gitmek üzere yola çıktı. Hastalıklar ve çeşitli zorluklar ile atlattığı 4 aylık yolculuktan sonra Lahor’a vardı. O dönemde Sihlerin başında Rancit Singh bulunuyordu. Honigberger burada 4 yıl kaldı ve önemli hizmetlerde bulundu. Ardından yurdunu özlediğini ileri sürerek Rancit’ten izin aldı ve Sind’den Gazne’te az bilinen bir yol üzerinden gitti. Kâbil’e de uğradığı sırada Afgan lider Dost Muhammed’in kardeşi Cebber Nevab Han’ın güzel muamelesi ile karşılandı. Ardından Buhara Hanlığı’na yöneldi. (Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.199-207.)

şüphelerini dile getirdi. “Eğer burada biraz daha kalmayı tercih ediyorsanız, ancak bir buçuk ay sonraki büyük kervanla gidebilirsiniz” dedi Kuşbegi. “O zamana dek Semerkand’ta gezebilirsiniz”. Kuşbegi’nin teklifi ile ikileme düşen doktor, ona daha kalabalık bir kervanla yola çıkmayı tercih ettiğini ve şimdilik Semerkand’ı gezeceğini söyledi. “Buyrunuz, Elçibey’e gidiniz (Kuşbegi o zamandan sonra bana böyle seslenmeye başladı, bu bana özel bir ilgi gösterdiğini gösteriyor) ve benim adıma ona 2 gün sonra buradan ayrılmak isteyip istemediğini sorunuz”. Doktor hızlıca bana geldi ve her şeyi, Semerkand’ı ziyaret etme planlarını anlattı. Ben de hemen Kuşbegi’ne giderek, bana yakında gidiş imkânı verdiği için kendisine teşekkür ettim. “Emir Hazretlerinden sizin gidiş emrinizi aldım” dedi. “Umarım, en yakın zamanda küçük bir kervanla yola çıkabilirsiniz. Size Orenburg Askeri Valisi Ekselanslarına yazılan mektubu vereceğiz, inşallah sağ salim varırsınız. Yabancı sizinle gitmeyecek” diye ekledi Kuşbegi. “O, sonraki kervanı beklemeyi tercih ediyor. Benden Semerkand’da gezmek için izin istedi, ben de verdim. Bu yabancıyı herkes merak ediyor! Herkes görmek istiyor. Seyyahlarımız özgürlüğün tadını çıkarırsın...” Ancak onun verdiği tüm güvencelere ve vaatlere rağmen, Buhara’dan ancak 2 ay sonra çıkabildik. Ne doktor ne de onun uşağı Semerkand’ı gezemedi. Kuşbegi ile konuşmasından bir süre sonra doktor bana “beni yanılgıya düşürmek ve kontrol altında tutmak istediğini şimdi iyi anlıyorum” dedi. Sonra bana yeniden bir İngilizce bir yabancıya davranır gibi davranmaya başladı. Ve Rusya’ya gitmek istediğimi tekrarlamamdan kısa bir süre sonra hırçınlıkla şöyle cevap verdi: “Evet, Semerkand’tan Bedahşan’a dek birkaç günlük mesafe var. Orandan Keşmir’e ve Hindistan’a geçmek çok kolay”. Ardından Doktor: “Bundan böyle Semerkand’ta seyahat etmek ile ilgili bir söz etmeyeceğim. Sizinle kesinlikle geleceğim. Çünkü daha fazla kalırsam hakkımdaki kuşkuları şüphesiz ki daha da artacak. Ve güvenliğim tehlikeye girecek. Özellikle şu ana dek saklayabildiğim bir param olduğunu öğrenirlerse...”

Kuşbegi’nin bize yalan söylediği günün 1 Nisan’a tesadüf edişini nasıl fark edememiştim?!. Nihayet, Kuşbegi ile yapılan 3 aydan fazla süren iç karartıcı görüşmelerden sonra bana daha güler yüzlü davrandığını ve daha çok güvendiğini hayretle gördüm. Beni akşamları kabul etmeye başladı. O vakitlerde onu yalnız

yakalayabiliyordum. Bu durum, beni Kuşbegi'nden uzaklaştırmak ve onunla önceden yalnız kalmamızı engellemek için gelen tüccarlara karşı beni uyandırdı. Kuşbegi daha önceki soğuk ve sert ses tonunu bırakarak bana 'kendisine daha sık gelmemi' söyledi. Kuşbegi'nin Rusya ve Buhara arasındaki ticaretin gerilemesi, kervanlarını Rusya yolunda bekleyen tehlikeler, Sır Derya'da iki kale inşa edilmesine dair sözlerini ilk raporunda sunma şerefine eriştim. Aynı zamanda bana sık sık "Buhara Hanı'nın İmparator Hazretlerinin elçisini kabul etmeyi ümit ettiğini" söyledi. Bana verilen buyruk sayesinde Buhara'da bulunan Rus esirleri hakkında Kuşbegi ile görüşme fırsatı yakaladım. Han birkaçını azad ederek hükümetimize dostluğunu göstermeye çalışıyordu. "Mirzâ, bunu kendim yapmayı çok arzuluyordum" dedi. Ancak bu mümkün değil siz kendiniz bunun nedenini biliyorsunuz. Ne de olsun bu geleneklerimize aykırı, bu zamana dek böyle bir şey olmadı. Esirleri kendimiz yakalamıyoruz ancak onları parayla satın alıyoruz. O zaman anladım ki, Kur'an'a göre esirleri salıvermek demek Yüce makam nazarında övgüye layık bir davranıştı. Ve kölesinin kendisine hiçbir şeyin imkânsız olmadığını hatırlattığında kendisinin bunu zaten iyi bildiğini ekledi. Kısaca düşündükten sonra iyi niyetli ve sakin bir ses tonuyla konuştu. Ancak bu ton bende hiçbir ümit bırakmamıştı: "Pekâlâ Mirzâ. Deneyeceğim, Allah nasip ederse yapacağım. Emir Hazretleri ile tekrar konuşacağım". Kuşbegi'ne böylesi nazik bir konuda tekrar soru sormak için onun iyi bir ruh halinde olduğu uygun bir vakti beklemem gerekiyordu. Nihayet Buhara'dan ayrılışıma birkaç gün kala gelerek bunun en azından şimdilik mümkün olmadığını söyledi. Ancak bu konuda ümidini yitirmemişti. Çünkü Han ileride İmparator Hazretleri bir büyükelçi gönderdiği zaman daha uzlaşmacı olacaktı. Gülümsemeye devam etti ve parmakları arasından bakarak "her yıl 4-5 Rus esirini gizlice serbest bırakabiliriz" dedi. "Ancak bunu açıkça yapmak başka bir iştir. Benim adıma bu konudan Orenburg Askeri Valisi Ekselanslarına bahsediniz". Kuşbegi ile yaptığımız bu konuşmanın ardından 2 hafta geçmişti. Hivelilerden satın alınan iki Rus esirin Buhara'dan kaçışına yardım etmenin mutluluğunu yaşıyordum. Orenburg'a dönüşümden bir süre sonra bir sabah bana geldiler ve özgürlüklerine kavuştukları ve yurtlarına geri dönebildikleri için yaşlı gözlerle teşekkür ettiler. Bu seyahatim boyunca çektiğim tüm sıkıntılar için bana bir mükâfat olmuştu. Bizim kervanla Rusya'ya diğer iki esiri gönderdim. Bize Buhara'dan 2 günlük mesafede katıldılar.

Yaz kervanının genellikle Orsk'a gittiği Mayıs ayı ortası gelmişti ancak Kuşbegi benim gidişimle ilgili hiçbir şey söylemiyordu. 19 Mayıs akşamı beni yanına çağırdığında telaşlanmaya başlamıştım bile. Yanına girdiğimde onu bazı ilaçları ölçüp biçerken buldum. İlaçlar Han tarafından anahtarla kilitlemiş ve mühürlenmiş bir sandıkçık içerisinde gönderilmişti. Diğer anahtar ise Han'daydı (aynı şekilde Kuşbegi yemeklerin hepsini önce kendi deniyor sonra Han'ın sofrasına gönderiyordu). Yanı başına oturmamı rica etti. Konuşmalarımız esnasında ben dikkatimi sürekli onun ses tonunda topluyordum. Burada konuşmasına bir örnek vereceğim. "Demek Mirzâ Câfer" dedi sandığı gönderirken ve bana dönerek: "mektubu ve gidiş iznini aldıktan sonra burada uzun zaman kalmayı düşünüyor musunuz?" "Uzun bir süre olmamasını ümit ediyorum, eğer Allah nasip ederse" diye cevap verdim. "Mir Kuşbegi ilgiye layık görüp Emir Hazretlerinden gidiş iznini alır almaz hemen ayrılacağım". "Barekallah! Barekallah! (Hayırlı ve bereketli olsun!) diye haykırdı. "Hata ediyorsunuz Mirzâ, Kuşbegi sizi hatırlıyor ve sizin için zannettiğinizden daha fazla uğraşıyor. Siz henüz Güneş'imizi (Han) görmediniz mi?!" "Hayır ekselansları, ne yazık ki... Sadece, Buhara'nın fevkalade gökyüzündeki en parlak yıldızı gördüm. Ancak Güneş'inizi izleme bahtiyarlığına erişemedim henüz". "Eğer Allan nasip ederse Onu göreceksiniz. İzin belgesini alacağım ve size gidişiniz öncesinde Emir Hazretlerinin huzurunda teslim edeceğim". Sonra Siz Ekselansları için bana vereceği mektup ve kendisinin hazırladığı 3 makale hakkında konuşmaya devam etti. "Daha önce hakkında konuştuğumuz diğer sorular" diye ekledi. "Onları hatırlarsınız. Allah nasip ederse, benim namıma Orenburg Askeri Valisi Ekselanslarına bu sorulardan bahsediniz". Siz Ekselanslarına cevaben yazılan mektubu Kuşbegi elbette Han'a göstermek zorundaydı. Sadece Han, mektuptaki (tartışılan) soruları çözebilir. Bu yüzden Kuşbegi en sadık kul teslimiyeti ile bu mektubu efendisi Han'a sunmalıydı. Buhara'ya gelen bir sonraki Rus heyeti için de durum aynı olacak. Kuşbegi itibarını sarsacak herhangi bir yükümlülükten korkuyordu. Ve cevap verirkenki ses tonunun böylesi ölçülü olmasının nedeni de buydu.

Beni Han'a takdim eden Kuşbegi beni tüm soylulara, düşmanlarının görebileceği bir yere oturttu. Böylelikle efendisine gönderilen kişiyi ne kadar himaye ettiğini göstermek istiyordu.

23 Mayıs'ta Han'a takdim etmek için beni beklediğini önceden haber vermişti. Han o gün sarayda bir kabul düzenledi ve tam o esnada Kuşbegi takdim etmek için beni çağırdı. Kuşbegi'ne geldikten sonra, benden önce Han'a rapor vermeye gittiğini öğrendim.

Şansıma tören sorumlusu elimden tutarak beni uzun, dikdörtgen şeklindeki avluya götürdü. Devletin en yüksek rütbeli kişileriyle çevrelenmiş Han, avlunun dibinde ve yerden 4-5 ayak (kadem) yukarıda kalan surda, kendisinden 30 adım uzaklıktaki avluda oturan, himayesindeki kişilerin davalarına bakıyordu. Genç hizmetçiler daha sonra Han Dastarhançı (Devlet Konseyi'nde Raportör) tarafından okunan dilekçeleri getirdi. Portikaya¹³¹ 10 adım daha yaklaştığımda, yüksek bir sesle oturmamı buyuran ses Han'a hakkımda açıklamalar yaptı. Sonra Han'a uzun ömürler için sıradan bir dua ettim. Dua esnasında orada hazır bulunan herkes bir ağızdan "Âmin" ve "Allahu Ekber" dedi. Bundan hemen sonra içeri girerkenki gibi refakatçimle beraber ayrıldım. Kapıkulları ile birlikte çıkararak benim için çay ve reçel hazırlanmış olan Kuşbegi'ne gönderildim. Kısa süre sonra Kuşbegi'nin yanına girdim. Yüzünden memnun olduğu anlaşılıyor ve gülümsüyordu. "Hadi Mirzâ Câfer" diyerek sarıldı bana."Memnun musunuz? İşte esirler için istediğinizi yaptık!". Ona bana göstermiş olduğu ilgi ve ihsan için tekrar teşekkür ettim. Benden ertesi gün akşam tek başıma şehirdeki evinden hediyeleri ve Siz Ekselansları için yazılmış mektubu ve dahi gidiş iznimi almak üzere gelmemi rica etti. Bunları alır almaz ayrılmalıydım. Ertesi gün yapılan konuşmada Siz Ekselansları için birçok iltifatta bulundu ve İmparator Hazretlerinin elçisini Buhara'da görmek arzusunu tekrar dile getirdi. Ardından diğerlerinin huzurunda kendisine vermiş olduğum bir cevabı ima ederek: "Bir keresinde bana çok güzel bir cevap vermişsiniz Mirzâ. Allah'ın merhameti için

¹³¹ *Portiko*; Türk-İslam sanatında revak olarak geçmektedir. Genellikle bir binanın avlusunda ya da dış cephelerinde yer alan revak çatısı, sütunlarla desteklenmiş, yarı kapalı, uzunlamasına bir mekân halindedir. Bina duvarına bitişik, üstü örtülü, önü açık galeri şeklindeki mimari mekândır. Selçuk Mülayim, 'Revak', **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul 2008, s.22-24.

kendisine çokça şükredenlere yardım ettiğini söylemişsiniz. Allah sizi mükâfatlandırsın ve dilerim ki sizinle burada tekrar görüşürüz inşallah! Ekselanslarına Allah'tan kendilerine merhamet dilediğimizi, aynı zamanda iki devlet arasında mutabakata varılmasını ve anlaşma yapılmasını istediğimizi iletiniz". Sıradan bir duadan sonra (Fatiha Suresi) karşılıklı iltifatlar edildi, ben de müsaade isteyerek ayrıldım. Aynı gün Kuşbegi'nden geçiş iznini alarak ev sahibim refakati ile Buhara'dan ayrıldım. Geçiş izni beraber gideceğim kervana katılacağım yerden geçmek içindi ve bu yer Buhara'dan 2 gün uzaklıktaydı.

Kervan Kağatam'dan hemen hareket etti ve Buhara'ya gittiğim aynı yoldan herhangi bir mani çıkmadan ilerledi. Kavurucu sıcaklar ve günlük katettiğimiz mesafe uzun olmasına rağmen kışın çektiğimiz işkencenin yarısını bile çekmedik. Buhara'dan çıkışımızdan sonra geçen 33 gününün ardından Rus sınırına 280 verst kalmıştı. Burada iki Buharalı, uşaklar ve daha önce bize rehberlik etmiş bir Kırgız eşliğinde kervanı bıraktım. 31 Temmuz günü öğleden sonra saat üçte Orsk'a güvenli bir şekilde varıp oradan da 2 günlük mesafe giderek Orenburg'a vardım.

Burada Buhara, Buhara'nın başkenti, ticareti, şimdiki Han'ı, onun tahta nasıl geçtiği, siyasî olaylar, Türkistan'da son yıllarda meydana gelenler hakkında bazı notlar aldığım için çok seviniyorum.

3.3.1. BUHARA HANLIĞI

Buhara; 41-37 kuzey enleminde ve 61-66 doğu boylamında bulunmaktadır. 10.000² mil civarında bir araziyi işgal etmektedir. Buhara Hanlığı 7 eyaletten¹³² oluşmaktadır¹³³. Bunlar;

1. *Karagöl,*
2. *Yedi tümeni¹³⁴ ile Buhara,*
3. *Kermine,*
4. *Miyankal¹³⁵ veya Kette Kurgan¹³⁶,*
5. *Semerkand¹³⁷,*
6. *Cizak,*
7. *Karşi,*

¹³² P.İ.Demezou'nun metninin devamında, saydığı bu 9 eyaletin dışında Meymene adında bir eyalet daha vardır. (Halfin, **a.g.e.**, s.56.)

¹³³ N.V.Hanikov 1843 yılında emirlikte 19 eyalet olduğunu söylemektedir. Bunlar Buhara, Semerkand, Kermine, Kette-Kurgan, Karşi, Ziyaeddin, Pence-Kent, Hatırcı, Nur-Ata, Pencşembe, Çelek, Yeni-Kurgan, Cizak, Ura-Tübe, Çarşamba, Pey-Kent, Karagöl, Çarcuy ve Huzar'dır. (Khanikoff, **a.g.e.**, s.97.)

1863 yılında bir derviş kılığında Buhara Hanlığı'na giden Arminius Vambery ise hanlıkta 12 nahiye bulunduğunu, bunların başlıcalarının Buhara, Karagöl, Semerkand ve Şehrisebz olduğunu notlarına eklemiştir. (**Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Hazırlayan: N.Ahmet ÖZALP, Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s.149.)

¹³⁴ Emirlik vilayetlerden müteşekkildi, vilayetler de tümenlerden oluşmaktaydı. 100.000 tanab (1 tanab 40 metreye tekabül eder) alanı olan toprağa tümen denmekteydi. Tümenler nehirden açılan kanallarla sulanmaktaydı. Tümen kelime anlamı olarak 'onbin' anlamına gelmektedir. Moğolların bölgeye gelişi ile kullanılmaya başlanmıştır. Daha önceden kullanılan *Rustak* kelimesine karşılık gelmektedir. Rusların bölgeyi ele geçirmesi ile tümen adı yerini *volost*'a bırakmıştır. Dilimizdeki tam karşılığı kırsal yerleşim birimidir. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.e.**, S.26.)

¹³⁵ *Miyankal*; Kette-Kurgan Vadisi'nde bulunan bir şehir. (Halfin, **a.g.e.**, s.137.)

¹³⁶ *Kette-Kurgan*; Miyankal Vadisi'nde yer alan ve Semerkand ile Kermine arasında bulunan bir şehirdir. Karşi şehrine 145 km, Semerkand'a 70 km uzaklıktadır. Zereşan Nehri'nden açılan Narupay Kanalı ile sulanır. Halkı ipek böceği yetiştiriciliği, pamuk ve pirinç üretimi ile geçinmektedir. Halkı genellikle Kıpçaklardan oluşmaktaydı. (Khanikoff, **a.g.e.**, s.77.)

¹³⁷ Semerkand'ın 5 tümeni bulunmaktadır. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.26.)

8. *Sabiya (Sabiyyab) –Amu Derya kıyılarında*¹³⁸ ,

9. *Güney ilçeleri ile Belh*’tir.

*Buhara şehri deniz seviyesinden 1200 ayak (kadem) yüksekliktedir. Yüksekliği 30, kalınlığı 26 ayağı (kadem) bulan sur ile çevrilidir*¹³⁹. Surun 11 kapısı vardır:

1. *Hazret-i İmam Kapısı: Babkend’e çıkan kapıdır. Burada salı-perşembe arasında kurulan pazarlar vardır.*

2. *Şirgİran Kapısı: Han ’in bahçesine ve Hive yoluna çıkar.*

3. *Talipoç Kapısı: Çarbah’a açılır.*

4. *Uglon Kapısı: Çarcuy’a açılır.*

5. *Karagöl Kapısı*

6. *Şeyh Celal Kapısı*

7. *Namazgâh Kapısı: Namazgâh ve Kâbil yoluna çıkar.*

8. *Salih Han Kapısı: Kermine ’ye çıkar.*

9. *Kabulya Kapısı veya Karigi Kapısı: Karşi’ye çıkar.*

10. *Mezar-ı Şerif Kapısı: Buhara’dan 12 verst uzaklıkta bulunan Mübarek Bahaeddin Nakşibend’in mezarına çıkar.*

11. *Semer kand Kapısı: Bu kapılardan her birinin ardında bir mezarlık bulunmaktadır.*

Bu mezarların en büyüğü Mezar Kapısı ’nun arkasındakidir.

*Şehir 366 mahalleye bölünmüştür*¹⁴⁰. Her birinde küçük bir mescit, imam, müezzin ve aksakal vardır. Aksakal; şeyh ya da mahallenin eski tüccarlarından,

¹³⁸ Lubyab.

¹³⁹ Sur yaklaşık 12 km olup, yüksekliği 7,5 metre, eni 3,3 metre kalınlığında balçıktan bir duvardır. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.28.)

¹⁴⁰ *Buhara*; Şehr-i Enderun ve Şehr-i Birun olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Şehrin en önemli mahallelerinden bazıları Cuybar, Hıyaban, Mirekan, Malkuşan ve Sabungiran’dır. (Arminius

bilgeliğine ve dürüstlüğüne herkesin güvendiği yaşlı kimselerdir. Bu kişi kendi mahallesinde tüccarlar arasında meydana gelen irili ufaklı yüzlerce meseleyi çözmekle yükümlüdür. Eğer yaşlılar karmaşık vakalarda uzlaşma sağlayamazsa, bu iş kadiya götürülür. Kuşbegi'nin kararı ise hiç zaman tartışılmaz ve değiştirilemez.

Buhara sokakları genellikle 5-7 ayak (kadem) genişliğindedir. En geniş olanların eni ise genellikle 10-12 ayak (kadem) civarındadır¹⁴¹. Bazı sokaklar 4 ayaktan (kadem) daha geniş değildir¹⁴². Buhara'nın esas meydanı saray kapısının karşısında bulunan Rigistan'dır. Bu meydan oldukça büyük olmasına rağmen insanlar, develer, atlar, eşekler, küçük çadırlar, her tür eşya ve yiyecek yüzünden öyle tahrip olmuştur ki; hareket edebilmek için sadece iki dar geçit vardır. Bu geçitlerden biri saray kapısından karşıda kalan sarnıça gider, diğeri Darüşşifa Medresesi'nden Tukumduzi Pazarı'na gider. Rigistan Meydanı'nın dışında pis bir avluda esir pazarı bulunur. Bu pazar, pazartesi şafak vaktinden perşembeye dek genellikle saat üçe dek açıktır. Burada sadece köleler sergileniyor. Ticaret antlaşmaları nerdeyse her zaman bu talihsizleri satmak için Buhara'ya gelenlerin mola verdiği kervansaraylarda yapılıyor.

Rigistan'daki büyük sarnıcın etrafında;

1. Kâğıt Pazarı: Burası, şehirde kâğıt, tüy(kamışlar) ve bazen de eski kitaplar bulunan tek yerdir¹⁴³.

2. Çurçinfuruş adıyla bilinen pazar. Burada bakkallar, hırdavat dükkânları, kundurucular vb. bulunmaktadır. Bunlardan başka, mescitin yanında pamuklu ip, İran ve Yunan halıları satıyorlar.

Vambery, **Travels in Central Asia; Being the Account of a Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, and Samarcand**, Harper and Brothers Publishers, New York 1865, s.413.)

¹⁴¹ Buhara'nın sokakları oldukça dar olduğundan iki insan yan yana zor geçmekte, en geniş yerinde bile iki deve aynı anda yürüyememektedir. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.29.)

¹⁴² P.İ.Demezou'dan 30 yıl sonra Buhara'ya giden Vambery ise notlarında, şehrin en güzel caddesinin 6 kademden (ayak) geniş olmadığından, diğer sokakların ise en fazla 3 kademi bulduğundan bahseder. (Vambery, **Bir Sahte Dervişin...**, s.150.)

¹⁴³ Bu pazarda ünü Türkistan'a yayılmış, son derece ince ve düz olan ve ipekten yapılan Buhara kâğıdı satılmaktadır. Bu kâğıt Arapça yazı için oldukça uygundur. (Vambery, **Travels In Central Asia...** s.473.)

Emir Haydar bu meydana zamanında idam mahkûmları asırmış. Ancak şimdiki han dönemiyle birlikte bu âdet kaldırılmış. Belki odun pazarı meydanında ya da Divanbeyi Sarnıcı'nın¹⁴⁴ yakınlarında devam ettiriliyor da olabilir.

Buhara'da bulunduğum süre boyunca iki suçlu idam edildi. Bunlardan biri soygun yapmıştı, diğeri cinayet işlemişti. Genellikle mahkûm asılmadan önce boğazı kesilir. Ancak bazen Han idam edilecekler “Bugailmiş” der. Bugailmiş “boğunuz” demektir. Ardından mahkûmun boğazı kesilmeden ipe geçirilir ve asılır. Özellikle ağır vakalarda Han, halkın gözünü korkutmak için mahkûmun getirilmesini ister ve onu büyük Mir Arab Minaresi'nden aşağı attırır. Örneğin 1830 yılında cinayet ve yakın akraba ile cinsel ilişki suçlarından mahkûm edilen Buharalılar bu şekilde minareden atılmışlardı. Ancak Buhara sakinlerine en korkunç ve iğrenç gelen işkence; Bit Han (pire çukuru) ya da Kene Hane diye adlandırılan hapisanede çürümeye mahkûm edilen talihsizlere yapılan işkencedir. Bu korkunç hapisane akrepler ve ısırtığı son derece öldürücü, zehirli haşerat kaynar. Buraya terk edilen zavallılar ikinci ya da üçüncü günde dehşetli kramplarla ölürlür. Daha hafif suçlar işleyenler genellikle ayak ve omuzlarına değnek vurma cezasına çarptırılırlar.

Buhara'da iki zindan var¹⁴⁵. Bir tanesi saraydadır ve burada devlet suçluları tutulur, diğeri ise şehrin içinde Mir Arab Medresesi'ne yakın bir yerdedir¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Buhara Hanlığı'ndaki en yüksek mahkeme görevlilerinden biridir. Arazi vergileri ve vergi kayıtlarının toplanmasından sorumludur. (Halfin, **a.g.e.**, s.137.)

Divanbeyi Sarnıcı, dörtgen biçimde, ortalama yüz ayak (ayak) boyunda, seksen ayak (kadem) enindedir. Çevresi küp şeklinde yapılmış taşlardan oluşan merdiven gibi basamakları vardır. Bu basamaklar su yüzüne dek iner. Sarnıcın kıyısındaki rıhtım halkın toplanma yeridir. (Vambery, **Travels İn Central Asia; Being The Account Of A Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, And Samarcand**, Harper And Brothers Publishers, New York 1865, s.209.)

¹⁴⁵ P.İ.Demezou bu zindanların adlarını vermemiştir. Ancak bu zindanların adının Zindan-ı Bala (Yukarı Zindan) ve Zindan-ı Payın (Aşağı Zindan) olduğunu James Fraser'in 1984 basımı 'Narrative of a Journey into KHorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram' adlı eserinden öğrenmekteyiz. Fraser, James, B., **Narrative of A Journey into KHorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram**, Oxford University Press, 1984, İlave 92.)

¹⁴⁶ (Halfin, **a.g.e.**, s.58.) P.İ.Demezou'nun siyasi suçluların tutulduğundan bahsettiği zindan Buhara Zindanı'dır. Buhara Arki'nin kuzey doğusunda, eski Şehrizebz Meydanı'nda XVIII. yüzyılda Mangıtlar devrinde inşa edilmiştir. Zindan, 7 metre derinliğinde inşa edilmiş olup duvarları koni biçimindedir. Binası Arnavut kaldırımlı tuğla bir duvardan yapılmıştır. İçinde birkaç oda ve bir lamba vardır. Burada vergi kaçırınlar, borçlular, siyasi suçlular ve idam mahkûmları için ayrı ayrı bölümler bulunmaktadır.

Buhara'da Çarsu¹⁴⁷ adı verilen 5 üstü kapalı pazar vardır. Bu Çarsu Kalon (büyük pazar), Çarsu Zargaran (altın ve gümüş ürünler satan satıcılar), Çarsu Sarrafan (değişti), Çarsu Bernc (pirinç) ve develer için eyer yapılan Tukumduzi'dir. Bu büyük pazarların her birinde ayrıca küçük küçük çok sayıda pazarlar vardır. Bu şekilde bilinen iki kapalı çarşı daha var. İlki başörtülerin ve Buhara'da üretilen çeşit çeşit ipekli kumaşların satıldığı Tim-i Adras'tır¹⁴⁸. İkincisi ise sadece Rus ve İngiliz kumaşlarının satıldığı Timi Sefid (Beyaz Pazar)'dir. Eğer şehirdeki tüm pazarları tek tek saymaya kalkarsam çok uzun sürer. Seri Pazar adıyla bilinen ve büyük yolların kesiştiği noktalara kurulan küçük pazarcıkları saymakla yetineceğiz.

Buhara'nın kalabalık kervansarayları aynı planda inşa ediliyor. Şehirdeki neredeyse tüm iki katlı ve kare biçimli binaların dışı duvarlar ile çevrili. Camları da yok. İlk katta dar ancak derinliği olan alanda kiler bulunur. Kapısı saraya çıkar. İkinci katta yeni gelen tüccarlar, zanaatkârlar, Hintliler, Buharalılar veya Tatarlar yaşar. Kilere, aynı ikinci katta bulunan odalardaki gibi kapıdan ya da kapının üzerindeki küçük pencerelerden ışık girer. Buhara'da 25 kervansaray¹⁴⁹ mevcuttur.

1. Saray Mirzâçul: Afganlar, Hintliler ve Merv'den tüccarlar burada kalır.

2. Saray Karşi: Karşi'dan tüccarlar meskûndur. Buraya tütün getirirler. Bu tütünler Buhara Devleti'nde en iyi olanlardır. Miyankal tütünü olarak bilinen ise daha düşük kalitede sayılmaktadır. Bu kervansarayda Hintliler de bulunmaktadır.

3. Yeni Saray-ı Barra: Buraya Taşkent'ten, Hokand'tan ve Kaşgar'dan gelen tüm ürünler konur.

Zindan, günümüzde Buhara Ulusal Tarih Müzesi bünyesinde yer almaktadır. (İşanov, A. İ., "Buhoro Zindoni", **Özbek Sovyet Ansiklopedisi**, C.2, Taşkent: SRR Fanlar Akademiyası, Taşkent 1969, s.521.)

¹⁴⁷ *Çarsu*; Türkistan şehir mimarisinde bir klasik olan çarsu modelinde ile ana caddelerin kesişim noktalarına alışveriş merkezleri yerleştirilir. İnşa edilen pasajlarda dükkânlar bulunur. Buhara'da bu çarsulardan 5 tane vardır. (Halfin, **a.g.e.**, s.137.)

¹⁴⁸ *Tim*; dikdörtgen büyük kapıları olan, çok kubbeli inşa edilmiş, duvarları çok sayıda ahşap ile kaplanmış dükkânlardır. Eşyalar raflara dizilmiştir ve fazla mallar için küçük bir de deposu vardır. (Halfin, **a.g.e.**, s.137.)

Tim, kervansarayların yerel lisandaki, belirli malların satış yerine verilen adıdır. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.29.)

¹⁴⁹ Metinde P.İ.Demezov sadece 23 kervansaraydan bahsetmektedir. (Halfin, **a.g.e.**, s.58.)

4. Saray-ı Bedrettin: Burada Kâbil'den, Peşaver'den ve Keşmir'den getirilen mallar bulunmaktadır.

5. Yeni Saray-ı Emir: Divan Beyi'nin yanında kurulur. Burada sadece Astragan¹⁵⁰ derisi bulunabilir.

6. Eski Saray-ı Emir: Buharalılar bulunmaktadır. Burada sadece pamuk satılır.

7. Saray-ı Pay-Astana: Köle tacirleri yaşar. Buhara Hanlığı'ndaki Rus ve İranlı kölelerden başka Hive'de de köleler vardır. Son yıllarda Kunduz Hanı Muhammed Murad Bey tarafından tahrip edilen Bedahşan'dan getirilen çok sayıda Sünni köleye rastlanılmaya başlandı. Kur'an, Sünni Müslümanları almayı satmayı yasaklamıştır ancak esir tüccarları bir yolunu bularak açgözlülüklerini doyurmak için bu kanunu çiğniyorlar. Satılmak istenilen talihsiz kötü muameleye maruz kalıyor ve satılana dek en temel yiyecekten bile mahrum ediliyor. Tâ ki şahitler huzurunda Şii olmadığı itiraf edene kadar bu devam ediyor (İran Şiası) Bu itiraftan sonra kanunu çiğnemiş olmaksızın alış veriş antlaşması yapılmış oluyor. Bu Bedahşan'dan gelen Sünni kölelerden ikisi bana hangi insanlık dışı yöntemlerle dinlerini reddetmek zorunda bırakıldıklarını anlattı.

8. Saray-ı Nugay: Rus malları ile doludur. Üst katta Tatarlar, işçiler ve satıcılar yaşar. Bunların sayısı Buhara'da her yıl hızlıca artmaktadır.

9. Saray-ı Hoca Cuybar: Hintliler meskûndur.

10. Saray-ı Hindî'de de yine Hintliler yaşamaktadır.

11. Saray-ı Kuşbegi'ne Hintli ve İranlı tüccarlar yerleşmiştir. Buhara'da çok az İranlı tüccarın olduğunu söylemek gerekiyor. Zira buraya geliş yolları tehlikelerle doludur: Yolda Türkmenlere yakalanma ve Hive'de satılma riski bulunmaktadır. Buharalılar ile ticaret yapan İranlılar Buhara'da kendi vekillerine sahip olmayı tercih

¹⁵⁰ Karagöl-Astragan derisi; dünya piyasasındaki en eski ve en çok aranan kürk çeşididir. Adını Hazar Denizi kıyısındaki önemli ticaret merkezi ve limanı olan Kazak şehri Astarhan'dan alır. Kaliteli astragan için kuzular tüylerinin güzelliği ve parlaklığı kaybolmasın diye 10-15 günlük olmadan kesilirdi.

ediyorlar. Göçmenlerin büyük bir kısmı Endhuy'dan¹⁵¹ ve Merv'den. 5-6 zengin İranlı tüccar Buhara'ya yerleşmiş ve Kuşbegi'nin kervansarayında yaşıyorlar. Kuşbegi'ne sık sık pahalı hediyeler vererek onun himayesi altında yaşıyorlar.

12. Saray-ı Abdulladcan: Logan Aşireti'nden olan Afgan tüccarlar yerleşmişlerdir.

13. Saray-ı İsmail Hoca: Endhuy, Meymene, Şibarğan, Akçi vb. den gelen tüccarlar ile doludur. Buhara'ya kuru meyve ve fıstık getirirler.

14. Saray-ı Filhona'da Rusya'dan dan ve Türkistan'dan mallar vardır.

15. Saray-ı Racabbek'te Buhara malları vardır.

16. Saray-ı Kul Yuta: Burada Tatar işçiler yaşar, aynı zamanda Rus mallarını saklı tutarlar.

17. Saray-ı Ayoz: Kısa süre önce yapılmıştır. Afganlar ve Tatar işçiler ile doludur.

18. Yeni Saray-ı İsmail Hoca: Burada Buharalılar yaşar.

19. Buhara'daki en küçük kervansaray Saray-ı Şane (tarak)'dir. Burada tarak yapan Buharalı işçiler yaşar.

20 Saray-ı Domullo Şer: Burada da Buhara malları bulunur.

21. Saray-ı Aklam: Kısa süre önce inşa edilmiştir.

22. Eski Saray-ı Barra'da sadece indigo satılır. Ve en son Şahrud'un kıyılarındaki Ürgenç Sarayı bulunmaktadır. Burada sadece Hiveli tüccarlar ikamet eder.

Kervansarayda yaşayanların, şehirde kıymetli sayılan bazı avantajları var. Normalde şehirde her türlü eğlence, oyun, gülmek, tütün içmek yasak. Bunları yapmak

¹⁵¹ Endhuy; bugünkü Afganistan topraklarının kuzeybatısında bulunan ve Endhud olarak da adlandırılan şehirdir. Buhara ile Herat arasında yer alan şehir Horasan'a bağlıdır. Karakum Çölü'nün güneyine düzer ve kenarından Endhuy Nehri geçer. Su yetersizliği sebebi ile halk çoğunlukla hayvan yetiştiriciliği yapmaktadır. Halkı genellikle Tacikler oluşturmaktadır.1781 yılında Şah Murad döneminde Buhara emirliğine bağlanmış ve 1860'a dek bağlı kalmıştır. (Muhammed Bilal Çelik, a.g.t., s.38.)

için polisten dayak yemeyi göze almak lazım. Hintliler, Afganlar yani yabancılar kervansarayda endişe etmeksizin tütün içiyorlar. Ancak Buharalılar bile burada keyifle sigaraya içmeye cesaret edemiyor. Buharalılar çok göz önünde olduğundan dolayı yabancılardan ziyade kendi insanından çekiniyordu. Buharalı'nın tütün içtiğine dair bir kanıt onun tüm mazeretlerini izole etmeye yeterli oluyor. Ancak bu Buharalıların hizmetinde bulunan Özbek soylularını ve insanlarını kapsamıyor. Polis, olabildiğince özgür yaşadıkları evlerinde olup bitene karışmaya cesaret edemiyor. Buhara'daki mescitlerin sayısı yabancıların dikkatini doğal olarak çekmektedir. Her mahallede – tabiri caizse her adımda- mescit bulunmaktadır. Bununla birlikte şehrin tamamında beş vakit namazın toplu kılındığı toplam 3 büyük mescit vardır. İlki Kalon Mescidi'dir. Mir Arab Minaresi'nin yanındadır ve dediklerine göre Kızıl Arslan Han tarafından yaptırılmıştır. İkincisi Gaukuşon Mesciti'dir(Gaukuşon; kasap demektir). Sarayın hemen yanı başındadır.

Bunlardan başka iki mescit daha vardır: Magoki, Alar Pazarı'nın (esans pazarı) yanındadır. Diğer mescit de büyük Misgaron Pazarlarının (demirciler pazarı) yanında bulunmaktadır. Mir Arab Minaresi'nden sonra en büyük minare Gaukuşon, Magoki ve Misragon mescitlerinin minareleridir.

Müezzinin sesi, müminleri günde 5 vakit namaza çağırarak halkı harekete geçirir. Herkes adımlarını sıklaştırır ve aceleyle -en azından öyle gibi görünürler- mescite ya da abdest almak için şadırvana yönelir.

Adı geçen mescitlerin dışında sadece sûfi-hâfız cemaatleri için tahsis edilmiş iki mescit daha vardır. Bu, Asya'da bulunan birçok mezhepten biridir. Arapça 'hâfız' kelimesi muhafaza eden anlamına gelir. Hâfız, belleğinde muhafaza eden, ezberden bilen kişidir. Kur'an'ın tamamını ezbere bilen Müslümanlara Hâfız denilir. Buhara'da bu kişilere sadece 'kari'¹⁵² – 'çitets'¹⁵³ denir. Örneğin bir şairin kasidelerini okuyan kişiye – mesela Hâfız-i Şirazi'ninkileri- 'hâfız' denir.

Bu iki mescit Hânegah-ı Sûfi (Sûfilerin toplantı evi) adı ile bilinir. Bu cemaatin üyeleri haftada bir buraya gelip riyazete girerler ve sıra dışı danslarını yaparlar. İlk

¹⁵² Kâri; Arapça karea kökünden gelmekte olup 'okuyan, okuyucu' anlamındadır.

¹⁵³ Çitets; Rusça çitat' kökünden gelmekte olup 'okuyucu' anlamındadır.

önce 1, 2 ya da 3 sıra halinde bir daire oluşturup otururlar, hep birlikte mistik şiirleri ile ünlü Hâfız'ın¹⁵⁴ kasidelerinden birini okurlar¹⁵⁵. Bu okumaya çeşitli el kol hareketi eşlik eder. Kaside biter bitmez herkes birden bire ayağa kalkar. Bu kalkışları öyle ani ki bazen deli gibi görünürler. Bundan sonra hâfızın önderliğinde mistik bir dans başlar. Hâfız tek başına ilahi söyler, geri kalan herkes ona 'Yâ', 'Hay', 'Hû' ya da 'İllâhû, Allâhû' sözleri ile eşlik eder. Başlangıçta herkesin olduğu yerde topukları üzerinde dönerek iştirak ettiği dans oldukça hareketlidir. 10 dakika sonra dansçı (semazen) biraz yavaşlar, önce herkes vücudunu öne doğru eğerek hafifçe zıplar, ardından yanlara doğru ellerini kaldırır. Hareketlerini farkedilemeyecek şekilde ağır ağır hızlandırıp, sıçrayışlarını sıklaştırır. Kol hareketleri ve ilahi okuyuşları ritme uygun olarak hiddetlerini, coşkunkuluklarını, sevinçlerini, yalvarışlarını ve ümitlerini ifade edencesine bir harmoni oluşturur. Ağlamalar, hırıltılı inleyişler ve kesik kesik haykırımlar, uzun ulumalar birbirine karışarak yürek parçalayıcı bir ses haline gelir. Nihayet, yuvalarından fırlamış gözlerle nefes nefese kalarak bitkin düşerler. Herkes birden durur ve 2-3 dakika dansa ara verirler. Bunu her zaman aynı biçimde 2-3 kere tekrarlarlar. Coşkudan ve yorgunluktan bayılanların dışarı çıkarıldığını sık sık görebilirsiniz. Aralarında küçük çocuklardan oldukça yaşlılara kadar her yaşta insan var. Bu tarikatın üyeleri özel bir giysi giymezler. Aralarında kalenderler¹⁵⁶, fakirler¹⁵⁷, dervişler¹⁵⁸, saçlarını uzatanlar bulunur. Müslümanlar dansı izlemek için kendi topraklarına özgürce girebilirler. Ben de birkaç kez Sûfilerin bu toplantılarında buldum ve her zaman çok büyük bir kalabalıkla karşılaştım. Müslümanlar Sûfilere acınacak kişiler nazarıyla bakıyorlar. Büyük günahlarından dolayı vicdan azabı çeken, suçlarının kefareti olarak bu yıpratıcı, ağır hareketleri

¹⁵⁴ Muhammed Şemsettin Hâfız ya da Hâfız-ı Şirazi

¹⁵⁵ Yasak Kent Buhara 1830-1888 adlı Fransızca'dan çevrilmiş nüshada bu kısım " bir hâfız ilahiler okurken, bir, 2-3 sıralı bir daire şeklinde otururlar. Bu ilahilere her türlü hareketle eşlik ederler" biçiminde Türkçe'ye aktarılmıştır. (Zarcone, **a.g.e.**, s.39.)

¹⁵⁶ Kalender; Arapça mala, mülke ve şöhrete önem vermeyen, toplumdan önemli ölçüde kendilerini tecrit etmiş, kanaatkâr, belli bir tarikata mensup olmayan sûfi dervişlere denir. Çoğunlukla Türkistan, Hindistan ve Pakistan'da bulunmaktadır.

¹⁵⁷ Fakir; Türkistan ve Güney Asya'da tasavvufi zühd yaşantısı süren, insanlara İslamiyet öğreten ve geçimlerini zekât ve sadaka ile sürdüren gezgin Müslüman dervişlerdir.

¹⁵⁸ Derviş; bir tarikata ve şeyhe bağlı olan mürid, sûfiyane bir hayat yaşayan kişidir. Farsça bir kelime olmakla birlikte tüm Müslüman milletlerin dillerine girmiş olan kelime, esas itibarıyla 'muhtaç, fakir' anlamlarına gelir. Tasavvufi mana itibarı ile 'Allah 'a muhtaç olduğunu hisseden, Allah'ı talep eden anlamında kullanılan isimdir.

mecburi olarak yerine getirdiklerini düşünüyorlar. Onlara Allah'ın adamı gibi -diğer bir deyişle- bu dünyanın dışından insanlar olarak muamele ediyorlar ve yetkililer, ritüellerini serbestçe yapmalarına müsaade ediyor. Tarikat ehilleri ise kendilerinden olmayan diğer Müslümanlara sanki onlar başka bir dindenmiş gibi esefle bakıyorlar. İnsanları Allah'ın insanoğlunun haline acıyacağına ve dünya üzerinde sadece bir din kalacağına inandırmaya çalışıyorlar.

Bu iki mescit, Buhara'da halka açık sema yapılan tek yerlerdir. Bu tür eğlencelerin ne kadar katı bir şekilde yasaklandığı biliniyor. Evinde dahi şarkı söylemiş olsa suçlanan Buharalılar, polisin en nahoş azarından kaçamaz. Şehir sakinleri salı günleri küçük bir şehirde ya da Mezar-ı Şerif Köyünde (Mübarek Bahaeddin Nakşibed'in Türbesi) sevinçle toplanırlar. Burada hâfızı dinlerler, birkaç saatliğine de olsa sıkıcı hayatlarını unuturlar.

Tüm Türkistan'da, özellikle de Buhara'da karşılaşılan mezarların ya da türbelerin sayısı cidden şaşılacak kadar çok. Şehirler, köyler, semtler, uzun yollar yani tabiri caizse tüm yerleşim yerleri adlarını bu mezarlardan almaktadır. Çoğu zaman, büyük şehirlerin yanında bulunan mezarların yakınında, hanlar veya zengin dindar insanlar tarafından inşa edilen medreseler ve güzel mescitleri görebilirsiniz. Mübareklerin torunlarının şerefine yapılmış ve hocaya¹⁵⁹ ait bu kurumlar her zaman büyük kâr elde etmektedir. Ana yollardan veya yerleşim yerlerinden uzakta gömülü olan evliyaların mezarları daha az ziyaret edilmektedir. Ziyaretçiler de genelde hocalardan ve insanlığın ve çocuklarının refahını sağlamak için yuvalarını terketmek zorunda kalan babalarını kutsayanlardan oluşmaktadır. Bu ziyaretçiler arasındaki diğer bir grub mübareklerin hoşgörüsünü ve nefesine hâkim olmayı miras almayan takipçilerdir. Heyhat! Bu; gözleri hırstan kör olmuş, cüretkâr insanlar hak iddia edip utanmazca buraları sömürüyor ve erdemli, örnek yaşamları kendilerine yol gösteren atalarının hatıralarını rezil etmektedirler.

¹⁵⁹ Peygamberin torunları *Hocalar* diye adlandırılmaktadır. Peygamber soyundan gelenlere ise *Seyid* adı verilir. (P.İ.Demez, a.g.e., s.62.)

Mübarek Bahaeddin Nakşibend'in mezarı Buhara'dan 12 verst uzaklıkta ve en çok ziyaret edilen mezarlardan biridir¹⁶⁰. Burada her çarşamba büyük bir pazar kurulur. Çıkarları ve zevkleri için dindarlıkta birleşen Buharalılar, evliyanın mezarı başında kendi deyimleri ile yaklaşan pazarı 'almak' için dua ederler. Geceyi burada geçirmek için salı akşamından yol çıkarlar¹⁶¹.

Türbe gölete yakın kavaklar ve çınarlarla çevrili ferah bir mekândadır. Bu mezarda hocalar ve diğer bazı mübarek kişiler yatmaktadır. Bu kişiler değerli eşyalarıyla gömülmüştür. Diğer tarafta birisi 2 yıl önce şimdiki Kuşbegi tarafından yaptırılmış burada 3 mescit var. Surlar ve küçük bir iskeleler diğer iki tarafı kapatıyor. Bu kutsal topraklara aynı mescitdeki gibi sadece ayakkabısız basılabilir. Buradaki gece boyunca ziyaretçi sayısı inanılmaz fazladır. Bir keresinde dinlenmek için geceleyin gölete gittim. Mezarın yanında 3 Hâfız sıra sıra acıklı bir sesle hâfızın (Hâfız-ı Şirazi) bazı kasidelerini okuyorlardı. Ayrıca mescitnin sütunları ve ağaçlar arasında, mum ışığıyla hafif aydınlanan mezarın yanında kalenderler tüm gece dururlar. Onların çırpınarak, yürekler parçalayan kahkaları, acıklı yaygaraları ve saçma, akılsız sevinçleri, acıklı olduğu kadar öfkeli feryadları hâfızların şarkısı ile karışıyordu. Etrafımdaki inançlı kişiler kendilerini önce duaya kaptırdılar. Düşünceler içinde uykuya dağıldılar. Diğerleri küçük gruplar halinde sessizce çay, kavun hakkında konuşuyorlardı ve ertesi gün kurulacak pazarı ve gece eğlencelerinin planını tartışıyorlardı. Kalenderler "cigui – cigai", "O girden (bravo)" haykırıları ile diye tekrarlayarak hâfızları coşturuyorlardı. Baston yardımı ile yürüyen kör ve sakat bir ihtiyar, gölette abdest almak için bu kalabalığın arasından geçti. Bu hüüzün verici, duygulandıran sahne ile acıklı hülyalara daldım.

Mescitlerle ve türbelerle çevrilmiş geniş bahçelerin iç sıkın görünümünün Buharalılarının nazarında değiştiği hemencecik fark edilebilir. Çünkü bu yere manevi anlamlar yüklemektedirler, dolayısıyla sevmektedirler. Burada her şey dünyevidir.

¹⁶⁰ Buhara'nın manevi koruyucusu, evliyadan Mübarek Bahaeddin Nakşibend'in türbesini ve buraya yapılan ziyaretleri konusunda ayrıntılı ve isabetli betimlemesi ile P.İ.Demezou, kendinden önceki seyyahlardan öndedir.

¹⁶¹ Bu bölümde her çarşamba günü, bir önceki günden burada toplanarak dualar eden kalabalığın pazar kurduğunu anlatın P.İ.Demezou, bu türbenin aynı zamanda bir ticaret merkezi olduğunu belirten tek kişidir. Abartısız bir anlatım ile bu kutsal mekânı tam anlamı ile tarif etmeye, salı akşamından başlayan bayram havasını aktarmaya çalışmıştır. (Zarcone, a.g.e., s.41.)

Medresenin duvarlarında, büyük göletin kıyısında ve çadırların sokaklarında, neşeli gruplara, varlıklarının gizemli dünyasını gösteriyorlar¹⁶². Herkes çay satıcısının dükkânında toplanıyor. Herkes çay almak istiyor ve sarımsaklı çorbayı¹⁶³ tatmak istiyor. Allah esirgesin, dükkâna giderken yere düşmek, satıcının birinin sizi ezmesi veya arkasına takıp sürüklemesi işten bile değil. Göletin yan tarafında bivak¹⁶⁴ ordusu bulunmaktadır. Ancak bu ordu can sıkıntısını atmak için buraya gelenlerden oluşan özgün bir topluluktur. Her bir grup ağaç dibinde bir yeri gözüne kestiriyor. Binlerce kamp ateşi yakılıyor, pilav ve şerbet hazırlanıyor. Herkes kahkalar atıyor, bağırıyor, Hâfızlar, kalenderler ve cuvanlar hakkında konuşuyor. Yani herkes o gece eğlenmenin bir yolunu buluyor. Zaman zaman utanmaz bir tavırla işi ahlaksızlığa vardırıyorlar. Keyiflerini kaçıran Akbar Nevis'i (muhabirler) unutmaya çalışıyorlar. Nakşibendî tarikatının hocaları çok büyük bir kâr elde ediyorlar. Bu hocaların güzel malikâneleri Babken Derya'nın verimli kıyılarında bulunmaktadır. Han haftada bir kez mübareğin (Mübarek Bahaeddin Nakşibend'in) kabrini ziyaret ediyor. Ancak pazar günü ya da arefesinde burada bulunmaktan kaçınıyor. Mezar-ı Şerif bünyesinde çok güzel bir bahçe ve Han'ın geldiğinde kaldığı küçük bir ev var. Emir Haydar her ay hocaya normal zamanlarda 25 Tilla, önemli günlerde 50 Tilla para verir. Şimdiki Han babasına göre daha cÖmert. Her ayın ilk perşembesi 50 Tilla miktarında para hediye ediyor. Özel günlerde ise bu miktarı iki katına çıkarıyor. Buhara kapısından Mezar köyüne dek hemen hemen 10 verst mesafe vardır. Salı günü Mezar-ı Şerif'in avlu kapısı etrafında mezara gidiş için kiralanmak üzere 100 kadar eşek ve at bulunur. Kira bedeli genellikle 1 Tenge'dir (yaklaşık 72 Kapik. Size eşek ya da at kiralayan adam yayan biçimde önden yürüyerek size eşlik eder ve üstünde gittiğiniz hayvanı arada kırbaçlar. Bu insanlar uzun mesafe yürümeye alışkın, iyi eğitilmiş kişilerdir. 50-60 dakikalık bir yolu rahatlıkla yürüyebilirler.

¹⁶² Raporun Türkçe'ye Fransızca nüshasından çevrilmiş hali olan Yasak Kent Buhara adlı eserdeki ilgili bölüm "medrese duvarının yanında ve büyük havuza pek uzak olmayan bir yerde çok sayıda dükkân vardır ve aralarında çay satıcıları ile askerlerin de bulunduğu grup grup gençler ağaçların altına rahat bir biçimde yerleşmiştir" diye tercüme edilmiştir. (Zarcone, **a.g.e.**, s.42.)

¹⁶³ Rusça orijinalı polyobka (похлёбка) olan kelime Türkçe'ye çorba olarak tercüme edilmiştir. Taneli bir sebze çorbasıdır.

¹⁶⁴ Bivak, planlı veya plansız yapılabilen, sınırlı malzeme ile gerçekleştirilen geceleme şekline verilen isimdir.

Diğer Asya şehirleri ile aynı planda inşa edilmiş halka açık hamamlar hakkında konuşmayacağım. Buhara'da 50 civarında halk hamamı var. En büyük iki hamam ise Tukumduzi ve Misgaron hamamlarıdır. Burada çalışan tellaklar çok çeviktir; buradaki suyun hoş bir kokusu yoktur, hatta bazen çok pis kokar. Bence gerçek şu ki hamamcının (oranın sahibi) banyoyu ısıtmak için şehrin dört bir yanından özenle topladığı ve bu binanın avlusunda kurduğu çöpleri kullanıyor. Bu yüzden de su o kadar iğrenç kokuyor ki...

3.2.2. BATUR HAN ¹⁶⁵

Buhara Hanlığı'nın diğer Türkistan hanlıklarıyla siyasî ilişkileri hakkında ilk raporunda anlattığım detayların dışında şimdiki Buhara Hanı'nın karakteri, tahta

¹⁶⁵ Buhara'nın en güçlü emirlerinden biri olan Nasrullah Han'a (1826-1860) verilen ünvanıdır. (Halfin, a.g.e., s.64.)

yükselişi ve Türkistan'da meydana gelen son olaylardaki rolü hakkında bazı şeyleri eklemeyi gerekli görüyorum.

Buhara'nın şimdiki hanı Batur Han -nasıl derler- biraz kasvetli, asabi, kindar bir karaktere sahip ve soyluları sevmiyor. Çünkü soylular onu zayıflıkla itham ediyor ve nefret ettikleri, defalarca devirmeye çalıştıkları Kuşbegi'nin etkisi altında kaldığından yakınıyorlar.

Buhara Hanı Emir Haydar 1826 yılında öldü. Ondan sonra 6 oğlu kaldı: Buhara'da bulunan Emir Hüseyin, Karşi'nin hükümdarı Batur Han, Kermine'nin hükümdarı Ömer Han ve geri kalan üçü de genç yaştaki Yübeyir Han, Hanza Han ve Saltan Han'dı. Bunlar Buhara'da babalarına yakın yaşıyorlardı. Batur Han babasının ölümü ardından iktidarı ele geçirmek için hemen ordusu ile Buhara'ya yürüdü. Ancak yarı yolda saray kapısının Haydar Han'ın ölümünün ardından Kuşbegi'nin emri ile kapatıldığını öğrendi. Kapılar sadece hanlığını ilan eden büyük abisi Hüseyin'e açıldı. Bu yüzden Batur Han ordusu ile birlikte derhal Karşi'ye dönmeliydi. Başarısız birkaç teşebbüsten sonra kardeşine öfkelenerek intikam planı yapmaya başladı. Ömer yeni hükümdara bağlılık yemini etmek üzere Kermine'den Buhara'ya geldi. Batur Han bunu yapmayı reddetti. Bu öfkeyle Karşi'den geçerek Herat'tan Buhara'ya giden çok sayıdaki kervana da saldırdı, yağmaladı. Batur Han tarafında soyulan tüccarlar onu Hüseyin Han'a şikâyet ettiler. Ancak Hüseyin kardeşi ile tartışmaktan kaçınarak tüccarların zararlarının tazmin edeceğine söz vererek sakinleştirmekle yetindi. Hatta zararlarının bir kısmının derhal giderileceğini söyledi. Yeni Han tahta oturduktan 3 ay sonra sadece birkaç süren bir hastalıktan öldü. Zehirlendiği sanılmaktadır. Bu şehzade nüktedan, tahsilli, naif ve iyi kalpliymi. Halkın sevdiği biri olduğundan ölümü herkese üzüntü verdi. Emir Haydar'ın ikinci oğlu Batur Han vefat eden kardeşinin bir halefi bulunmadığından onun yerine geçmeliydi. Onun kasvetli ve kindar yapısından korkan Buharalı soylular Batur Han'ın tahta çıkışını engellemeye karar verdiler. İvedilikle Ömer Han'a Hüseyin Han'ın vefatını ve tacı kendisine teklif ettiklerini haber vermek üzere küçük kardeşini ulak olarak gönderdiler. Soylularla açık bir şekilde çatışan Kuşbegi, şehzadenin iktidara gelmek için soylularla yakınlaşacağını ve bunun Kuşbegi'ni ne gibi tehlikelerle karşı karşıya getireceğini hissediyordu. Ancak hayatı için endişe eden Kuşbegi soyluların planına açıkça karşı çıkmaya ve Batur Han'ı*

desteklemeye cesaret edemedi. Şartlara boyun eğerek geçici olarak saklandı. Ömer Han Buhara'ya geldi. Burada Kuşbegi'nin sadakat ve adanmışlık konusundaki hevesi ile karşılaştı. Kuşbegi ona sarayın kapılarını açıyordu. Şehzade Ömer de hemen hanlığını ilan etti. Bu olayın üzerinden çok geçmeden Batur Han'ın birkaç yüz atlı ile Buhara'ya yürüdüğü haberi geldi. Yeni Han Buhara'ki tüm ordulara karşı harekete geçmesini emretti. Batur Han, başkentten bir günlük mesafede bulunan Kurak Kalesi'ne vardığında küçük kardeşinin zaten Buhara'ya gelerek hanlığını ilan etmiş olduğunu öğrendi. Kendisine doğru yola çıkmış ordu ile mücadele edecek güçte olmadığını hissederek hemen Karşi'ye geri döndü. Amacı askerlerini toplamak, uygun anı bekleyerek kardeşini tahttan indirmek için yeniden saldırmaktı. Hediyeler ve vaatler ile Semerkand'ın 4 yöneticisini kendi tarafına çekti. Bu kişiler ordusu ile geldiği takdirde sarayın kapılarını kendisine açmayı vaat ediyordu. Karşi'de 4 ay kalışının ardından Batur Han Semerkand'a cebri yürüyüş¹⁶⁶ yaptı ve buraya serbestçe girdi. Bu eski başkentteki yöneticiler tarafından han ilan edilen Batur, Miyankal Vadisi'nde ve Kette-Kurgan'da yaşayan Hitay-Kıpçak Cüzü'ndeki Özbek yandaşlarını kolaylıkla ikna ederek yanına çekti. Ömer Han Batur Han'ın Semerkand'a yürüyüşünü öğrendi. Birkaç büyük müfreze ile Buhara'dan ayrıldı. Miyankal lı Özbekleri kendi altında topladı. Oradan da düşmanı ile karşı karşıya gelmek için harekete geçti. Ancak Miyankal'a doğru yolu yarılamişken Özbek Cüzü'nün ihanetini, kendine karşı Batur Han'la bir olduklarını öğrendi. Panikleyen Ömer Han kaçmaya karar verdi. Naymanlardan birkaç kumandan ve binlerce Özbek'le birlikte kendini Buhara'ya kapattı.

İşlerin kötüye gittiğini gören Ömer'in ordusundan arta kalanların hemen hemen hepsi Batur Han'ın teklifi ile taraf değiştirmeyi kabul ettiler. Batur Han Nevruz Bayramı'na (Bahar Bayramı) 3-4 gün kala Buhara'ya yaklaştı. Semerkand'ın kapısı önünde kamp kurdu. Ömer Han'a elçi göndererek barış yapmak için tek şartının tahttan çekilmesi olduğunu bildirdi. Batur Han da büyük abisi gibi taç üzerinde hakkı olduğunu, Ömer Han'a Karşi hükümdarlığını vaat ederek, onu babasının vekili kabul edip bazı şehirlerin yönetimini de kendisine verdiğini söyledi. Ancak Ömer Han onun

¹⁶⁶ Cebri yürüyüş: Bir yere bir kuvvet yetiştirmek ya da düşmandan önce yetişmek için yapılan sıkı yürüyüş

önerilerinden hiçbirine yanaşmıyordu ve ona elçisini geri gönderdi. Bunun üzerine Batur Han şehri gülle yağmuruna tuttu. Şehre dışarıdan erzak girişini engellemek için de çok sıkı önlemler aldı. Şehre gizlice erzak ve yem sokmakla suçlanan birçok şehirliyi astırdı. Böylece şehirde aniden bir kıtlık baş gösterdi. Sıkı ambargo halk arasında korkuya neden oldu, homurdanmalar başladı. Açlıktan ölmeye mahkûm edilen millet şehirden çıkmak için ruhsat talepleri başladı. Ömer'in toplamayı başardığı ordu zaman zaman Semerkand, Mezar-ı Şerif Kapısı'na ve Şeyh Celal Kapısı'na ani baskınlar düzenledi, ancak her defasında soylulardan ve askerlerden bazıları Batur'un tarafına geçiyor ve Ömer çaresiz kalıyordu. Bu başarısız teşebbüslerden vazgeçmek zorunda kaldı ve Semerkand'ın kapısını tamir edilmesi için emir verdi.

Bu sırada Batur Han ile gizli ilişkileri uzun süredir destekleyen Kuşbegi, Ömer'e sadık kalan sipahilerin hincından hiçbir zaman olmadığı kadar korkuyordu.

Kermine'nin şu anki yöneticisi Rahim Bey Han'ın yanından babası Kuşbegi'ne Ömer Han'ın çevresindeki soyluların ona karşı girişebileceği bütün faaliyetler bilgi vermek için bir an bile ayrılmadı. Ömer'in çevresindekilerin ona karşı yapabilecekleri tüm harekâtı doğrudan haber veriyordu. Nihayet, Rahim Bey bir gün yaklaşanlar arasında İsmetullah Bey'in olduğunu, bu kişilerin Kuşbegi'ni Han huzurunda hainlikle suçlayıp mahkûm edildi. Ömer'e eğer hayatından ve tahtından olmak istemiyorsa bu ihaneti yüzünden Kuşbegi'nin ortadan kaldırmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine Kuşbegi, oğlu üzerinde büyük etkisi olan Ömer'in annesini buldu ve onun merhametine mazhar oldu. Ona, Han'ın ve babasının ihtiyar ve sadık bir kulu olan kendisi hakkında düşmanlarının çıkardığı dedikoduları anlattı. "Ömer Han'a bağlılığımı göstermek için daha ne yapmalıyım?" dedi. "Zaten Batur'un büyük kardeşini efendim saymak zorunda olduğumdan onu Kermine'den çağırarak sarayın kapılarını açtım. Eğer Ömer Han kışkırtmaları ve sırdaşlarının sinsî önerilerini dinlemeyi bırakmazsa ne olacağını Allah bilir".

Hanın annesi, Kuşbegi'nin sadık ve itaatkâr konuşmasından etkilenmişti, oğlunun çağrılmasını emretti. Huzuruna gelen oğlunu, nasıl hainlerin tavsiyelerini dinlediği, bakanına karşı nasıl cephe aldığını sorarak sitem etti. Bu tavsiyelerin yalnızca kendini aldatmak ve sürgün etmek isteyen kişilerce verilebileceğini söyledi.

Ömer Han, Kuşbegi'nin her şeyden haberdar olduğunu görerek onu dostluk tesis etmek istediğine ve iyi niyetine ikna etmeye çalıştı. Bunu ispatlamak için de kendisini atalık makamına getirdi. Ayrıca ona Haydar Han' a ait, şeref nişanı olan, pırlantalarla ve diğer değerli taşlarla süslenmiş giysiyi hediye etti. Bakan efendisine bağlılığını bir kez daha ispatlamak için ertesi gün Batur Han'la dövüşmek için kendisinden izin istedi.

Birkaç gün önce tamir edilen Semerkand kapısı yeniden açıldı ve tüm orduya savaşa hazır olmaları emredildi. Bakan hizmetlilerini ve güvenilir adamlarını Semerkand kapısını korumakla görevlendirdi ve tüm gece nöbet tutmalarını emretti. Ertesi gün çok kanlı bir savaşın tüm belirtileri vardı. Aynı gecenin karanlığı altında Batur Han tahtını sağlama almasını sağlayacak bir ihanete hazırlanıyordu.

Gece yarısı Kuşbegi'nin cariyelerinden birisi, halatla sarılmış vaziyette, görünmeden Semerkand kapısına yakın kale duvarına sızdı. Batur Han'ın çadırına gizlice sokularak ona Kuşbegi'nden haber getirdi. Emir Haydar'ın mührünün koruması bakana aitti. Batur Han'a cariyeye birlikte gönderilen mektupla anlatılmak istenilen; mektubu getiren kişi güvenilir bir hizmetkârdır. Batur'a şafak vakti ordusu ile Semerkand Kapısı'ndan geçerek şehre saldırmak üzere hazır olması haberi verildi. Kapı ona açılacaktı. Sabah saat 4'te kapılar açıldı ve Batur Han'ın ordusu şehre girmeye çabalıyordu. Bu esnada saldıranların ilklerinden İsmetullah Bey aldığı darbeden dolayı düştü. Ömer Han'ı favorilerinden kavrayarak yatağa bağladılar. Batur Han saraya geçti, kapıda onu Kuşbegi karşıladı ve ona sadakatini bildirdi. Ömer Han' a bağlı kalan Özbek soylularının neredeyse hepsi yakalanmış ve zincirlenmişti. Yeni Han onları kılıçtan geçirtti ve kalenin surlarından aşağı attırdı. Evleri de yağmalandı. Ömer Han tahttan indirildi ve kendisini Buhara'dan Meymene'nin ötesindeki Bala Murgan'a götürecektir olan Tükmenlerin eline verildi. Düşürülen Han oradan da Herat'a gönderildi. Bir süre sonra Kunduz'da, Hulma'ya ve Bedahşan'da yeniden ortaya çıktı. Oradan da dağları aşarak Hokand'a Muhammed Ali Han'a gitti. Hokand Hanı şehzadeyi kendi sarayında görmekten memnundu. Çünkü onu düşmanı olan Buharalı yöneticilere karşı kullanabilirdi.

Ömer Han uzun yıllar boyunca afyon bağımlısı olduğundan sürekli sarhoştur. Bu sırada kendini utanç verici seks partilerine ve her türlü ahlaksızlıklara tamamen kaptırmıştı. Asabî karakteri de etrafındakileri korkutuyordu. Buharalılar Ömer Hanı 'Teriakeş' (afyon bağımlısı) diye adlandırıyorlar. Ona saygı duymuyorlar ve onu zevke düşkün, kendi vatandaşlarına ihanet edilmesine izin veren biri olarak hatırlıyorlar. Nadiren Buharalılar nadiren şimdiki Han'dan iki önceki Han hakkında konuşmaya cesaret ediyorlar. Daha önce kendisinden övgüyle bahsedilen bu kişinin neredeyse adını anmak bile yasak.

Ömer Han Hokand'a gidişinin üzerinden çok geçmeden vefat etti¹⁶⁷. Onun vakitsiz ölümü (sadece 21 yaşındaydı) gençlikle kendini kaptırdığı, aşırıya kaçan yaşam biçimi yüzündendi. Batur Han iktidarı ele geçirmişse de henüz tatmin olmamıştı. Şehrisebz'in yöneticiliği olan atalık makamını elde etmeyi planlıyordu. Birkaç yıl önce bağımsızlığını kazanmış ve henüz Karşı'nin yöneticisi iken başarısız birkaç teşebbüste bulunmuştu. Ancak etrafını saran soyluların sadakatine çok güvenemiyordu. Son olaylar boyunca Buhara'da kalan 3 küçük erkek kardeşi büyümüşlerdi ve tehlike yaratabilirdi. Kasvetli ve şüpheli bir tabiata sahip Batur Han'ın korku ve nefreti'nin odak noktasıydılar. Onları kaleyi komuta etmek üzere Amu Derya kıyılarına göndererek kurtulmaya karar verdi. Birkaç ay sonra orada can verdiler ancak kılıçla mı öldürüldüler, zehirlendiler mi belli değildir. Kimileri ise ağzı bağlanmış torbalara konularak Amu Derya'ya atıldıklarını iddia ediyor.

Yeni Han iki kez Şehrisebz'in eteklerine yakıp yıkmak için ordu gönderdi ancak bu sefer, tahta gelmeden önceki gibi başarılı olamadı. 1833 yılının başlangıcında Şehrisebz'in yöneticilerine karşı daha da bilenen Batur Han kibrini devam ettirmekte ve taarruz için kendini yeterince güçlü hissetmekteydi. Şehrisebze doğru ordunun başında yola çıktı ve daha yolda önüne çıkan her şeyi tahrip etti. Ancak politikasında basiretsizlikler baş gösterdi. Sefer öncesinde Buhara Hanlığı'nın komşuları ile dostane ilişkiler kurmayı akıl edemedi. En azından tarafsız olması gerekliydi. Hokand Hanlığı bu hareketten kısa süre önce Şehrisebz'in hükümdarının kızı ile nişanlanmıştı,

¹⁶⁷ Nasrullah'ın Buhara'yı ele geçirişinden sonra hapse atılan Ömer, önce Belh'e sonra Meşhed'e göç etmiştir. En son Hokand'da kolera'dan ölmüş; gömülmek üzere Buhara'ya getirilmiştir. (Kürşad Köse, a.g.t., s.115.)

dolayısıyla bu kavgada onun yanında yerini aldı. Açıkça kayın pederini yanında saf tuttu ve ordularını Cizak üzerine gönderdi. Burası Han'ı daha çok endişelendiren Buhara'nın sınır noktası olan yerdir. Yeni düşmanın ortaya çıkması ile iyice sıkışan ve kendi eyaletlerinin savunmasını düşünmek zorunda kalan Batur Han planlarından vazgeçmek zorunda kaldı. Birkaç yüz Askerine mal olan sadece 3 küçük Hisarı zaptedebildi. Kudurmuş vaziyete Buhara'ya döndü. Gelecek yıl Hokand Hanlığı'nı ve atalığı ele geçirmek üzere intikam yemini etti.

Hokand'ın Hanı Muhammed Ali, Hive Hanı ile ilişkilerini iyileştirdi. Hive-Kunduz ve Şehrisebz hanlıklarından oluşan ve Buhara Hanlığı'na karşı koyabilecek bir birlik oluşturmaya başladı.

Tüm kış yazışma ile geçti. Kervanımız 12 Aralık günü Yanı Derya kıyılarında Hokand'dan Hive'ye dönen ve yanında Hokand büyükelçisinin refakatçi bulunduğu Hive Hanı Allah Kulu¹⁶⁸ ile karşılaştı. Maiyeti 40 atlıdan oluşmaktaydı.

Hanı Muhammed Murad Bey Hokand Hanı'nı kendi tarafına çekti ve Buhara Hanlığı'nın yandaşı olan Hisar Hanı'nı da aktif olarak rahatsız etmeye başladı.

Eski hatalarının farkında olan Batur Han Şehrisebz'in atalığının düşmanını arttırmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Dost Muhammed Han'ın¹⁶⁹ son seferinde atalığın yeğeni ve kale muHâfız Batur Han'a teslim oldu ve ona kalenin anahtarını verdi. Kendisine ihanet eden atalık ve onun yakın akrabaları arasında anlaşmazlık çıkarmak için bunu kullanan Batur Han, Dost Muhammed Han'ı saygı ile karşıladı, ona değerli hediyeler verdi ve ona seferi tamamlamak üzere atalığın kalelerinden onu seçerek kumandayı kendisine emanet etti. Hokand'dan 1834 Ocak ayında gelen büyükelçi Han tarafından çok kötü karşılandı. Batur Han'ın Şehrisebz'e varmak için onun topraklarından geçmek zorunda kalan 2000 Hokand süvarisinin ilerleyişini engellememesini rica ediyordu. Muhammed Ali Han ile nişanlı olan, atalığın kızını bir törenle Hokand'a götürmek için oraya gittiler. Batur Han büyükelçiye atalıkla savaş halinde bulduklarını ve Hokand Hanı'nın düşmanca niyetini bildiğini, -sağduyulu bir sesle- geçiş isteğinden memnun olmadığı cevabını verdi. "Eğer Han, kendi

¹⁶⁸ Allah Kulu Bahadır Han (1825-1842)

¹⁶⁹ Dost Muhammed Han (1819-1863), Afganistan'ın Barakzay hanedanının ilk emiridir.

ordusunu Şehrisebz'e gönderiyorsa gelecekteki karısı için bir konvoy oluşturmaktan başka bir niyeti yoktur. 200 süvari pekâlâ yeterlidir. Yok, eğer maiyeti bu sayıyı aşmıyorsa, topraklarımdan serbestçe geçebilir". Bu sözlerinden ardından büyükelçi Buhara Hanı'nın bu reddini efendisine iletme üzere ayrıldı.

Batur Han birkaç gün sonra yeniden, tam da planladığı şekilde Hokand Hanı'na zarar verme şansı yakaladı. 1831 yılında Hive ve Buhara üzerinden İstanbul'a gönderilen Hokand elçisi¹⁷⁰ dönüş yolunda İran'da vebadan öldü. Maiyetindeki birçok insan da aynı kaderi yaşadı. Vebadan kurtulan oğlu ve 5-6 süvari, 31 Ocak gününde Meşhed'den Buhara'ya geldi ve İsmail Hoca'nın kervanında kaldılar. Beraberlerinde Sultan tarafından Hokand Hanı'na hediye olarak muhteşem bir kılıç getirmişlerdi. Batur Han bu kılıcı görmek istedi ve elçinin oğluna onu kendisine göndermesini emretti. Elçinin oğlu cevaben Han'ın kendisinden imkânsız bir şey istediğini çünkü kılıcın bir muhafaza kutusu içinde bulunduğunu, bu sandığın mühürlü olduğunu, mührü bozamayacağını, Hokand'a dönüşte başsız kalma riskine girmeyeceğini söyledi. İsteği reddedilen Han, emrini daha sert bir tonla yeniledi ve mutlaka görmek istediği kılıcı kendisine vermesini söyledi. Büyükelçinin oğlu bu emre cevaben, eğer Han, kendisine şiddet uygulamak ve Hokand Hanı'na hakaret etmek niyetindeyse, efendisi (büyükelçinin oğlunun efendisi) ve halife (sultan), mührü kırdıktan sonra, bu kılıcı zorla ele geçirmek zorunda kalacaktır. Çünkü efendisinden başka kimsenin eline verilmeyi kabul etmeyecektir. Cevabın küstahlığından rahatsız olan Han, hemen Hokand büyükelçisinin oğlunun şehirden kovulmasını emretti ve ona İstanbul'a gittiği yoldan Hokand'a dönebileceğini söyledi. Herkes, onunla beraberindekilerin Türkmenlerin eline düşeceğini düşünüyordu. Ve onları şimdiden ölü sayıyorlardı. Henüz Hive'ye varıp varmadıklarını bilmiyorlardı. Bu hakaret Hokand Hanı için savaş ilanından farksızdı. Herkes hızlıca savaşa hazırlandı. Kara bulutlar toplandı, fırtına yakın gibi görünüyordu. O sıralarda Kuşbegi tüm aklını ilk başta yaşadığı gibi şeyler yaşamamak için savaşı önlemeye yoruyordu. Efendisini son seferde kendisine iyice yakınlaşan ve hanlığın düşmanlarından intikam alma vaatleri ile onu sürekli savaş için kıskırtan Özbek soylularından yeniden uzaklaştırmak için

¹⁷⁰ Hokand Prensi ile ilgili bir notta ondan bahsedilmektedir. 1832 Ekim'de Prens'in Oranburg'a varması arifesinde, Orenburg Askeri Valisine Sarımsak Han'ı takdim ettim. (Perovski, a.g.e., s. 69.)

nüfuzunu oldukça kullandı. Kuşbegi, Batur Han'a, kendisine karşı birleşen Türkistan devletlerine karşı tek başına girişeceği uzun sürecek kanlı bir savaşın ne gibi felaketler getireceğini canlı olarak tasvir ediyordu. Han 10 Mart günü Hokand'dan diğer bir büyükelçi geldiği zaman artık sarsılmaya başladı. Büyükelçi efendisi adına, geçen yaz ele geçirilen atalığa kaleye geri dönüp dönmeyeceğini sormak ve Batur Han'ın büyükelçinin oğlunu Buhara'dan ne sebeple kovduğunu öğrenmek için gelmişti. Büyükelçinin gidişine dek bu son haber Hokand'a henüz ulaşmamıştı.

Büyükelçi haberi, Hokand Hanlığı ile Buhara'nın sınırında bulunan ve bir Hokand kalesi olan Ura Tübe'nin hükümdarından öğrendi. Hükümdar ona böyle bir hakaretin ardından Buhara'ya gitmenin ihtiyatsızlık olacağını gösterdi. Ona, efendisine olanları bildirmek üzere ulak göndermesini ve emirnameyi beklemesini salık verdi. Büyükelçi de onun dediğini yaparak efendisine bir ulak gönderdi. Buhara'daki görevine devam etmek için emri bekledi. Ayrıca ulağa verdiği mesajla büyükelçinin oğlunun şahsında Hokand Hanı'na hakaretin sebebinin açığa çıktığını bildirdi.

Yeni büyükelçi Nevruz Bayram'ı günü Buhara'daydı. Devam eden 6 gün boyunca da burada kaldı. Han halk bayramını 15 güne uzattı ve vatandaşlarının eğlenmesine her zamankinden daha çok özendi. Anlaşılan kaçınılmaz görünen savaşın arefesinde halkına ve Hokand büyükelçisine dinginliğini, özgüvenini, başarılı bir sonuç alacağını göstermek istiyordu.

Ancak en nihayetinde Kuşbegi, Batur Han'ın etkisindeki soylulara göre bir öncelik kazandı ve nisanın ilk günlerinde Hokand büyükelçisi, barışın simgesi olan güzel bir şeref elbisesi hediye aldı. 15 Nisan'da nihayet Han tarafından kabul edildi ve uzun zamandır sabırsızlıkla beklenen cevabı aldı: Hokand Hanı'nın iadesini istediği kaleler atalığa geri verilecekti. Büyükelçinin Buhara'dan kovulan oğlu konusuna gelince de (yeni) büyükelçiye kaçamak cevaplar verildi. Bu cevap hemen hemen bir özür mahiyetindeydi. Büyükelçi, Han tarafından kabulünden 2 saat sonra büyükelçiye verilen cevabı teyit etmesi emri verilen Buharalı bir ortaelçinin refakati ile oradan ayrıldı. Batur Han'ın bu görevi yüklediği kişi Mübarek Bahaeddin Nakşibed'in torunlarından İshak Yakup Hoca Nakşibendî'dir. Han'ın yaptığı seçim

Hokand büyükelçisinin oğlu hakaretiyle bağlantılı olarak Muhammed Ali Han'ın hoşnutsuzluğundan korktuğunu açıkça göstermektedir. Başka bir büyükelçi böyle bir hakarete maruz kalabilirdi ancak Yakup Hoca için korkacak bir şey yoktu. Muhammed Ali taşkın karakterine rağmen onu saygıyla karşılayacaktı. Bu aziz şahsa karşı herhangi bir şiddete başvurmaya cüret etse bile vatandaşlarının öfkesinden korkardı. Buhara'da bulunduğum sırada bu hocayla konuşmak için kendimi iki kez tanıtmam gerekti. Hatta Mezar'da (Mezar-ı Şerif'te) ziyaretine dahi gittim. Bana Rusya'yı görme arzusundan bahsetti.

Yani gururunu kurtarmak için boşuna çabalayan, Buhara-i Şerif'in Emir Hazretleri Han göstermelik bir yiğitlik taslıyordu. Kuşbegi kişisel çıkarları uğruna efendisinin şanını feda ediyor, en azından bir süreliğine kendini tehdit eden tehlikeleri ortadan kaldırdığına emin olarak kendisinden korkan ve nefret eden soylulara karşı kibirli davranıyordu.

Tüm bu detaylar, Buhara Hanlığı'nın yöneticisi, onun Kuşbegi ve soylularla bitmek bilmez mücadelesi, aynı zamanda Buhara Hanlığı'nın diğer Türkistan devletleriyle ilişkilerinde takip ettiği politika hakkında bilgi vermek içindir.¹⁷¹

¹⁷¹ Perovski, a.g.e., s.71.

3.3.3. BUHARA HANLIĞI'NIN ASKERİ GÜCÜ

Devletin, ürkek ve güvensiz tabiatı nedeniyle gizli tutmaya eğilimli olduğu Askeri gücünü doğru şekilde değerlendirmek çok zordur, özellikle de imkânları sınırlı, kendi durumunu dahi tam değerlendirmekten aciz bir yabancının gözünden bir değerlendirme yapmak daha da zordur. Burada Buhara 'da bulunduğum süre zarfında süvarilerden oluştuğu bilinen ordunun gücü hakkında topladığım bilgileri anlatma cüretini gösteriyorum. Buhara'da 10 bin paralı asker bulunmaktadır. Buhara eyaletinde 12000, Semerkand'ta 2500, Karşi'de 2500, Meymene'de 1000, Karagöl'de 1000 asker bulunmaktadır¹⁷².

Hepsi toplam 19 bin kişidir. Savaş zamanı bu sayı bazı Özbek soylularının desteklediği birliklerle ile birlikte 3-4 bin daha artabilir. Bu güçler sınır kalelerinde ve büyük şehirlerde bulunur. Yani Buhara kendi birliklerini Cizak'ta, Bala Kurgan'da, Herat'da vs. tutmaktadır. Karşi kendi birliklerini Hoca Cuybar'da, Kerki vb. de, Karagöl ise Yoyçi ve Çarcuy¹⁷³'da tutuyor.

Amu Derya'nın hem arkasında hem de önünde yaşayan ve Buhara'nın tahakkümünü tanıyan göçebe Türkmenlerin farklı kabileleri, Han'ın çağırması durumunda kuzeyde 18 bin adam bulundurmak zorundadırlar. Kendi teçhizatlarını kendileri tedarik etmekle yükümlüler. Bu surette Buhara Hanlığı'nın gücü 36 bin kişiden biraz fazla gibi değerlendirilebilir. Ancak bu rakam gerçeğe göre daha nominaldir. Buhara şu anda bulunduğu koşullarda en fazla 10- 12bin kişiyi seferber edebilir o da büyük zorlukla mümkün olur. Bozkırda yaşayan ve üstlerindeki otoriteyi hiç tanımamış olan insanları orduya almak elbette kolaydır. Ancak onları düzende tutmak ve nizami yürüyüş yaptırmak o kadar kolay değil. Etrafı kendine karşı birleşmiş

¹⁷² P.İ.Demezou'un paralı askerden kastı daimi kuvvetler olan nöker ve hassa birlikleridir. Bu vilayetler dışında Miyankal de Buhara ordusuna ücretli asker sağlayan önemli bir eyaletlerdendir. Bu sayı Meyendorff'un beyanına göre 23 bin (Meyendorff, **Journey from Orenburg to Bokhara.....**, s.56.), Burnes'in beyanına göre farklı bölgelerdeki askerlerin toplamı olarak 24 bin civarındadır (Burnes, **Travels into Bokhara**, C.II, s.371).

¹⁷³ Çarcuy; şehrin adı Çaharcuy daha sonra bozularak Çarcuy haline gelmiştir. Diğer adı ise Amul'dur. Amu Derya'nın sol kıyısına 5 km, Buhara'ya 118 km uzaklıktadır. Nişabur ve Merv'in Mâverâünnehir bölgesine bağlandığı yol üzerinde bulunan şehrin stratejik önemi büyüktür. Hive Hanlığı ile ticaretin üs noktasıdır. Ürgenç şehrinden kayıklarla Amu Derya üzerinden getirilen mallar bu şehir üzerinden Buhara Emirliği'nin diğer şehirlerine dağılır. Şehir ayrıca emirliğin önemli bir köle ticareti merkezidir. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.39.)

düşman devletlerle sarılı olan Buhara, kendisini işgal tehlikesine karşın sınır kalelerini korumak için paralı askerlerinin üçte ikisini kullanıyordu.

Hükümdarın maaşlı askerleri (alaman)¹⁷⁴ yılda yaklaşık 150 Ruble alıyorlar. Bunun bir kısmını para olarak bir kısmını cugara¹⁷⁵, sorgum¹⁷⁶, saman vs. olarak alıyorlar. Alaman askerlerinin bazen kendi atı vardır. Özellikle atın bakımının çok pahalı olduğu büyük şehirdekiler kendi atına nadiren sahiptir. Sefere gidiş izni alan, bir aydan uzun sefer için atını kiralar. Çünkü atlı araba olmaksızın sefere çıkan ordu kısa sürede erzak sıkıntısı çekmeye başlar ve dağılır. Bu sefer daha çok düşman topraklarında yapılan kaçak bir gezi gibidir. Buhara'nın şimdiki birlikleri 3-4 aylık bir seferi kaldıramayacak kadar disiplinsizdir. Fitilli tüfek kullanabilenler Tüfengçi(silahşör) ve Batır(bahadır,) denilen kişilerdir. Düşman yaklaşırken, Batır ve Tüfengçi'lerin birçoğu mızraklarını veya silahlarını taşıyan orujenosetse¹⁷⁷ ulaşmaya çalışıyorlar. Bazıları örme zırh gömlek ve bazen de demir miğfer giyiyor ya da küçük bir kalkan taşıyor. Buhara askerleri okçuluk yeteneğini tamamen kaybetti. Özbek birlikleri her zaman at üzerinde ve disiplinsizce savaşıyor. Türkmenlerin neredeyse tamamının kendi atları vardır ancak silahları Özbeklerinkine göre daha küçüktür.

Buhara'nın topçuları elinde yalnızca 8-10 eski toptan ibaret ve bunlardan sadece 4 tanesinin arabası bulunan, Rus ve Fars esirlerden ibaretti. Buhara'da bulunduğum süre boyunca Han iki kez top döktürmeye kalkıştı ancak bu çabası

¹⁷⁴ *Alaman*, Buhara ordusuna yardımcı birliklere verilen isimdir. Alamancı olarak geçmektedir. Bir görüşe göre anlamı 'el-aman' kelimesinden gelirken, diğer görüşe göre almak, el koymak fiillerinden gelmektedir. Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbek saharlarında rastlanılan Alaman grupları göçebe yapıda olup yağma ve çapul ile geçinirdi. Buhara ordusu içerisindeki Alamanlar ise Özbek soyundandır ve Amu Derya'nın güneyindeki dağlarda yaşarlardı. XVII. Yüzyılda sayıları 5000-6000 arasındaydı. Savaşta pozisyonları akınlar yapmaktan ibaretti. Dayanıklı atlara sahiplerdi. Han'ın çağrısı ile sefere katılırlar, taşıyabildikleri kadar ganimeti elde ettikten sonra seferden ayrılırlardı. Çoğu İslam'a geçmiş değildi. Bu birliklerin Buhara'da etkin kullanıldığı vakitler XVII. yüzyıldır. Özellikle Babürlüler ile yapılan mücadelelerde bu düzensiz ancak süratli birlik, akınları ile büyük yarara sağlamıştır. Ebu'l Feyz devrine gelindiğinde ise güneydeki toprakların hanlıktan çıkması ile alaman birliklerinin Buhara ordusundaki etkisi azalmaya başlamıştır. (Ükten, **a.g.e.**, s.121.)

¹⁷⁵ *Cugara*; arpa yerine atlara verilen beyaz taneli, büyüklüğü ve şekli mercimeğe benzeyen yemiştir. (Halfin, **a.g.e.**, s.137.)

¹⁷⁶ *Sorgum*, boyu 3 metreye kadar ulaşabilen buğdaygiller ailesine ait bir yem bitkisidir.

¹⁷⁷ *Orujenosets*; Silah taşıyıcı. Toprak ağası veya derebeyi gibi yerel bir soyluluk unvanıdır. Ortaçağda şövalyelerin yardımcıları, kalkan taşıyıcıları, çırakları ve öğrencileri için kullanılan bu unvan daha sonra şövalyeliğin bir alt basamağı ve bir unvan olarak kabul edildi.

sonuçsuz kaldı¹⁷⁸. Top döktürmek isteşinin sebebi o sırada Buhara'da bulunan Hokand Hanı'nın¹⁷⁹ büyükelçisine yakında patlak verecek savaşa ne kadar hazır olduklarını göstermek isteşisi gibiydi. Kuşbegi Doktor Honigberger'i 2-3 top dökmekle görevlendirmek istedi. 4 yıl boyunca ünlü Rancit Singh'e hizmet eden bir adamın top dökemeyeceğini hayal bile edemezdi. Doktorun savaş bilimi ve dahası topçuluk ile ilgili bilgisizliğini bakana anlatmaya çalışırken yaşadığı bunalımı hatırlıyorum.

Buhara ordusundaki Askeri rütbeler şöyledir:

- Dehbaşı: 10 kişiyi, Yüzbaşı; yüz kişiyi komuta eder.
- Pansadbaşı 500 kişiyi ve son olarak da Mintbaşı da 1000 kişiyi komuta eden kişiye denir.
- Mintbaşı bazen Tuksaba adıyla anılır çünkü tuğ(bayrak) sahibi olan bu kişi bir alayı komuta eder.

Han, Askeri harekâtın başına genellikle Askeri işlerde cesareti ve bilgisi ile ün yapmış adamlarından ya da Buhara'nın soylularından getirir. Bu başkomutan sadece

¹⁷⁸ Burada Buhara Hanlığı'nda topçu sınıfına çok kısaca değinmek gerekir. Mangıtlar, Topçuluk kültürünü Afşarlardan miras almış ve yüzyılın ilk yarısında iyi bir şekilde değerlendirme imkânı elde etmiştir. Rus Maden bakanlığında görevli Burnaşev'in 1795'te emirlikte bulunduğu sürece gördüklerini aktardığı raporunda Buhara hıların toplarını kendileri üretebildikleri, Buhara civarında çıkarılan kurşunun işlenerek tüfek mermisi yapıldığını, top dökümünün gerçekleştirildiğini yazmıştır. Ancak bu toplar çağdaşlarının çok gerisindedir. (Ükten, **a.g.e.**, s.104-121.)

¹⁷⁹ O dönemde Hokand Hanlığı tahtında Muhammed Ali Han (1822-1842) bulunmaktaydı. Onun yöneticiliği sırasında hanlık tarihinin en güçlü ve geniş sınırlara sahip olduğu zamanını yaşamıştır. 1825-1835 yılları arasında gerçekleştirdiği fetihler ile güney Kazakistan'ı ve Yedisu'nun büyük bir kısmını ele geçirerek hanlığına katmıştır. Başarılarına rağmen şeraitten uzaklaşması, istediği tüm kadınları haremine alması -ki bunlardan biri babası eşlerinden biri olan Padişah Ayim'dir- hoşnutsuzluklara neden oldu. Fethedilen topraklar başta olmak üzere şehirlerde valilerin sık sık değiştirilmesi de bu hoşnutsuzluğu perçinledi ve hanlık içerisinde bir grup Buhara Emiri Nasrullah'a bir mektup yazarak Hokand'a müdahale etmesini istediler. Bu haberi alan Madali hareket geçti ise de başarılı olamadı ve Nasrullah Hokand'ın bazı şehirlerini ele geçirdi. Madali'nin barış talebini Taşkent ve Kurama gibi bazı şehirlerin ve Deşt-i Kıpçak'ın Buhara'ya teslimi ile kabul etmesi üzerine de Hokand, Buhara Emirliği'nin bir vasalı haline geldi. Ancak bu yenilgi Hokand halkı tarafından Allah'ın hükümdarlarına verdiği bir ceza olarak değerlendirildi, bunun üzerine hoşnutsuz halk sokaklara dökülerek isyan etti. Bu isyan hanlık tarafından bastırılrsa da halk tekrar ayaklandı ve Madali'nin kardeşi Sultan Mahmud, Nasrullah'ı hanlığa davet etti. Nasrullah 1842'de Hokand'a sefere çıktı. Hokand halkının da onu desteklemesi ve kale kapılarını açması ile Hokand düştü. Nasrullah şehri yağmalattı ve Madali'yi, ailesini ve maiyetini idam ettirdi. Nasrullah yağma bittikten sonra hanlığın bilimde, sanatta iler gelenlerini ve askeri malzemeyi Buhara Hanlığı'na gönderdi. (Muhammed Bilal Çelik, 'Hokand Hanlığı', **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Haz. Hayrunnisa Alan Ve İlyas Kemalolu Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s.541-543.) Ayrıntılı bilgi için bkz. Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (19. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İdeal Kültür Yayıncılık.

sefer boyunca iktidarı elinde bulundurur, sefer bitiminde istifa etmek zorundadır. Şehrisebz'e karşı yapılan son seferdeki gibi özel durumlarda Han bizzat ordunun başında bulunur.

Yılda bir kez birliklere genel teftiş yapılır. Buhara'da bu teftişi Han veya Kuşbegi yaparken, taşrada namestnik bu göreve vekâlet ediyor. Her alaman, standart ücretinin dışında 10 Tenge de bahşiş alıyor. Yaklaşık 8 Ruble eder. Bu bahşişin teftiş esnasında askerlerin kaçmaması için verildiği anlaşılmaktadır. Çünkü o gün teftiş sırasında mevcut bulunmayan askerler bu bahşişi alma hakkını kaybediyor. Buhara'daki teftiş her zaman bir haftadan fazla sürüyor çünkü bir günde birkaç yüz Askeri teftiş etmek mümkün değildir. Han'ın ya da Kuşbegi'nin karşısına tüm yıl giydikleri yırtık pırtık elbiselerle çıkamayacaklarından eskiciden birkaç saatliğine renk renk giysiler kiralyorlar ve tavus kuşunu anımsatan bir eda ile göğüslerini gere gere yoklamaya 'hazır' demeye gidiyorlar ve bahşişlerini alıyorlar. Yoklama günü böyle güzel giyindiklerini gördüğünüzde onları sahiden de zengin zannedebilirsiniz. Ancak bu muhteşem kostümlerin göstermelik bir şaşaaadan ibaret olduğunu ve bu kişilerin birkaç saat sonra yeniden paçavralarına sarındıklarını fark ettiğinizde büyü bozulur. Son büyükelçiliğin Buhara'da bulunduğu süre zarfında sarayı ve şehrin kapısını koruyan tüm askerler Kuşbegi'nden hilat, sarık ve yeni takkeler aldılar.

3.3.4. BUHARA HANLIĞI ÜRÜNLERİ

Buhara, bereketini önemli ölçüde sakinlerinin yorulmak bilmeden çalışmasına ve toprakların sulanması için özel mühendislik yönetimine borçludur. İpek ve pamuk en önemli mallarından biri olarak kabul edilebilir.

İPEK BÖCEĞİ: *İpek böceği Buhara ve çevresinde yetiştirilir. Kermine, Miyankal ve suyun ve dut ağacının bol olduğu her yerde yetiştirilebilmektedir. Buhara'daki kanalların veya göletlerin kıyısında yetişen bu ağaçlardan bazılarının eni sıra dışı bir kalınlıktadır. Yaprakları ipek böceğini besleyen dut ağaçları nadiren 10-14 ayağa (kadem) dek uzuyor. Buharalılar ağaçların uzunluğunu daha rahat ölçüyorlar. Kısa ağaçların yaprakları daha taze ve çok daha büyük oluyor. Ayrıca toplamak da daha kolay. Buharalılar zun dut ağaçlarının yapraklarını toplayarak günahlarının cezasını çektiklerini düşünüyorlar. Bu tarz uzun dut ağaçlarına Şah tuti (Şad dutu) adını veriyorlar.*

*Buhara dolaylarında ve Kermine'de üretilen ipekli kumaş en iyi ipek sayılıyor. Buhara'da 1 pound¹⁸⁰ ipeğin (ham) ücreti 13-14 Tilla'dır¹⁸¹. 1 pound iplik 30-32 Tilla'dır. *за нумча hafif boyalı ipliğin fiyatı 17 Tenge'dir (107 Miskal¹⁸²)¹⁸³. Eğer rengi kırmızı ise 20 Tenge'dir. İplik saf kırmızı renge boyanmışsa, 1 Tenge 4 Miskal'e kadar satılabilir. Bu da *за нумча yaklaşık 26 Tenge anlamına gelir.*

Hokand'dan ve Hoçent'ten az miktarda ham ipek Buhara'ya ithal ediliyor. Hemen hemen hepsi Kâbil'e gönderiliyor. Hokand ipeği Buhara ipeğinden daha yüksek kalitededir ve pound'u 16 Tilla'ya satılır. Hoçent ipeği ise 15 Tilla'ya satılır.

¹⁸⁰ Pound (kısaca lb) 16.38 kg'ye eşit ağırlık birimidir.

¹⁸¹ Buhara Tilla'sı; yaklaşık 15 Ruble 12 Kopeyka'ya eşittir. 1 Tilla 21 Tenge'ye, 1 Tenge 34-36 Pul'a eşittir. Ortalama 35 Pul 72 Kopeyka eder. 1 Pul ise 1 kuruştan biraz fazladır. Burada bu sikkelerin yalnızca yaklaşık değerinden bahsediyorum. (P.İ.Demezov, a.g.e., s. 74.)

¹⁸² Miskal; daha çok altın gibi kıymetli metalleri ve safran gibi diğer metalleri ölçmek için kullanılan 4,5 gramlık bir kütle birimidir. İsim, altın dinar için alternatif bir terim olarak, VIII. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının büyük bir bölümünde kullanılmış olan ve XIX. yüzyıla kadar Afrika'nın bazı kesimlerinde hayatta kalan bir madeni para olarak da uygulandı.

¹⁸³ Buhara batmanı; 8 pound eder. Nineman (polmana) 4 pound, dü penç sir (10 sir) 2 pound, dü dü nim ya da 5 sir 1 pound eder. Duo nim sir (4 çarık – çeyrek?) 20 pound, çarık (4 nimça) 4 pound, nimça (107 Miskal) ... pound, ? Miskal zolotnik eder.(P.İ.Demezov, a.g.e., s. 74.)

Buhara'da saf ipekten ve yarı ipekli çeşit kumaşlar satılmaktadır. Saf ipek maddesinden (deray) atkılar, eşarplar, kemerler ve sarıklar yapıyorlar. Deray elbiseleri sadece kadınlar tarafından giyilebilir, çünkü eğer erkek Müslüman namaz esnasında saf ipek elbise giyerse, namazı Allah'a ulaşmaz. Çizgili deray'den elbiseler yapıyorlar. İpekten ve pamuklu ipten üretilmiş kumaştan mavi, yeşil, sarı ve özellikle de kırmızı renkler ağırlıklı olmak üzere genellikle de erkekler için bekasab (çizgili kumaşlar ve adras (rengârenk) kumaşları satılıyor. Buhara'dan bu kumaşlardan örnekler getirdim. Bunlardan bazıları özellikle de saf ipekten olanları Rusya'ya daha önce hiç getirilmemişti.

Eğer Buhara Hanlığı dut ağaçlarının sayısını çoğaltmak ve esasen üretimi arttırmak isteseydi, ipek üretimini arttırmak ve bu ticaret dalını önemli ölçüde genişletmek mümkün olabilirdi. Ancak böyle bir plan çeşitli zorlukları beraberinde getirir. Hokand ve Buhara ipeği Buhara fabrikalarının ihtiyacını ve Afgan tüccarların talebini karşılamak için yeterlidir. Buharalılar yaptıkları vurgunun meyvesini birkaç yıl sonra almak için bekleyemeyecek kadar cimri ve fakir insanlar. İpek böceklerini yetiştirmek için zaman ve özen göstermek ve elleri kullanmak gereklidir. Bu süre içerisinde bu eller eğer iri yarı değillerse kâr getirecek - en azından daha güvenilir ve daha az zaman harcayan - başka işlerde kullanılabilir. Buharalılar malları için güvenilir ve kolay pazarlama imkânı bulabileceklerinden emin olmadıkça, bu ticaret alanında büyük çaba sarf etmezler. Rusya'ya yaptıkları ham veya hazır ipek ihracatından büyük kâr elde edecekler mi?

PAMUK

Pamuk genellikle 15-25 Eylül arasında ekilir ve 15 Ağustos'tan 10 Ekim'e kadar da toplanır. Pamuk kültürü çok fazla bakım gerektirir, çünkü en az haftada bir kez ayıklanması gerekir. Bu ayıklama Buhara Hanlığı'nda 3-4 ayağa (kadem) ulaşan bitkinin etrafındaki otların temizlenmesi için yapılır. Soğuğa karşı çok hassastır. Bazen ağustos ayı sonunda ortaya çıkan kuzey rüzgârlarından ve hafif donlardan

zarar görmektedir. Pamuk; Buhara civarında, Miyankal , Kermine¹⁸⁴ ve Semerkand'ta başarıyla yetiştirilmektedir. Karşi ve Çarcuy pamuğu daha düşük kalitededir.

Pamuk tohumundan yağ elde edilmektedir ve Buhara'da çarık başına 4-10 Pul arasında satılmaktadır (5 pound eder, batmanı veya 8 pound'u 7-10 Tenge'dir). Özünden yağ elde edilen pamuk tohumları Buhara'da çarıkı 4-10 Pul arasında satılıyor (5 libre, batman (8 karış) başına 7-10 Tenge). Pamuk kozalarının batmanı 48-52 Tenge'dir; Karşi ve civarından getirilen pamuğun batmanı ise 42-46 Tenge'dir. Kabukları ayıklanmış pamuğun batmanı 6-81 Tilla'ya satılıyor. Pamuk ipliğinin (Kalaba) batmanı ise 15- 25 Tilla'ya satılıyor.

Buhara'da hazırlanan pamuklu kumaşın 20 arşını 4-20 Tenge arasında bir fiyattan satılmaktadır. İlk bahsettiğim tür az üretilmektedir. Buharalı zenginlerin satın almayı en çok tercih ettikleri şey daha sağlam, güzel ve kullanışlı olan Rus Pankı'dır. İnce muslin kumaşı dayanıksız sayıldığından Rusya'da bulunmamaktadır. Bu yüzden de Rusya ile ticaret yapan Buharalı tüccarlar fabrikalarına özellikle kaba ancak dayanıklı kumaş sipariş ederler. Kerbas'ın 20 arşını 3-4 Tenge'ye satılır. Kerbasi aslerinin (astarı için) arşını 2-3 Tenge'ye satılır.

ASTRAGAN KÜRKÜ

Kara Astragan kürkünün ihracatı son zamanlarda Horasan ve Kaşgar arasındaki karışıklık yüzünden oldukça zarar görmüşse de bugün bile Buhara için karlı bir ticarettir. Kervanlar tehlikelerle dolu yola çıkmayarak risk almadılar. Bazı kervanlar tamamen yağmalanmıştı. Bu yüzden de derilerin değeri Buhara'da düştü. İran'a ihraç edilen küçük lüleli siyah postlar kış sonuna doğru Buhara'da desti¹⁸⁵ 5-6 Tilla (75-90 Ruble ye tekabül eder) arasında satılmaktadır. Herat, Hive ve Türkmenlere ihraç edilen iri lüleli kara kürkler da az önce bahsedilen fiyattan satılmaktadır. Çin'e ihraç edilen diğer iri lüleli kara kürkler ise (dane dar) daha

¹⁸⁴ Kermine; Miyankal Vadisi'nde yer alan ve Zereşan Nehri'nin sol kıyısında bulunan, Buhara'ya 110 km uzaklıktaki şehirdir. Kuzey topraklarını Zereşan Nehri sulamaktadır. Güneyi ise çöldür. Mangıt hanedanının şehzadelerinden bazıları burada valilik yapmıştır. Emir Haydar'ın oğullarından Hüseyin emirlik tahtına oturmadan önce Kermine valisidir. Emir Muzafferüddin de emirlik yapmadan evvel buranın valiliğini yapmıştır.

(Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.36.)

¹⁸⁵ Dest, Farsça'da bir uzun ölçüsüdür. (Halfin, **a.g.e.**, s.76.)

pahalıdır. Desti 10-12 Tilla arasına satılmaktadır. Son olarak da Rusya'ya ihraç edilen daha düşük kalitedeki kürklerin de bir desti 1 Tilla'ya satılır. Bu en son bahsedilen tür Bakan adıyla bilinir.

TİLKİ KÜRKÜ

Belh, Endhuy ve Meymene civarından elde edilen bir miktar tilki kürkün 6-4 libresi 1 Tilla'dır. Buhara'ya Kâbil'den ve Herat'dan ithal edilir.

Meymene ve Şehrizebz civarındaki Özbek-Naymanlar Karabayır adında kalitesi ile ünlü atlar yetiştirirler. Türkmen argamaklarından daha az güzel olsalarda da güçlü ve dayanıklıdır. Bu cins at Türkmen aygırı ve Kırgız kısrağının çiftleştirilmesi ile elde edilir.

Buharalılar koyun yetiştiriciliği ile az ilgilenir çünkü Kırgızlar koyun ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılamaktadır. Nadiren de olsa inek ve boğa ile karşılaşılabilir ancak daha çok pazar yerine malların taşınması işinde kullandıklarından eşek yetirtirmektedirler. Bu hayvanlardan bazıları koşmaya alışkındır, uzun mesafe kat edebilirler.

PİRİNÇ

En iyi pirinç Miyankal ve Semerkand eyaletlerinde yetişir. Buhara ülkesinde ekilen pirinç miktarı nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli değildir. Bu nedenle büyük miktarda pirinç Hokand, Şehrizebz ve Hisar'dan ithal edilmelidir. Bu yıl batmanı 42-44 Tenge arasında satılmıştır. Hisar pirinci kalite bakımından daha iyidir ve 48 Tenge'den satılmıştır.

Buhara Devleti'nde gendum (buğday), cugara, kuncit ve zahir (kunjut'un bir çeşiti), jvas (yulaf), arzan (arpa), maş (mercimek türü), nahut (bezelye), lubiye (fasulye çeşiti) ve Avrupa'nın sıcak ülkelerinde rastlanabilen tüm sebzeler başarı ile yetiştirilmektedir. Bunlardan bazıları ihraç ediliyor: karnabahar, pancar, patates, kuşkonmaz ve enginar... Kavun ve karpuzlar burada mükemmeldir. Çok sayıda cinsleri mevcuttur ve bunlardan her birinin kendi adı vardır: kutç zambuçi, bişikşirin, abinabat, karakotur, zagar. Bazı çeşitlerin boyutları inanılmazdır.

1834'ün kışında Buhara'da buğdayın batmanı ortalama 12-14'e Tenge'den satılmaktadır. kunjutun batmanı 32-40'a, zahirinki 23-25'e, mercimeğinki 18-19'a, arpaninki 10, cugaraninki 11'e, bezelyeninki 20'ye, yulafinki 10,5'a, tükmi-alafinki (yem bitkileri) 42 Tenge'ye kadar çıkabilir.

Karşi ve Miyankal eyaletlerinde çok miktarda tütün üretilir. Karşi'de üretilen tütün en iyi kalite olandır.

Buhara ülkesinde çok sayıda ve farklı cinslerde üzüm yetiştirilmektedir. Husseyin cinsi beyaz, iri taneli ve çift çekirdeklidir. Sahibi cinsi üzüm kırmızıya çalan beyaz renktedir ve tek çekirdeklidir. Süfi cinsi beyazdır ve 4 çekirdeklidir. Bu 3 çeşit beklemeye gelmez ve taze yenmelidir. Buharalılar oldukça sık, gizli biçimde bu üzümleri içecek üretmek üzere büyük arazilerde mayalarlar. Kur'an'da şiddetle yasaklanmış ve Hâfız'ın kasidelerinde bu yasaklayış defalarca dile getirilmiş olmasına rağmen bunu yapıyorlar.

Diğer çeşit üzümler kurutuluyor. Şiburhane, iri taneli, kara ve çekirdeksiz üzüm cinsidir. Güneş ışığında kurutulmuş olanına Maviza adı verilir. Siahn, kara ve taneleri orta büyüklükte olan, 3 çekirdekli üzüm çeşitidir. Kışmış ise Rusya'da iyi bilinen bir çeşittir. Gölgede kurutulmuş olan bu cins üzüme Saegi adı veriliyor, güneşte kurutulmuşsa Aftabi adını alıyor. Pas rengini alıyor. Muska (muskat) kurutulmadan önce bir kez kaynar suya daldırılıyor. Bu yüzden adı Abcuşi (kaynar sudan geçmiş).

Buhara' da meskûn halkın büyük bir kısmı bahçe ile meşgul olmaktadır. Bahçelerinde kayısı, mandalina, vişne, yabani vişne, şeftali, armut ağacı, erik ağacı, elma ağacı, ceviz, dut ağacı, ayva, nar ve hünnap ağacı yetiştirmektedirler. Güney eyaletlerinde fıstık ağaçları ile karşılaşılabilir. Hurma İran'dan karşılanıyor, portakal ve limon ise Buhara'da pek bilinmiyor. Bu ağaçlardan başka, binaları ısıtmak için kullanılan dallar var. Buhara ülkesinde bir de Bid (söğüt), Sifidar (gümüşi renkteki kavak) ve Bure adıyla bilinen bir ağaç vardır. Bu ağacın dalları Semerkand'tan ve Zereşan Nehri'nin başladığı dağlardan getirilmektedir.

3.3.5. BUHARA ÜLKESİNDE TİCARET

HİNDİSTAN'DAN BUHARA'YA KÂBİL ÜZERİNDEN GETİRİLEN MALLAR

1. Naşatır (Amonyak): Naşatır'ın Buhara batmanı başına ücreti yaklaşık 15 Tilla'dır. 1834 kışında Buhara'da bu ürünü Tilla ile satıyorlardı.

2. Kimekab: İpekli maddeler, altın veya gümüşle dokunan kumaşların eni arşına göre ölçülür. Bunları fiyatı sabit değildir. Elbise için 8-9 arşın gerekir ve bu da 10-40 Tilla arası bir para eder. Bu tarz kumaşların büyük bir kısmı Hokand'a gönderilir.

3. Daka: Sarık için kullanılan ve farklı maliyetlere sahip İngiliz muslinidir. Rus muslini artık az rastlanan bir şey değildir, Buhara'da karşılaşılmaktadır ancak bu oradakine göre nisbeten daha ucuzdur. Sarık 24- 28 arşın arasında kumaş gerektiriyor ve ederi 12-25 Ruble kadardır.

4. Haydar Şahi: Kesim genişliği bir arşındır. 12 arşını 9-11 Tenge arasında eder. Bu kumaş Buhara'da Haydar Şahi diye bilinir çünkü Haydar Han Buhara'da bu kumaşın üretilmesini emretmişse de bu girişimi reddedilmiştir. Yine de kumaşın ismi bu Han ile anılmaya devam etmiştir.

5. Çit: İngiliz desenleri basılmış pamuklu kumaşlardır ve birbirlerinden farklı kalitededirler.

6. Çite Nassirhane: Hint yapımı pamuk baskılı kumaştır. Eni neredeyse bir arşındır. 12 arşınlık parçası 6-7 Tenge değerindedir. Malzemesi Badalhan diye adlandırılır. Eni ¾ arşındır. 16 arşınlık parçası 4 Tenge eder.

7. Farklı renklerdeki İngiliz şalları. Bunlar işlemeli ve kaygandır. Parça başına 3-6 Tilla eder.

8. Çakan: Pamuklu beyaz başörtülerdir. Üzerlerinde ipekten işlemler vardır. Bu işlemler Buharadakilerle aynıdır. Ancak daha az sanatlı ve zevklidir. Bu, zengin kadınların en gözde uğraşlarındandır.

9. Murçi (Biber): Batmanı 20-21 Tilla arasına satılır.

10. Zincnbil (Melocan) : Batmanı 12-16 Tilla arasındadır.

11. Dalçin (Tarçın): Libresi 3-4 Tilla arasındadır.

12. Çubi Sandal (sandal ağacı).

13. Gergedan boynuzu: Bunlardan bıçak sapı, kılıç kabzası, hançer vs. yapılır.

14. Şeker (işlenmemiş şeker): Batmanı 17-20 Tilla'dır.

15. Havat (Akide şekeri): Batmanı 26-30 Tilla arasındadır. Buhara'da yapılanlar da aynı derecede iyidir.

16. Hina (Kına): Bunu kadın ve çocuklarda el ve ayak tırnaklarını boyamak için kullanırlar.

17. Sina (Sinameki).

18. Usma: (pastel mavi renginde) çivit otudur. Sakalı, bıyığı vs. boyamak için kullanılır. Diş ve göz ile teması oldukça zararlıdır. Dişleri karartır ve zayıflatır, gözleri yaşartır ve bozar.

19. Zarçuba (Zerdeçal): yemeklerde kullanılır. Batmanı 9-10 Tilla arasında bir fiyata satılır.

20. Hakik (Akik taşı).

PENCAB'TAN

1. Nil (İndigo): Göçmen Loganlar¹⁸⁶ tarafından getirilir. Deri¹⁸⁷ tarafından satılmaktadır. Bu yıl libresi 2 Tilla ve 4-5 Tenge civarı fiyattan satıldı. İndigo (İndigo) kelimesi Hindikuk'tan (Hint buğdayı) gelmektedir. Kandagar, Gazne, Kâbil, Kunduz, Belh, Endhuy, Karşi, Meymene, Şibarğan, Buhara ve Hive kervansarayları bunlarla doludur ancak kalitesi birkaç yıl önceki gibi iyi değildir. Afganlar son yıllarda

¹⁸⁶ Göçebe Afgan kabileleri anlamına gelmektedir. (Halfin, a.g.e., s.78.)

¹⁸⁷ Metinde Hint şehirlerinden birinden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Dera Gaei Han veya Dera Ismail Han. (Halfin, a.g.e., s.78.)

Türkistan'a getirdikleri çok sayıdaki indigoyu nereye koyacaklarını biliyorlar, onu çok düşük fiyatlara satmak ya da sermayenin geri almak için 2-3 yıl boyunca beklemeye mecburdurlar. Şüphesiz ki bu malı az bir karla satacaklarına dair ümitleri olsa Rusya'ya götürmeye razı olurlardı. Bazı Afgan tüccarlar indigolarını Rusya'ya götürmek istediklerini söylediler bana. Orada en azından mallarını gecikmeden satabilirler ya da şimdi Buhara'da satmak zorunda oldukları malları Kâbil'e götürüp orada takas edebilirlermiş. Ancak indigo şimdiye dek Buhara'dan Rusya'ya ithal edilmediğinden tüccarlar az bir başarı şansı ile bu tamamen bilmedikleri yola girerek kendilerini riske etmiyorlar. Diğer yandan Buharalılar onları Rusya ve Afganistan arasında ticarî ilişki kurmanın tehlikelerini, bunun Afgan ticaretini zedeleyeceğini anlatarak onları vazgeçirmeye çalışıyorlar. Buharalılardan bir miktar indigo Rusya'ya göndermek üzere satın alınarak Afganların bu konudaki şüphe ve endişeleri kolaylıkla giderilebilirdi. Rusya'nın Buhara üzerinden indigo alması karlı olur mu? İndigo Buhara'ya artık İngilizlerden gelmemektedir. Dediklerine göre Doğu Hindistan Şirketi, kendi deniz ticaretine zarar gelmemesi için kara ticaretini yasakladı. Ancak bence gerçek sebep, Pencab'ın Afganistan ve Türkistan'ın ihtiyacını karşılayacak ölçüde yeteri kadar indigo üretmesini sağlamaktır. Pencab'ın İngilizlerin eline geçmesi durumunda Buhara'daki indigonun fiyatı kısa zamanda yükselir.

2. Ham Şeker: Lahor ve Pencab'ın başkenti ve civarında üretilmektedir.

KEŞMİR'DEN

1. Farklı cinsten şallar. Örneğin: Rizai; düz renkli ve geniş kenarlıdır. Rahdar; çizgilidir. Bundan elbise yapılır. Butedar – palmiyeli, renkli, demetli ve saçaklıdır. Düz renklidir ve oldukça dar enlidir. Eni 1,5 arşın ve boyu 6-8 arşındır. Bundan başörtüsü yaparlar. Şamli; eni 1,5 arşın ve boyu 10-11 arşın olan bir şaldır. Kuşak yapımında kullanılır. Alvan; düz renkli, eni $\frac{3}{4}$ arşın olan bir şaldır. Dirsek ölçüsü ile satılır. Kuşak ya da elbise yapılamaz. Son olarak da Keşmir'den gelen Curabi adındaki yarım çizme ve Dostguş adındaki eldivendir.

2.Kalamdan (mürekkep hokkası): Altın kaplama ahşap bir kaşık, zarif biçimli ve çok hafif bir şeydir. Güzel bir hatla yazılmış elyazmaları ve diğer önemsiz nesnelere.

PEŞAVER'DEN

1. Lungi: Beyaz ve mavi, pamuklu başörtülerine denir. Çok sağlam ve dayanıklı kumaşlardır.

2.Pirinç: Buharadakinden daha yüksek kalitede pirinç. Ancak çok az getirilmektedir ve esas olarak Han'a, Kuşbegi'ne ya da yüksek rütbeli birine hediye olarak getirilir.

3.Afgan: Rusya'dan getirilenden daha çok tercih edilmektedir.

4.Balagun: Hindistan Cevizi kabuğundan yapılan tütün tabakası.

5.Terazi: Deve derisinden yapılmaktadır. Terazi-yi Çarmi denilir. Buhara'da yaygın olarak kullanılır.

6.Ham Şeker: Ham şeker ve az miktarda işlenmiş şeker. Celalabad'da ve Sukman'da hazırlanmaktadır. Kâbil'e iki günlük mesafeden gelir.

KABİL'DEN

Usma ve Zarçuba, Afgan tüfekleri, kılıç, hançer ve yay, az miktarda pirinç ve bir miktar tilki kürkü gelir.

Buhara'dan Kâbil'e gidenler: büyük miktarda altın demir para (sikke), Buhara Tilla'sı ve Hollanda Duka'sı; basılmış para ya da külçeler, Hokand ipeği, ipekli ve yarı ipekli kumaşlar, ipekli geniş örtüler, çay ve Çin porseleni. Hokand'dan kenevir, Türkmenistan kocuları (atların üstüne örtmek için örtü), hem altın hem gümüş iplikler (eflatuni) gibi bazı Rus malları, nanka¹⁸⁸, kalay, bakır, demir, çuha, balmumu, ipek kumaşlar, sandıklar, Rusporselenleri, kâğıt, küçük aynalar, iğneler, tepsiler, işlenmiş deriler ve bazı camdan yapılmış küçük ürünler gider.

Buhara'dan Herat'a getirilenler: Demir, bakır, işlenmiş deri, nanka, iğneler, aynalar ve diğer Ruz üretimi nesnelere. Farklı kalitedeki halılar ki bu halıların büyüklüğü 4'ten 15 arşına kadar ulaşır ve ücretleri de 6 – 40 Tilla arasındadır. Tilki kürkü, düşük kaliteli kuzu kürkleri (bunlardan bazıları Rusya'ya sokulmaktadır.) Fıstık

¹⁸⁸ Nanka; Nanjing (Nanjing Çin şehir adından) — dayanıklı pamuklu kumaş, genellikle kahverengi-sarı. Zımpara bezi yapmak ve kürk ürünleri, şapkalar dikmek için kullanılır. Nanjing'den yapılmış.

ve buzgunç (fistik ağacı sırası ile bir yıl fistuk bir yıl buzgunç verir. Buzgunç boyama için kullanılır), tadı ekşi kuru erik, afyon.

Buhara'dan İran'a Meşhed üzerinden çok sayıda Astragan kürkü, işlenmiş altın, tüccarların Kâbil'den Buhara'ya götürmeyi oradan da İran'a yollamayı tercih ettiği Keşmir şallar. Kâbil'den Herat üzerinden Meşhed'e giden yollar çok bozuk ve emniyetsiz olmalı. Özellikle de son yıllarda...

Kermez'den¹⁸⁹ iyi kalite halılar, biber, melocan, Hindistan'dan elde edinilenden daha iyi çeşit tarçın, karanfil (mikhak), safran, afyon, hil (....)¹⁹⁰, Afgan, tilki kürkü, Kerman'dan şallar, kırmızı ve kara ipekten elbiseler, saçaklı ve ipekten başörtüler, Tegeran'da hazırlanan, ipek, altınlı kumaşlar, Keşan'dan mektup yazarken kullanılan kamaş, Nişabur çevresinden gelen firuze ve bazı İngiliz kumaşları.

Çin'den Buhara'ya Kaşgar ve Hokand üzerinden büyük miktarda getirilen Tuktaçay (kiremit kırmızısı çay), Akkuyruk (yeşil çay) ve daha yüksek kalitede bir çeşit çay daha, Kaşgar'dan getirilen, oldukça pis kokuya sahip, at derisinden çantalar, küçük külçeler halinde para (gümüş), porselen, biraz acı olmasına rağmen hoş bir tadı olan karakök.

Büyük partiler halindeki boyasız ipek ve keneviri Hokand'tan, pirinci de Hokand ve Hoçent çevrelerinden Afganistan'a götürüyorlar. İpek kumaşlar Hokand'a ithal edilmektedir.

Buhara malları, Astragan kürkleri, bazı Rus malları: nanka, deri, şeker, dökme demirden kap kacaklar, mercanlar vb.

Hindistan'dan getirilen İngiliz muslini, ipekli malzemeler, altın ya da gümüşten kumaşlar, ham şeker, biber, küçük Hindistan cevizi, nişadır, karanfil, tarçın ve büyük miktarda indigo.

Şehrisebz'den getirilen pirinç Buharadakinden daha yüksek kalitededir. Çok güzel narlar... Oradan Karabağ aygırı getirilir. Bu aygırlar Türkmenlerinkinden daha

¹⁸⁹ Bu noktanın izahı yapılamamıştır (Halfin, a.g.e., s.80.)

¹⁹⁰ Yazar tarafından kelimenin anlamı açıklanmak üzere boş bırakılmış. (Halfin, a.g.e., s.80.)

kısadır ancak daha dayanıklı ve güçlüdür. Cizak'tan, Semerkand'tan, Miyankal'dan gelen aygırlar bu kadar iyi değildirler.

Rusya'dan ve Hindistan'dan getirilen az miktardaki ürünlerden sadece indigo Şehrisebz'e ithal edilmektedir.

Hive'den gerçekten büyük miktarda at, boğa ve deve kürkü elde ediliyor. Yarı ipekli, çizgili kumaşlar Buhara fabrikalarında üretilenler gibi ince kumaşlar değildir. Ancak daha sağlam ve kullanışlıdır. Kırgızlar ve Çinliler bu kumaşı memnuniyetle satın alır. Buharadakilere gören iyi kalite elmalar(agramak) burada satılmaktadır. Martın sonunda ve nisanda Türkmenler buraya aygır getirirler. Aralarında en iyi olanlar Han ya da Kuşbegi için ahırda (bir köşeye) ayrılır, diğerleri de en çok Afgan tüccarlar tarafından satın alınır. Afgan tüccarlar aldıkları bu aygırları daha sonra Hindistanlılara inanılmaz karlarla satmaktadırlar.

Buhara tarafından tüketilen kömürün çoğu, Hive yakınlarındaki Amu Derya kıyılarından gelmektedir.

Buhara'dan önemli miktarda indigo, yeşil çay (özellikle Tuktaçay), tütün, kurutulmuş meyve, kuşak (ipekten), ipekli ve pamuklu kumaşlar, ham şeker, İngiliz muslini, küçük miktarlarda ipek, pirinç, Cugarı ile işlenmiş pamuklu kumaştan elbiseler Hive'ye ihraç edilmektedir. 1834'ün başında, batman başına 3,5 Tilla'ya kadar satılan oldukça fazla buğday Buhara'da 1 Tilla'dan fazla etmemektedir.

Buhara ülkesi ve Bedaşan arasındaki ticaret o günden beri bütünüyle bozuldu. Aynı birkaç yıl önce Kataganların¹⁹¹ Hanı Muhammed Murad Han'ın Hazar birlikleri ile beraber bu yöreyi yakıp yıkmasının verdiği kadar zarar edildi. Bu prens Kunduz'da bulunmaktadır ancak iktidarı Hindikuş'tan Bamian'a ve Hulma'ya dek uzanmaktadır. Bedaşan'ın tüm sakinleri Sünni olmalarına rağmen ya öldürülmüş ya da esir edilerek Buhara ve Hive'ye satılmıştır. Şehir ise tamamen yağmalanmış ve yakılıp yıkılmıştır. Muhammed Murad Han'ın başbakanı ya da Kuşbegi Atma Bedaşan'da bulunan tüm Lacivert taşlarını ele geçirmiştir. Bu taşların fiyatı Buhara'da önemli derecede

¹⁹¹ Katagan; Afganistan'daki sakinlerin tahrif edilmiş isimleridir. (Halfin, a.g.e., s.81.)

yükselmiştir. Lacivert Taşı Buhara'da (artık) nadiren bulunmaktadır çünkü taşın çıkartıldığı maden ocaklarında hiç kimse çalışmamaktadır.

Buharaluların Kırgızlarla yürüttüğü ticaret özellikle Buharalılar açısından oldukça önemli ölçüde bir gelir kaynağıdır. Kırgızlar Buharalılara koyun, at, deve sağlamaktadır. Karşılığında da buğday, sorgum ve diğer Buhara ürünleri almaktadırlar.

Buhara'nın coğrafi konumu sayesinde tüm Türkistan ve Avrupa ülkelerinin tahıl ambarı gibidir. Bununla birlikte Buhara'nın son yıllardaki ticareti önemli ölçüde zayıflamıştır. Eğer yanılmıyorsam bu zayıflamanın nedenleri şunlardır: Hintliler, Loganlar ve Afganlar, Hint, Pencab ve Afganistan mallarını Buhara'ya getirerek oradan da az miktarda malı (kendi ülkelerine) götürmektedir. Nakit paraları ellerinde kalıyor çünkü Buhara Tilla'sı ve Hollanda Duka'sı ile para değiş tokuşu yapıyorlar. Sonra karlı bir şekilde Kâbil ve Hindistan'da aldıklarını burada satıyorlar. Bu zamana dek sadece altın getirdiler. Ancak Buhara ülkesinde oldukça az rastlanır olduğundan (zamanla) gümüşü külçelerle ve Rus Rublesi parası halinde almaya başladılar. Bu ürünlerden bu yıl önemli miktarda ihraç etmişlerdir. Mervliler, Meşhedliler, hatta bazı Buharalı tüccarlar bile Buhara'da altını karaborsaya düşürmüşlerdir.

Birisi, şimdiki Han'a ülkesinde altın ihracını yasaklaması için akıl vermeye cesaret etti. Ancak Han, Allah'ın mutlak gücü sayesinde ülkesinin geliştiğini göz önüne alarak ve bahtiyar babası Emir Haydar'ın bilgece kararı ile altın ihracatının yasaklanmamasına karar verdiği ve yasak için bir neden görünmediği ayrıca komşu ülkelerin kendi ülkesini zengin sanmasının iyi olduğu şeklinde bir cevap verdi. Han'ın vezirleri asil Buhara ülkesinin muktedir hükümdarının küçümseyici bakışlarını ve bilgece aldığı tedbirlerini onaylamak zorundaydı.

Toprak ve sermaye sahibi Özbek soyluları indigodaki bu vurgun hareketinden sonra önemli ölçüde mal kaybetti ve neredeyse iflas ettiler. Bu oyunlar ve dalavereler hakkında ilk raporumda bahsettim. Prens Abbas Mirzâ'nın Horasan'a gezisi ile Kaşgar'da meydana gelen karmaşa son yıllarda Buhara ülkesi ve İran ve Çin Türkistanı arasındaki ticarete engel yaratmaya başladı. Bu durum Buhara tüccarlarına ağır kayıplar verdirdi. Rusya ile ticaret yapan tüccarlar uzun yıllardır

*aynı malları ithal ediyorlar. Ne ticareti geliştirmeyi düşünüyorlar ne de iyileştirmeyi...
Sonuçta Rus endüstrisinin hızla gelişmesi ile birlikte ürünlerin fiyatı hızla düşmüştür.*

*Kolay kolay satılmaması ve kâr payının düşük olması sebebi ile Rus ürünlerinin;
işlenmiş deri, bakır, demir gibi temel olanları haricindekilerin ithal edilmesi
piyasadaki paranın azalmasına sebep oldu.*

*Hemen hemen tüm Özbek ve Tacik tüccarları, borca batmışlar ve iş dünyasında
son derece kısıtlılar. Buhara'daki tek zengin katman olan Hintlilerin şartlarına boyun
eğmek zorundalar. Hintliler onlara yüksek faiz oranları ve kefaletle borç veriyorlar.
Özbek soyluları da malları sermaye ve serbest fonlarla, toplu olarak satın
alabiliyorlar. Bu durum eğer uzun bir süre devam ederse, bizim açımızdan bu ürünü
karla satmak için iyi bir fırsat olur. Bu zengin Hintliler Buhara'da birkaç yıl
karaborsacılık yaptıktan sonra servetlerini Hindistan'a aktarıyorlar. Buhara zarar
ettikçe onlar zenginleşiyorlar.*

*Fakirleşen sanovniklerin¹⁹² kendilerini herhangi bir mevkiye getirmesi için
Han'a yaltaklanmaları Kuşbegi'nin işine geliyor. Kuşbegi susarak, devletini halen
eskisi gibi dünyanın en güçlü devletlerinden biri sanan Han'ından gerçeği saklıyor.
Rigistan Meydanı'ndaki pazarın her zaman mallarla dolu olması ve Kuşbegi'nin
kendisine zaman zaman, birbirinden güzel Keşmir kıyafetlerinden hediye etmesi Han'ı
bu kaniya vardırıyor..*

*Herkes parasızlıktan yakınıyor ama kimse gerçek nedeni bulmaya çalışmıyor.
Gerçeği bilenler ise korku veya bencillikten susuyorlar.*

*P.İ.Demezov, 9. dereceden çinovnik
Ekim 1834*

Orenburg 21

¹⁹² *Sanovnik*; Çarlık döneminde yüksek mertebede görev yapan devlet memuruna verilen unvanıdır. Yüksek onur sahibi kişiler için de kullanılmaktadır. Türkçe'ye çevirisi asilzade, yüksek rütbeli adam, ileri gelen olarak çevrilir.

3.4. PETR İVANOVIÇ DMEZON'UN RAPORUNUN TAHLİLİ

Ekte Türkçe tercümesini verdiğimiz talimatnameyi inceleyerek Rus yönetiminin cevabını aradığı soruların kaçına yanıt alabildiğini değerlendirmeye çalışacağız. İlk talimat Buharalılarının ve özellikle de yöneticilerinin Rusya'ya karşı genel bakışının nasıl olduğudur. P.İ.Demezdon'un cevabına göre Buhara Hanlığı da Hive Hanlığı da Rusya'ya karşı düşmanlık beslemektedir. Hiveliler bu düşmanlığı gizlemezken Buhara yönetimi çıkarları için bu düşmanlığı gizlemekte ve dost tavrı takınmaktadır. Buhara Devleti'nin düşmanlığının sebeplerinden birisi Rusların Kırgızlar üzerinde nüfuzunu arttırmak istemesidir. Kırgızların Rusya tesiri altına girmeleri, kendileri için hayati öneme sahip malları takas etmesi bakımından Buhara Devleti'ni ciddi endişeye sevkirmektedir. Bu karlı ticaretin engellenme ihtimali ve Rus sınır boylarında yaşayan Tatarların kışkırtmaları Buhara Devleti'ni Rusya'ya karşı düşmanlığa iter. Bununla birlikte Buhara Devleti komşu devletlerle mücadelesinde Rusya'nın yardımına ihtiyaç duymaktadır. Başka bir sebep de Buhara Devleti'nin Rusya ile ticaret için Rusya'dan ticaret yollarından geçiş izni almak zorunda olmasıdır. Bu sebeplerden dolayı Türkistan hanlıkları arasında Rusya ile iyi ilişki kurmaya en meyilli olan Buhara Devleti'dir. İnce bir siyaset takip etmesi gereken Buhara hükümeti Rusya'ya güvenmemektedir. Bunun nedeni daha önce gelen Rus elçisinin kendilerine kervanı koruma sözü vermesine rağmen Rusya tarafından bu konuda hiçbir adımın atılmaması ve vergilerin de iyileştirilmemesidir. P.İ.Demezdon Orenburg'a döndüğünde Askeri Vali'ye durumu iletceğini söylemiştir. Rus yönetimi Buhara Hanlığı'nda söz sahibi kişiler hakkında bilgi toplanmasını istemektedir. P.İ.Demezdon raporunda Batur Han diye bahsettiği Emir Nasrullah başta olmak üzere kardeşi Ömer Han, Kuşbegi Hâkim Bey, Şeyhülislam Sultan Hoca'dır. P.İ.Demezdon raporunda Emir Nasrullah'ın kasvetli, asabî ve kindar bir karaktere sahip olduğunu ve kendisini zayıf karakterlilikle suçlayan soyluları sevmediğini yazmıştır. Emir'in kardeşi Ömer Han'ın afyon bağımlısı, ahlaken zayıf biri olduğunu ve halkı tarafından sevilmediğini aktarmıştır. Öyle ki artık adı bile anılmaz olmuştur. *Kuşbegi Hâkim Bey, oldukça gururlu ve özgürlüğüne düşkün bir karaktere sahiptir. Soylulardan nefret etmekle birlikte politik bir çizgiden giderek konumunu kaybetmemeye çalışmaktadır. Şeyhülislam Sultan Han Hoca'nın Emir Haydar tarafından Buhara'ya davet edilerek şeyhülislamlık makamına

getirilmiş olup seyit soyundandır. Parlak bir zekâya sahip bu adam Kuşbegi'ne büyük hürmet göstermekte ayrıca ondan çekinmektedir. Siyasî olaylara karışmamaktadır.

- *Talimatnamenin en önemli konularından biri zirai ürünlerdir. Pamuk üretimi ve ipek böcekçiliği artırılabilir mi? Mümkünse ne şekilde yapılabilir?*

P.İ.Demezton raporunda geniş yer ayırmıştır. Bu bilgiyi olduğu gibi aktarmayı doğru buluyoruz: 'Pamuk kültürü çok fazla bakım gerektirir, çünkü en az haftada bir kez ayıklanması gerekir. Soğuğa karşı çok hassastır. Bazen ağustos ayı sonunda ortaya çıkan kuzey rüzgârlarından ve hafif donlardan zarar görmektedir. Pamuk, Buhara civarında, Miyankal, Kermine¹⁹³ ve Semerkant'ta başarıyla yetiştirilmektedir. Karşi ve Çarcuy pamuğu daha düşük kalitededir' şeklinde bilgi vermiştir. İpek böceği Buhara ve çevresinde yetiştirilir. Kermine, Miyankal ve suyun bol olduğu ve dut ağacının bol olduğu her yerde yetiştirilebilmektedir. Buhara'daki kanalların veya göletlerin kıyısında yetişen bu ağaçlardan bazılarının eni sıra dışı bir kalınlıktadır. Hokand'tan ve Hoçent'ten az miktarda ham ipek Buhara'ya ithal ediliyor. Hemen hemen hepsi Kâbil'e gönderiliyor. Hokand ipeği Buhara ipeğinden daha yüksek kalitededir ve pound'u 16 Tilla'ya satılır. Hoçent ipeği ise 15 Tilla'ya satılır. Eğer Buhara Hanlığı dut ağaçlarının sayısını çoğaltmak ve esasen üretimi arttırmak isteseydi, ipek üretimini arttırmak ve bu ticaret dalını önemli ölçüde genişletmek mümkün olabilirdi. Ancak böyle bir plan çeşitli zorlukları beraberinde getirir. Hokand ve Buhara ipeği Buhara fabrikalarının ihtiyacını ve Afgan tüccarların talebini karşılamak için yeterlidir. Buharalılar yaptıkları vurgunun meyvesini birkaç yıl sonra almak için bekleyemeyecek kadar cimri ve fakir insanlar. İpek böceklerini yetiştirmek için zaman ve özen göstermek ve elleri kullanmak gereklidir. Bu süre içerisinde bu eller eğer iri yarı değillerse kâr getirecek -en azından daha güvenilir ve daha az zaman harcayan-başka işlerde kullanılabilirler. Buharalılar malları için güvenilir ve kolay pazarlama imkânı bulabileceklerinden emin olmadıkça, bu ticaret alanında büyük çaba sarf

¹⁹³ *Kermine*; Miyankal Vadisi'nde yer alan ve Zereşan Nehri'nin sol kıyısında bulunan, Buhara'ya 110 km uzaklıktaki şehirdir. Kuzey topraklarını Zereşan Nehri sulamaktadır. Güneyi ise çöldür. Mangıt hanedanının şehzadelerinden bazıları burada valilik yapmıştır. Emir Haydar'ın oğullarından Hüseyin emirlik tahtına oturmadan önce Kermine valisidir. Emir Muzaffereddin de emirlik yapmadan evvel buranın valiliğini yapmıştır. (Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.36.)

etmezler. Rusya'ya yaptıkları ham veya hazır ipek ihracatından büyük kâr elde edecekler mi?'

- *Buhara ürünlerinin Rusya'ya getirilişinde bir artış olması durumunda ödeme şimdiye dek ihraç edilmemiş mallarla yapılamaz mı ya da hâlihazırda Buhara Devleti'ne ihraç edilen malların tüketimini arttıramaz mı?* sorusuna raporda herhangi bir cevap verilmemiştir.
- *Diğer Asya ülkelerinden Buhara'ya Rusya'ya gelmeyen mallardan getiriliyor mu? Avrupalılar tarafından getirilen aynı türden malların yerini tutabilir mi?*

Bu bakımdan çivit ve kübik boyaya ehemmiyet vermeli. Önemli nokta bunların Buhara'dan Rusya'ya ne kadar ithal edilecek midir ve hangi fiyattan verilecektir?' P.İ.Demezou'nun cevabı: 'Buhara'da saf ipekten ve yarı ipekli çeşit kumaşlar satılmaktadır. Saf ipek maddesinden (deray) atkılar, eşarplar, kemerler ve sarıklar yapıyorlar. Deray elbiseleri sadece kadınlar tarafından giyilebilir, çünkü eğer erkek Müslüman namaz esnasında saf ipek elbise giyerse, namazı Allah'a ulaşmaz. Çizgili deray'dan elbiseler yapıyorlar. İpekten ve pamuklu ipten üretilmiş kumaştan mavi, yeşil, sarı ve özellikle de kırmızı renkler ağırlıklı olmak üzere genellikle de erkekler için bekasab (çizgili kumaşlar), adras (rengârenk) kumaşları satılıyor. Buhara'dan bu kumaşlardan örnekler getirdim. Bunlardan bazıları özellikle de saf ipekten olanları Rusya'ya daha önce hiç getirilmemişti. Buhara'da saf ipekten ve yarı ipekli çeşit kumaşlar satılmaktadır. Saf ipek maddesinden (deray) atkılar, eşarplar, kemerler ve sarıklar yapıyorlar. Deray elbiseleri sadece kadınlar tarafından giyilebilir, çünkü eğer erkek Müslüman namaz esnasında saf ipek elbise giyerse, namazı Allah'a ulaşmaz. Çizgili deray'dan elbiseler yapıyorlar. İpekten ve pamuklu ipten üretilmiş kumaştan mavi, yeşil, sarı ve özellikle de kırmızı renkler ağırlıklı olmak üzere genellikle de erkekler için bekasab (çizgili kumaşlar), adras (rengârenk) kumaşları satılıyor. Buhara'dan bu kumaşlardan örnekler getirdim. Bunlardan bazıları özellikle de saf ipekten olanları Rusya'ya daha önce hiç getirilmemişti'.

- *Buhara halkı Rusya'dan daha kolay ve ucuza temin edebilecekleri halde önemli miktarda demir ve bakır alarak eşya ve kap kacaklarını kendileri üretmektedir. Bunun nedenini nedir?*

P.İ.Demezou'nun cevabı : 'Kolay kolay satılmaması ve kâr marjının düşük olması sebebi ile Rus ürünlerinin; işlenmiş deri, bakır, demir gibi temel olanları haricindekilerin ithal edilmesi piyasadaki paranın azalmasına sebep oldu'.

- *Buhara sakinleri Çin Türkistanı'ndan oldukça düşük bir fiyattan çay almaktadır. Bu topraklara çayın ulaşması böylelikle daha kârlı olabilmektedir. Ancak çay kutularında değil torbalarda taşındığı için kokusu kaçmakta, çay yaprakları zedelenmekte ve pisenmektedir. Çayı, Kaşgar ve Hokand arasında gidip gelen kervanlardaki atlara kutular halinde yükleyerek transfer etmek mümkün müdür? sorusuna raporda hiç değinilmemiştir.*
- *Buhara ve Çin Türkistanı arasındaki ticaret şu an ne durumdadır?*

'Buharalılar ile Çin Türkistanı¹⁹⁴ arasındaki ticaret, Kaşgar'da meydana gelen karışıklıklar yüzünden bölük pörçük devam etmekteydi ancak 2-3 yıl içerisinde kendini topladı. Yine de ticaretin eski aktifliğini yakalaması için daha çok zamana ihtiyaç var'.

- *Ticaret açısından Buhara Devleti'nin Hokand, Bedahşan, Afganistan ve İran ile arası nasıldır?*

P.İ.Demezou ticarî açıdan bir değerlendirme getirmiştir. Konuyla ilgili bilgiyi raporda geçtiği şekliyle aktarıyoruz: 'Prens Abbas Mirzâ'nın Horasan'a son seferi yüzünden Buharalılar ve İranlılar arasındaki ticarî ilişkiler zayıfladı. Kervan Horasan sınırında soygun tehlikesi atlattı, güzergâhımızdaki yollar ticarete kapalıydı, Buharalı tüccarlar ürünlerini İranlılara ulaştırmak için Astarhan üzerinden başka yollar aramaya başladı. Abbas Mirzâ'nın ölümünden sonra Meşhed'den Buhara'ya gelen ilk kervanın tamamı 63 deveden oluşuyordu.

¹⁹⁴ Bu terim XIX. yüzyılın ilk yarısında kullanılmıştır. Türkistan'ın doğu kısmının (Doğu Türkistan) Çin'de Qing yönetiminin kurulması ile isminin değiştirilmesinin ardından bu şekilde anılmaya başlanmıştır. (Halfin, a.g.e., s.136.)

Hindistan ve Buhara tarafından desteklenen ticaret her zaman başarılı değildi. Zaman zaman başarısız da oluyordu. Buhara'ya Hint mallarını getiren Afgan ve Hintli tüccarlar, buradan sadece altın, basma akçe ve düşük kalite malları ve yerli olmayan ürünleri götürüyorlar. Başka bir sermaye bulunabilecek yegâne tabaka olan Özbek soyluları 8 yıl önce talihsiz indigo vurgunculuğunda iflas ettiler ve mal varlıklarını satmak zorunda kaldılar. Neredeyse 8 yıl geçmesine rağmen indigonun poundu (16.38 kg) 12 Tilla. Bir Tilla 15 Ruble'ye denk düşmektedir. Buhara'ya çok iyi kalitede indigo getirilmektedir. Burada akçe oldukça nadir bulunan bir şey haline geldiğinden pound başına 12 Tilla'dan 11, 10, 8, 6, 5, ve 4 Tilla'ya dek düşmektedir. Geçen yıl 3.5 Tilla civarına satılıyordu, bu yıl ise – hepsi 2 Tilla ve 4-5 Tanga civarında satılıyor. Yaklaşık olarak 34 Ruble'ye tekabül etmektedir. (21 Tanga 1 Tilla'ya eşittir.) Tüccarlar indigonun fiyatının daha düşmeyeceğini, çok geçmeden daha karlı biçimde satacaklarını umarak büyük miktarlarda alıyorlar. Ancak bir sonraki kervanın gelmesi indigoyu daha düşük fiyattan vermek zorunda kalıyorlar. Böylesi bir karaborsacılık hamlesi yüzünden iflas ettiler'.

- *Buharalıların İngilizler ve Doğu Hindistan Şirketi ile ilgili düşüncesi nedir? İngilizlerin Buhara Devleti içerisindeki geçmişteki eylemleri nelerdir? Geçen yıllarda Buhara'ya çok İngiliz malı gelmiş midir? İran'dan ne kadar ürün gelmiştir? İran üzerinden Türkiye'ye ne kadar mal geldi ve bu malların kalitesi nasıldı? Bu mallar ne fiyattan satıldı ve pazar talebi yüksek oldu mu?*

Bu konular çok önemlidir. Bu nedenle en dikkat etmeniz ve detaylı bilgi toplamanız gereken nokta budur. P.İ.Demezson'un buna cevabı: 'Hindistan'dan Buhara'ya altın sıрма ipekli kumaştan, muslinden, pamuklu kumaştan, üstüne renkli resim basılmış ya da çizgili kumaştan çok iyi kalite İngiliz malları ithal edilmektedir. Altın sırmalı ipekli kumaşın büyük kısmı Hokand üzerinden gelmektedir. 2-3 yıl önce İngilizler mallarını Buhara'ya sokmak için başka bir yol buldular: İran üzerinden! Benim bu şehirde bulunduğum sürede Meşhed'den Buhara'ya gelen son kervan İngiliz kumaşı yüklü 3 büyük balya getirmişti. Bu kumaşlar renk renk boyalı keten bezinden, baskılı, muslinli ve diğer çeşittendi Bu kumaşlar Rusya'dan Buhara'ya gelenlerden daha iyidir ve satın alınması daha kolaydır. Bu ticareti deneme, açık konuşmak gerekirse çok kâr getirmez ancak

tüccarların süre gelen uğraşları gösteriyor ki Asya'nın bu bölümündeki ticaretini ele geçirmek niyetindedirler. Ve belli ki pazar yakında İngiliz malları ile dolacaktır'.

- *Buharalıların Kırgızlarla yaptığı takas önemli ölçüde mi ve karlı mı?*

Buharalılarla yaptığı ticaret Kırgızlar açısından karsızdır. Bunda Emirliğe beslenen sempati etkin faktördür. Buharalıların, Rusya'nın Kırgızlar üstündeki nüfuzunu arttırmasından ve dolayısıyla Kırgızlarla aralarındaki ticaretin etkileneceğinden büyük endişe duyması, Kırgızların Rusya ile arasını açmaya çalışması önemli ölçüde olduğunu gösterir.

- *Sır Derya 'ya doğru dolaşan Kırgız ürünleri ve ekmekleri nerede takas ediliyor?*
Raporda bu konu hakkında bir bilgi yoktur.
- *Hiveliler tarafından baskı altında tutuldukları bilinen Kırgızların bu nedenle Rusya'ya daha yakın hareket etmeyi kabul edip etmeyeceklerini tespit etmek gerekmektedir.*

P.İ.Demezov şu şekilde açıklama getirmiştir: 'Hiveliler Rusya'ya karşı düşmanca tavır takınıyorlar, bunu saklamıyorlar bile! Bizim hükümete zarar vermek için her türlü çabayı gösteriyorlar. En az nüfuza sahip olmasına rağmen bazı Kırgız aşiretlerini ona karşı öne sürüyorlar. Ona yakalanan veya Kırgız, Tatarlar tarafından satın alınan Rus esirlerle, hayal bile edilemeyecek bir zalimlikle Hive'ye dönüyorlar. Buharalıların bakış açısında Rusya uyruklu, Rusya'nın kenar bölgelerinde yaşayan, Kırgızlarla ve Türkistan hükümetleri ile ticaret yapan Tatarların önemli etkisi vardı. Ürünlerini karsız satan, Buhara hükümetine sempatisini ustalıkla gizleyen, uzun zamandır Tatarlar tarafından gizli ticarî ilişkilerle desteklenen Kırgızlar, Rusya sınırlarından uzaklaşmanın çıkarlarına olduğunu sanıyorlar. Kırgızları ve Buharalıları Ruslara karşı doldurmak ve onlara karşı güvensizliği daha da arttırmak için en alçak entrikalarını ve tüm bağnazlıklarını kullanıyorlar'.

- *Askeri Vali'nin 'Sultan Manumbay Şirgazyev'in¹⁹⁵ Kırgız halkı üzerindeki etkisi nedir ve Şirgazyev gerçekten Hive'nin başına gelmiş midir?* sorusuna cevap verilmemiştir.
- *Sır Derya ötesindeki yerler, toprak işlemeye ve pamuk ekimine elverişli midir?* sorusunun cevabı raporda verilmemiştir.
- *P.İ.Demezong raporunda ne Yanı Derya'nın yeniden canlandırılması ne de Amu Derya ve Sır Derya'nın kanallarının yönünün değiştirilmesi* konularında bir bilgi vermemiştir.
- *Talimatnamede 1832 yazında meydana gelen selin neden olduğu tahribat üzerine araştırılma yapılması istenmiştir.* Ancak P.İ.Demezong bu konuyla ilgili bilgi vermemiştir.
- *Askeri Vali Hive'de ekmek kıtlığının başlaması ile buradaki Buharalılar ve Kırgızların göç ettiği, Hive hükümetinde iktidarsızlığın baş gösterdiği yönündeki söylentilerin doğrulanmasını istemiştir.*

P.İ.Demezong raporunda bu durumu onaylamakla birlikte, durumdan Buhara Hanlığı'nın memnun olduğunu ve Hive Hanlığı'nın karşı atak olarak Rusya ve İran'ın Buhara'ya bir sefer yapacağı şayiasını yaydığını eklemiştir. P.İ.Demezong'un gelişi de bu söylentileri arttırmıştır. Buhara Emiri, Hive Hanlığı'nın kendisine karşı Hokand ve Şehrisebz ile ittifak olmasından korkmaktadır.

- *Talimatnamenin diğer bir maddesi Hive Hanlığı'ndaki durum hakkındadır. 1832'de Abbas Mirzâ Hive'ye doğru bir orduyla yola çıktı ancak bir süre sonra durdu. Sefere ilişkin söylentiler de kesildi. Hivelilere kestiği ceza ertelendi mi yoksa uzlaşmaya mı vardılar?*

P.İ.Demezong bu konuda sadece Kuşbegi'nin kendisine Abbas Mirzâ'nın Meşhed'te vefat ettiğini bildirdiğini söylemiştir. Kuşbegi'nin bu bilgiyi vermesi Askeri Vali tarafından P.İ.Demezong'a Abbas Mirzâ'nın Horasan'daki Askeri

¹⁹⁵ Burda kastedilen Manumbay Şirgazyev, Kazakların Küçük Cüz hanlarından Şirgazi Han'dır. 1812-1824 yılları arasında tahtta kalan Şirgazi'dir. Ancak Hive Hanlığı tahtına oturduğuna dair bir bilgiye ne P.İ.Demezong'un metninde ne de günümüz literatüründe bir bilgiye rastlanmamaktadır.

harekâtı hakkında bilgi toplaması yönünde bir talimat verildiğini zaten bildiğini göstermektedir. Ancak Abbas Mirzâ'nın Hive'ye yürüyüşü hakkında ne P.İ.Demezov'un raporunda ne de yaptığımız literatür taramasında bir bilgiye rastlanmamıştır.

- *Askeri Vali'nin; Hive'deki Rus mahkûmların esaretten kurtulmasının tek yolu Kırgız bozkırlarına kaçmak ve Buhara'ya vararak oradaki kervanlarla Rusya'ya gitmektir. Esirler neden bu yolu denemiyorlar? Buhara içerisinde Hive'deki esirleri satın alarak Buhara'ya getirecek ve oradan da Rusya'ya gönderecek insanlar bulunuyor mu?* sorusunun cevabını metinde bulamamaktayız.
- *Buhara Devleti'ndeki Rus esirlerin sayısı ve serbest bırakılmasının yolları hakkında:*

P.İ.Demezov şöyle bir açıklama getirmiştir: Hive'ye göre durumları biraz daha iyi olduğu anlaşılan Rus esirler ağır işlerde çalıştırılmakta, efendilerinin cimriliği yüzünden yeme içme gibi zaruri ihtiyaçlarını dahi çoğu zaman temin edememektedirler. Bu yüzden ölenler dahi mevcuttur. Buhara şehrinde 100'den fazla, şehir civarında 400 kadar Rus esir bulunmaktadır.

- *Askeri Vali eğer Kuşbegi kendisine gönderdiği hediyelere mukabele etmek isterse birkaç Rus esirin azad edilmesinin en güzel hediye olacağını belirtmiştir.*

P.İ.Demezov buna mukâbil raporunda Kuşbegi ile görüşüğünü ancak onun, esirlerin salıverilmesinin zor olduğunu, Han'a konuyu tekrar açacağını söylediğini belirtmiştir. Bu görüşmenin ardından Han'ın Rusya'dan gelecek bir elçiyi beklediği, elçinin gelmesi durumunda bu talebi değerlendireceği ve yılda 4-5 Rus esirini serbest bırakacağı anlaşılmaktadır. Bu serbest bırakış uzlaşılması durumunda dahi alenen yapılmayacak, gizli tutulacaktır. P.İ.Demezov iki Rus esirin kaçışına yardım etmiştir.

- *P.İ.Demezov, Hulma'ya dönüşünde öldürüldüğü tahmin edilen W.Moorcroft ve arkadaşlarının eşyaları ve notları hakkında şunları yazmıştır:*

Mal varlığının ve senetlerinin bir kısmı o zamana dek Mezar hükümdarının elinde bulunduğunu, İngilizlerin kendi senetlerini geri almayı henüz başaramamış olduklarını, elçilerinin de notlarının da Buhara'da mahvolduğunu kaydetmiştir. Rapordan W.Moorcroft'un yazmalarının akıbeti hakkında başka bir bilgiye ulaşamamaktayız. Ancak W.Moorcroft ve G.Trebeck'in bu notları Horace Hayman Wilson tarafından düzenlenmiş ve 1841 yılında Londra'da John Murray tarafından 2 cilt halinde bastırılmıştır. Sonu acıklı biten bu iki seyyahın notları *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara; by William Moorcroft and George Trebeck, from 1819-1825* adı ile yayınlanmıştır. Moorcroft'un maaşı Bengal'de iken askıya alındığından, yazılarının mülkiyeti ile ilgili bir takım sorunlar vardı. Ölümünün ardından bu sorun giderilmek sureti ile bu bildirimler Hint hükümetinin mülkiyetine geçti. Onlar tarafından Asya Bengal Topluluğu'na teslim edildiler¹⁹⁶.

Genel hatları ile baktığımızda P.İ.Demezov'un raporunda ayrıntısı ile cevap verdiği konular Rus esirlerin durumu, Nasrullah Han'ın iktidar mücadeleleri ve Hanlığın komşu hanlıkları ile ilişkileri ve en önemlisi pazarlardır. Ana pazarları ve ürünleri saymış, ürünlerin fiyatlarını not etmiş, en çok tercih edilen Rus malları ve İngiliz mallarını kıyaslamıştır. Yukarıda tercümesini verdiğimiz raporu bazı hatalara haiz olmakla birlikte dönemi için Buhara Hanlığı hakkında yazılmış seyahatnameler içerisinde birkaç noktada daha ön plana çıkmaktadır. Raporun tercümesi sırasında karşılaştığımız ve P.İ.Demezov'un raporu ile beraber İ.V.Vitkeviç'in yazmalarını da ekleyerek düzenleyen ve *Zapiski O Buharskom Hanstve* adı ile yayınlayan N.A.Halfin'in de tesbit etmiş olduğu hatalar şunlardır: Rusya'da Cüzlerin iyi tanınmamasından dolayı coğrafi terimlerin ve unvanların transkripsiyonda ve aktarımında bazı tutarsızlıklar mevcuttur. Bu hatalar bazen coğrafi isimlerin yazımında da dikkat çekmektedir. Mesela raporda aynı yer adı için hem 'Dyurtkarintsev' hem 'Dyurt Karintsev' adı verilmiştir. Bu isimler Rusya temsilcileri tarafından kaydedilirken kimi zaman lehçenin etkisi altına girmişlerdir. Örnek olarak Kazaklarda *Cokayuşevo* olarak geçen adın Özbeklerde *Yokayuşevo* olması gösterilebilir. Aynı nehir hem *Canu Darya* hem *Jan Darya* veya *Yanı Derya* olarak

¹⁹⁶ Baigen, **a.g.m.**, s.343.

adlandırılmıştır. Bu yazım farkı Japonlar kelimesini bir kesim Japon diye kaydederken bir kesim de *Yapon* olarak, Buhara adının Özbeklerde ‘Buhara’ olarak geçerken Taciklerde ‘*Buhero*’ olarak geçmesi gibi lehçe etkisi ile farklı şekillerde kaydedilişi karşımıza çıkmaktadır. Bu hatalar burada sadece bir yazım hatası ile sınırlandırılmaz, ancak biz o devrin atmosferini bozmamak adına V.İ.Dahl’ın katılımıyla derlenen metni tarihi dokusunu bozmamak adına düzenlemeye cesaret edemedik.

SONUÇ

XV. yüzyılda Ümit Burnu'nun keşfi ile dünyanın, başta da İngiltere'nin ilgisini çekmeye başlayan Türkistan XVI. yüzyılda Rusların Kazan ve Astarhan hanlıklarını işgal etmesi ile Rusya'nın yeni hedefi haline geldi. I.Petro döneminden başlayarak Türkistan coğrafyasının ekonomik potansiyelini ve yeraltı kaynaklarını keşfetmek üzere bölgeye heyetler gönderilmeye başlandı. XVIII. yüzyılı başlarından itibaren ticarî faaliyetlerini Hindistan ve Afganistan'a ve oradan da Türkistan'a kaydıran İngiltere, buradaki pazar gücünü kaybetme riski ile karşı karşıya kalan Rusya'yı endişelendirmişti. Türkistan pazarlarını uzun süredir dikkatle izleyen Rusya batı pazarları ile rekabet edemediğinden buradaki pazar potansiyeli kaybetmek istememekteydi. Bunun üzerine İran, Hindistan ve Afganistan'la yapılan ticaretin kilit noktası olan Hive'yi yakın takibe alan Rusya, bir yandan da Buhara ve Hive'deki esirlerini geri almak amacıyla Hive'ye karşı Buhara Hanlığı ile yakınlaşma politikası izledi. Bu doğrultuda Orenburg Askeri Valisi V.A.Perovski'nin Rus Dışişlerine başvurusu neticesinde Türkistan hakkında güncel bilgiye ulaşmak ve bölgenin pazar nabzını tutmak amacıyla bölgeye bir Rus elçisinin gönderilmesini talep etmiştir. Böylelikle elçi olarak seçilen P.İ.Demezov'un seyahati gündeme gelmiştir¹⁹⁷. Bir talimatname eşliğinde 10 Kasım 1833'te Tatar molla kılığında Buhara Hanlığı'na yolculuğa çıkan P.İ.Demezov kendini açık etmeden 26 Temmuz 1834'te Orenburg'a geri dönmüştür. Yaklaşık 8 ay bulunduğu hanlığın, etnolojik, siyasî, içtimaî ve ekonomik yapısını incelediği raporunu Askeri Vali'ye sunmuştur.

Petr İvanoviç Demezov kendisine verilen talimatnamenin asıl noktası olan esirler konusunda etkili bir sonuç elde edememişti. 1834 yılında gerçekleştirdiği seferinde beraberinde sadece iki esirin serbest bırakılışını temin edebilmiş, Kuşbegi'nden her yıl 4-5 Rus esirin azad edilmesinin sözünü almıştır. P.İ.Demezov'un gönderiliş amacına ve raporun muhteviyatına bakıldığında üzerinde ısrarla durulan ikinci konunun pazarların durumu ve ithal ve ihrac edilen malların niteliğidir. P.İ.Demezov pazar ürünleri, özellikle de pamuklu ve ipekli kumaş ve dahi indigo

¹⁹⁷ Dinçer Koç, XVI-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat Ve Askerleri, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Mart-Nisan 2017, C.115, S.227, s.75-76.

ticaretinin getirisi ve durumu hakkında geniş bilgiye yer vermiştir. Onu kendinden önce ve hatta sonra giden elçilerden ayıran en önemli özellik doğu dillerine ve kültürüne mükemmel ölçüde vakıf olması, bir Müslümandan ayırt edilemeyecek derinlikteki İslami bilgisi sayesinde hiçbir seyyahın, Vambery'nin dahi giremediği mahrem dairelere girebilmiş olmasıdır. Bu sayede başta Nakşibend etrafında oluşan grubun meclisine, zikir toplantılarına girebilmiş, devrin Kuşbegi ile samimi bir diyalog kurabilmiştir.

P.İ.Demezou; Buhara Hanlığı'nın Nasrullah Han dönemindeki siyasî yapısı, kültürel ve içtimaî yapısı, geçim kaynakları, pazarlar, Buhara'nın ithal ve ihraç ettiği mallar, kervanların durumu, kervanların güzergâhlarının durumu, Rus ve diğer uyruklu esirlerin durumu, hanlıktaki eğitim usûlü ve öğrencilerin durumu, kutsal yerler, Buhara Hanı Nasrullah, Özbek soylularının gücü, Kuşbegi'nin hanlıktaki rolü hakkında birçok önemli bilgi vermiştir.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail: **Timur Ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara, 2017.
- Akbıyık, Hayrunnisa: “Mangıtlar”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Alpargu, Mehmet: “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Alpargu, Mehmet: 19. Yüzyılda Buhara Hanlığı’nda Bir Seyyah Ve Tabip: Johann Martin Honigberger, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/2, Kış 2013.
- Baigent, Elizabeth: “Moorcroft”, **Oxford Dictionary of National Biography**, C.38, Oxford University Press, 2004.
- Barthold V.V.: **Türkistan Türk Tarihi Hakkında Dersler**, der: Ragıp Hulusi ÖZDEM, Haz. Kazım Yaşar Koprıman Ve İsmail AKA, TTK Yayınları, Ankara, 2017.
- Barthold, V.V.: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz: Hakkı Dursun, Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Burnes, Alexander: **1834 Travels Into Bokhara Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; Also Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahore**, I., London Albemarle Street, 1834.
- Çelik, Muhammed Bilal: ‘Hokand Hanlığı’, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Haz. Hayrunnisa Alan Ve İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Çelik, Muhammed Bilal: **“1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2009.
- Çetin, Halil: **“Çarlık Rusyası’nın Türkistan’ı İşgali ve Buhara Hanlığı”**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 1997.

Çetin, Halil: “1863-1873 Döneminde Türkistan’da Rus-İngiliz Rekabeti”, **Bilig**, 15/Güz/2000, s.2.

Erdoğan, Aysel: “**İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Türkistan) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık 2013.

Fraser, James, B.: **Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram**, Oxford University Press, Oxford 1984, İlave 92.

Halfin, I.: **Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ.Demezona i İ.V.Vitkeviça)**, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzd. “Nauka”, Moskva, 1983.

Hatunoğlu Nurettin: **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği Ve Alim Han**, Ötüken Neşriyat,

Hatunoğlu, Nurettin: ‘Buhara Hanlığı’, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, haz: **Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu**, Ötüken Neşriyat.

İşanov, A. İ.: “Buhoro Zindoni”, **Özbek Sovyet Ansiklopedisi**, C.2, Taşkent: SRR Fanlar Akademiyası, Taşkent 1969.

Karadağlı, Gülay: “**Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006.

Keser, Emre: “**E.K.Meyendorf ve Eserinin Buhara Hanlığı Açısından Değerlendirilmesi**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2017.

Khanikoff, Nikolai Vladimirovich: **Bokhara: Its Amir And Its People**, İngilizce’ye çev: Baron Clement A. de Bode, J.Madden, London, 1845.

Koç Dinçer: Bir Rus Mühendisinin (T.S.Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Kasım-Aralık, İstanbul 2018, C.120, S.237.

Koç, Dinçer: Bir Rus Esirin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı Ve Komşuları, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Mayıs-Haziran 2018, C.119, S.234.

Koç, Dinçer: Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Ocak-Şubat 2018, C.118, Sayı.232, S.155-188.

Koç, Dinçer: XVI-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen RusDiplomat Ve Askerleri, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Mart-Nisan 2017, C.115, S.227.

Koç, Dinçer: 'Hive (Harezmi) Hanlığı', **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Haz. Hayrunnisa Alan Ve İlyas Kemalöglu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Koç, Dinçer: **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016.

Konukçu, Enver: 'Endican', **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul 1995.

Köse, Kürşat: "**İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Meyendorf, Baron: "A Journey From Orenburg To Bokhara In The Year 1820", **The Great Game: Britain And Russia In Centrhnal Asia**, C.5/Kısım.2, Routledge, London 2004.

Moorcroft, William & George Trebeck: **Travels in The Himalayan Provinces of Hindustan The Panjab in Ladakh and Kaşmir; in Peşhavar, Kabul, Kunduz, and Bokhara**, V.2, London: The Authority of The Asiatic Society of Calcutta, 1841.

Olufsen, O.: **The Emir Of Bokhara And His Country Journeys And Studies In Bokhara (With A Chapter On My Voyage On The Amu Darya To Khiva)**, London 1911.

Özaydın, A.: "Canoğulları", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

Polotsov, Aleksander: “Demezov, Petr İvanoviç”, **Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza İ Efrona**, V.6.

Poujol, Catherine: “Desmaisons, Jean-Jacques-Pierre”, **Encyclopedia Iranica**, C.VII, Fasikül 3, 15 Aralık 1994.

Saray, Mehmet: **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.

Saray, Mehmet: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara 2017.

Schuyler, E., **Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, çev: F.Çetin - H.Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.

Şeşen, Ramazan: “Buhara”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Togan, Zeki Velidi: **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan**, Enderun Kitabevi, 1981.

Ükten, Selim Serkan: **Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)**, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Vambery, Arminus: **Bir Sahte Dervişin Türkistan Gezisi**, haz: N. Ahmet Özalp Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Vambery, Arminus: **History Of Bukhara From The Earliest Period Down To The Present**, Kraus Reprint, Liechtenstein 1979.

Vambery, Arminus: **Travels İn Central Asia; Being The Account Of A Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, And Samarcand**, Harper And Brothers Publishers, New York 1865.

Wolff, Joseph: **A Mission To Bokhara 1795-1862**, ed: Guy Wint, London 1969.

Yakubovskiy, A.Y.: **Altın Ordu Ve Çöküşü**, çev: Hasar Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

Yıldırım, Kürşat: **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013.

Yıldız, Hakkı Dursun: ‘Abbas Mirzâ’, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Yılmaz Vurgun, Seda: “**XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliğı (Hanlığı)**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2013.

Zarcone, Thierry: **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, çev: Ali Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

EKLER

EK -1

Orenburg Askeri Valisi V.A.Perovski'nin Rusya adına Petr İvanoviç Demezov ile Buhara Kuşbegi'ne gönderdiği mektup ektedir.

SAYGIDEĞER, KUDRETLİ, BİLGİN, BENİM GERÇEK DOSTUM, BUHARA'NIN İLK SANOVNİKİ VE KUŞBEGİ HAKİM BEY'E

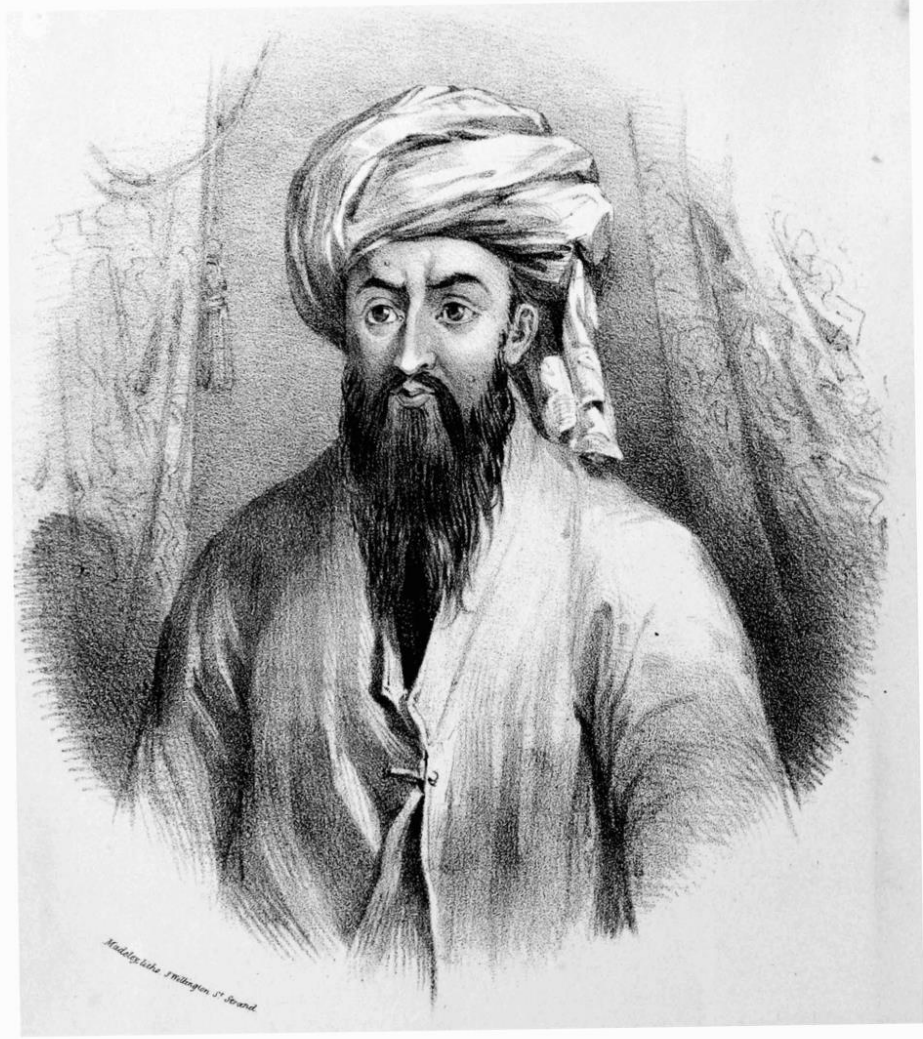
Orenburg'da meskûn halk, ticarete farklı kısıtlamalara maruz kaldıklarını açıklayan ve isteklerini belirten bir dilekçe sunmuşlardır. Bu kısıtlamaların başında kervan yollarının tehlikeli ve yanlış istikamette oluşu gelmektedir. Kervanlar çoğunlukla tüccarların fazladan para ve zaman kaybettikleri Hive'den geçmektedir. Ayrıca Kırgız bozkırlarında duraklamak zorunda kalmaktadırlar. Burada kimi zaman yağmaya maruz kalmaktadırlar. Bunun yanında çok önemli olmasa da başka olumsuzluklar da mevcuttur. Rusya ile Buhara arasındaki ticaret ve dostluk ilişkilerinin önündeki tüm engelleri kaldırmak için kararlı tedbirler almaya hazırım. Bu tedbirlerin sizin plan ve düşüncelerinizle uyum içerisinde olmasını ümit etmekteyim. Bu nedenle sizden beni belirteceğim noktalarda bilgilendirmenizi istemek durumundayım. Bu noktalar şunlardır: tarafımızdan alınacak hangi tedbirlerin, uygulanacak hangi emirlerin ticaret için yararlı olacağını ve sizin tarafta kervanların güvenliğini sağlayıp sağlayamayacağımızı öğrenmem gerekiyor. Ticaretin gelişmesi için gerekli ve yararlı olduğunu düşündüğünüz her şeyi bana açıkça ifade ederseniz memnun olacağım. Bu doğrultuda bizim hakkımızda bilgiye ihtiyaç duyacağınızı varsayıyorum. Ticarî düzenlemeler ve yerel kurumların ihtiyaçları hakkında çeşitli açıklamaları size gönderdiğim mektupta sunmaktan şeref duyarım. Sizden mektubu almak için himayenizde bir kervan göndermenizi rica ediyorum. Size olan sevgimi ispatlamak için P.İ.Demezov Bey'e hoşunuza gideceğini düşündüğüm bazı hediyeleri ve mektubu size teslim etmesi talimatını verdim.

Saygı ve bağlığım konusunda emin olunuz. Sizden haber bekliyorum.

İmza: Adyutant General V.A.Perovski

28 Ekim 1833

امیر نصر اللہ بہا در خان

Resim 2- Emir Nasrullah 'in Tamsili Portresi¹⁹⁸

¹⁹⁸Khanikoff, a.g.e., s.1.

EK- 3

Resim 2 – Petr İvanoviç Demezov'un Temsili Portresi¹⁹⁹

¹⁹⁹ Halfin, a.g.e., s.7.

EK – 4

<i>AY, SAYI</i>	<i>YOLDA GEÇEN SÜRE</i>	<i>GECELİK KONAKLAMA</i>	<i>SU</i>	<i>YEM</i>	<i>YAKIT</i>
KASIM					
10	3 ¼	<i>Açı Kamar Gölü'ne yakın bir yer</i>	<i>İyi</i>	<i>İyi</i>	<i>Yok</i>
11	5 ½	<i>Ori'ye yakın Tukan Ubası'nda</i>	“	“	“
12	7 ½	<i>Talkubay ve Kamaşakli dereleri arasındaki yer</i>	“	“	“
13	9	<i>Yongabar Nehri'ne yakın Yambar Bulak'dan geçerek Yambar Ova'nın doğusunda ayrılan yer (Mübarek Yambara'nın mezarı)</i>	<i>Kötü, bozuk</i>	“	“””
14	9 ½	<i>Maroliya Berdine Evliya Kaynağı'ndan 3 verst uzaklıkta, Büyük Tübe yakınlarında Kamaşli'yi geçtikten sonraki yer</i>	<i>Kar suyu</i>	“	“
15	6 ½	<i>İkşit İrgiz'de</i>	<i>İyi</i>	“	“
16	7 ½	<i>Adsız bir yerde</i>	<i>Kar suyu</i>	“	“
17	7	<i>Zergerkul Kaynağı'na 5</i>	<i>Yok</i>	“	--

		<i>verst mesafede, isimsiz bir yerde Bundan sonra suyu tatlı olan Kunali Gölü'nün doğusunda kalan ve göl ile aynı ada sahip dağ</i>			
18	10	<i>İsimsiz bir yer, bundan sonra tuzlu suyu olan Sor Kara Se Gölü'ne yakın bir yerden geçen ve aynı adla anılan kuduka (kuyu)</i>	"	"	--
19	5 ¾	<i>Şulak Cedi Kuyusu'nun yakınlarında</i>	<i>Yeterince iyi</i>	<i>Biraz ot</i>	--
20	12	<i>İsimsiz bir yer, bundan sonra Şulak Cedi Sor'dan geçen, güneyde Kungur Tübe'de duran ve Çihil Kuduk'a doğru dümdüz ilerleyen kırk kuyu vardır. Bunlar Tilkara kıyılarında su toplar, Kızıl Kubak ve Kuban Kubak dağlarının kuzeyinde ayrılırlar.</i>	<i>Yok</i>	<i>Yok</i>	--
21	7	<i>Uzun bir duraklama</i>	<i>İyi</i>	<i>Otlar</i>	<i>Cingil</i>
22					
23	7	<i>Adsız bir yer. Burada çok sayıda Schil vardır(hasırdan yapılan kamyş,)</i>	<i>Kar suyu</i>	<i>Az</i>	<i>Yok</i>
24	6 ½		<i>Yok</i>	"	"

		<i>Suyu tuzlu olan Hocakul Gölü'nden 7 verst uzaklıkta fazla tuzun buharlaştığı bir yer.</i>			
25	6 ½	<i>Ulukırgız'a giden Kuyanti Kaynağı ve Çikli Kaynağı'na yakın bir yer</i>	Su	İyi otlar	Yazgen
26	7 ½	<i>Can-Buğra'nın mezarına ve Kildi Gölü'ne çıkan Sor- Kalmas'a yakın bir yer. İlk kez bir saksaul çalısı arasında karşılaşılmıştır.</i>	Yok	İyi	Saksaul
27	4 ½	<i>İsimsiz bir yerde</i>	“	Az	“
28	7	<i>İsimsiz bir yerde</i>	“	Yeterince Ot	Yeteri kadar kızulcık
29	6	<i>Sarıgüen'de</i>	“	İyi	Yazgen
30	7	<i>Muzbil Ovası'nda</i>	“	Az	Saksaul ve Yazgen
AY, SAYI	YOLDA GEÇEN SÜRE	GECELİK KONAKLAMA	SU	YEM	YAKIT
ARALIK					
1	6 ½	<i>Cuvan Tübe ve Murun Kuduk Kaynağı'na çıkan isimsiz bir yerde</i>	“	“	Kalın Saksaul
2	6 ¼	<i>İsimsiz bir yerde</i>	Yok	Az	Saksaul ve Yazgen

3	7 ½	İsimsiz bir yerde	“	“	Yazgen
4	7	Birbirine neredeyse 2 verst uzaklıkta bulunan ve suyu tuzlu Akbulak Gölü ve Sorbulak Gölü yakınına çıkan isimsiz bir yerde.	“	“ Bırkaç Gür Saksaul Çalıst ve Yazgen
5	6	Sır Derya kıyılarında	İyi	Otlar, karnış	Yok
6	2 ½	Sır Derya'dan 10 verst uzaklıkta, Hossun Hoca Evliyaların mezarlarından 1 ½ verst gidilen bir yerde	Yok	İyi	Kalın Yazgen Çalıları
7-8 9	4	Büyük bir duraklama. Adsız bir yerde	Yok	İyi	Yok
10 11	5	Kuvandari kıyılarında. Büyük bir duraklama	İyi	İyi	Saz karnışı
12	4 ½	Hossu Kasabası'nda, kuruyup gitmiş küçük bir su yatağının bulunduğu topraklarda uzanan yer	Yok	“	Saz karnışı
13	6 ¾	Adsız bir yerde	“	Az	Az sayıda çalılar
14	8 ½		“	“	Yok

		<i>Kuş Kuduk'un iki nehrinin yakınlarında uzanan adsız bir yer</i>			
15	9 ½	<i>Daha önceleri Yanı Derya'ya dökülen Buro nehirlerinin yakınlarında akan ancak sonraları bu suyun kuruduğu adsız bir yerde</i>	“	“	<i>Çok sayıda Saksaul</i>
16	1	<i>Duraklama. Saksaul'un yetiştiği adsız bir yerde</i>	“	<i>İyi</i>	<i>Saksaul</i>
17	4 ½	<i>Saksaul'un yetiştiği isimsiz bir yerde, Yanı Derya'dan 10 verst uzaklıkta, suyu kurumuş olan Serti Tam kuyularına ve aynı adlı nehirlerle yakın bir yerden geçerek İrgizkuk Tübe Dağı'na 4 verst kala solda durur. Oradan Beş Tübe'yi izlemek mümkündür.</i>	“	<i>İyi</i>	<i>Saksaul</i>
18	13	<i>Yanguar Tübe'ye giden Kızılkak'a yakın bir yerde</i>	<i>Yok</i>	<i>İyi</i>	<i>Saksaul</i>
19	12 ½	<i>Bukan Dağı'ndan 19 verst uzaklıktaki Bukan Ovası'nda</i>	“	<i>Az</i>	<i>Saz kamışı</i>

20	12	<i>Bukan Dağı'ndan 5 verst uzaklıkta kalan Tübelik Ovası'nda</i>	“	“	<i>Yazgen</i>
21	13	<i>Adsız bir yerde</i>	“	<i>Yeterince</i>	<i>Yok</i>
22	10 ½	<i>Yaman Kızılkumlar'da, adsız bir yer. Tübelik Bulak Kaynağı'ndan geçen, suyu taze ve iyi bir yer. Tübelik Dağı'ndan geçer, Tübelik Gölü'nün tuzlu suyundan geçer ve güney kanadından dağ eteklerinden ilerler.</i>	“	<i>Yok</i>	<i>Yazgen</i>
23	11	<i>So Sır Kara Dağı'ndan 2 verst uzaklıktaki yer</i>	“ “	“ Az	<i>Saksaul</i> <i>Birkaç Saksaul Çalısı</i>
24	12	<i>So Sır Kara'dan geçen, Küçük, Arzlan ve Aman Dağları'ndan birkaç verst batıda ayrılan adsız bir yer</i>	Az	Az	<i>Yok</i>
25	10	<i>Mübarek Kara Ata'nın mezarına yakın yerdeki tatlı su kaynağı civarındaki adsız yer. Kızıl Dağ'ı geçerek Kızılkak'dan (Kızıl Göl)bir ilerler.</i>	<i>Yok</i>	<i>Yok</i>	“
26	9	<i>Nazarbay Deresi'ne yakın,</i>	<i>Yok</i>	<i>Yok</i>	“

		<i>Ağatma Kaynağı'na çıkan, aynı adla bilinen tepeye yakın, kuzeyde iki tuzlu göle ayrılan yer</i>			
27	8	<i>Kagatam'da</i>	<i>İyi</i>	<i>İyi</i>	<i>Saz kamışı</i>
28	8				
29	6 ½	<i>Buhara</i>			

DİZİN

A

A.F.Negri.....	33
A.I.Popov	23
A.K.Razumovski.....	29
A.P.Yermolov	23, 33
A.S.Puşkin	29, 30, 36
Abbas	9, 44, 48, 50, 52, 55, 68, 116, 120, 123
Abcuşi	110
Abdulahad	15
Abdülaziz Han	7, 8, 10
Abdüllatif	7, 8
Abdülmümin.....	8, 10, 13
Abdüssamet	18
Abulahad Bahadır Han.....	13
Açi Kamar Gölü.....	132
Adras	86
Afgan....	1, 7, 17, 37, 40, 49, 52, 53, 55, 77, 78, 88, 107, 112, 113, 114, 115, 119, 121
Afgan Türkistanı.....	1, 7, 17
Afganistan	2, 7, 9, 21, 27, 30, 31, 32, 39, 40, 43, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 56, 88, 98, 112, 114, 115, 120, 127
Aftabi	109
Ağatma Kaynağı	140
Ahmet Vefik Paşa	26
Akbar Nevis.....	92
Akbulak Gölü	136
Akçi.....	88
Akhunlar.....	5
Akide.....	111
Aksakal.....	84

Alar Pazarı.....	89
Aleksander Sergeyeviç Puşkin	30
Alexander Burnes	vi, 2, 2, 17, 31, 47, 54
Alim Han.....	13, 15
Allah Kulu	44, 98
Allard	53
Altın Orda.....	4, 7, 11, 20
Alvan.....	112
Amu Derya	2, 7, 12, 17, 31, 36, 44, 47, 83, 98, 102, 103, 115, 122
Andican	12
Andukan	12
Aral Gölü.....	36, 60, 64
Arap.....	12, 28, 76
Arapça	23, 24, 26, 30, 29, 46, 68, 74, 85, 89, 90
Astarabad.....	5
Astarhan	4, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 49, 87, 120, 127
Astarhanlar	34
Astragan	87, 108, 114
Atalık.....	10, 12, 17, 62
Auguste Comte	23
Avesta.....	1
Avitabil.....	53
Avrupa.....	4, 20, 21, 26, 33, 54, 69, 76, 109, 115
Ayım	103
Azerbaycan.....	20, 48

B

Babkend.....	84
Babken-Derya.....	92
Badgis.....	5
Bahaeddin Nakşibend	5, 92
Baki Muhammed	8, 9, 10

Bala Kurgan.....	102
Bala Murgan	97
Balagun	113
Bamian	115
Batur Han	94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 118
Baysun.....	16
Bedaşan	7, 9, 17, 43, 79, 87, 97, 115, 120
Bediüzzaman Mirzâ	5
Belh.....	7, 8, 9, 14, 17, 18, 28, 47, 55, 83, 97, 108, 112
Bengal	28, 124
Beş Tübe.....	63, 138
Bit Han	86
Britanya.....	28, 42
Buhara iii, v, vi, vii, 2, 4, 5, 7, 8, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 140	
Buhara Zindanı	86
Buhara Arkı	34, 46, 86
Buhara Emirliği	iii, 4, 7, 7, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 27, 33, 36, 42, 55, 102, 103
Buhara Hanlığı.....	iii, v, vi, vii, 4, 5, 8, 9, 10, 12, 14, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 46, 54, 66, 78, 83, 85, 87, 94, 98, 101, 102, 103, 103, 107, 117, 119, 123, 124, 127, 128
Buhara Zindanı	86
Buhara-i şerif	5, 101
Buharin.....	32
Bukan Dağları.....	63, 64
Bukan Ovası	63, 138
Bukkali	63
Burhan Han.....	7, 8

Butedar	112
Büyük Kerman Çölü	40
Büyük Tübe	132

C

Can-Buğra	135
Canibek	9
Canu Darya	125
Cebber Nevab Han	78
Celalabad	113
Cengiz	4, 5, 11, 12, 14, 15
Cengiz Han	5, 11
Ceyhun	1
Chambery	23
Charles Maurras	23
Cizak	17, 83, 98, 102, 114
Cokayuşevo	125
Cuci	4, 11
Cugara	103
Cugarı	115
Curabı	112
Cuvan Tübe	135
Cuybar	84, 102
Cüz	59, 122

Ç

Çağatay Hanlığı	4
Çahar Vilayet	17
Çaharcuy	102
Çarbah	84
Çarcuy	83, 84, 102, 107, 118
Çarsu	86

Çarsu Bernc	86
Çarsu Kalon	86
Çarsu Sarrafan	86
Çarsu Zargaran	86
Çarşamba	83
Çelek	83
Çihil Kuduk	134
Çikli Kaynağı.....	135
Çin.....	1, 2, 4, 21, 27, 28, 43, 48, 55, 108, 113, 114, 116, 120
Çin Türkistanı.....	27, 28, 43, 48, 116, 120
Çinovnik	56
Çubi Sandal	111
Çumekey	38, 58, 59, 60
Çurçinfuruş	85

D

Dahl Vladimir İvanoviç	29
Daka	110
Dalçin	111
Danyal Biy.....	13, 14, 17
Danyalbek.....	13, 14
Darüşşifa Medresesi.....	85
Dastarhanç1	81
Davut Paşa'nın.....	78
Delhi.....	31, 47
Demezoni, v, vi, vii, 13, 16, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 46, 52, 53, 56, 83, 85, 86, 87, 91, 99, 101, 102, 106, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 131	
Dera Gaei Han	112
Dera Ismail Han.....	112
Deray.....	106, 119
Derviş	90

Derya.....	63
Deşt-i Kıpçak.....	4, 14, 103
Din Muhammed	9
Divanbeyi Sarnıcı	85
Doğu Hindistan Şirketi.....	28, 31, 33, 43, 53, 54, 112, 121
Doğu Türkistan	1, 7, 21, 48, 120
Dok Kazak Ordusu Örgütlenmesi Komitesi.....	32
Dok Kazak Ordusu Örgütlenmesi Komitesinde	32
Dost Muhammed Han	39, 40, 52, 53, 98
Dostguş.....	112
Duka.....	113, 116
Dyurtkarintsev	125

E

Ebu Said	7, 8
Ebu'l Feyz Han.....	10, 15
Ebu'l Hayr Han.....	7
Ekber Han.....	18
Emeviler	5
Emir.... iii, 2, 5, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 34, 35, 40, 42, 46, 47, 51, 53, 61, 62, 66, 69, 73, 75, 79, 80, 85, 87, 93, 94, 97, 101, 107, 116, 118, 130	
Emirlik	83
Endhud	88
Endhuy	9, 17, 33, 54, 88, 108, 112
Eski Saray-1 Barra.....	88
Eski Saray-1 Emir.....	87

F

F.I.Erdman.....	23
Faryab.....	9
Femi	16
Fergana.....	2, 10, 12

Feringistan.....76

G

G.M.Vlangali.....23

G.N.Çabrov36

G.Trebeck..... 33, 34, 124

Gâdigâr Bey.....66, 68, 70, 71, 72

Gazne 78, 112

Gine Kurdu.....2

Gordak.....28

Güney Asya.....90

H

H.D.Fren.....23

Hâfız.....74, 89, 92, 109

Hâfız-1 Şirazi 89, 92

Hakik..... 111

Halfin ... v, vi, vii, 22, 23, 24, 29, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 46,
48, 52, 53, 54, 62, 64, 66, 67, 71, 76, 83, 85, 86, 87, 94, 103, 108, 112, 114, 115,
120, 124, 131

Hanza Han94

Harezm 7, 10, 26, 44

Hatırcı.....83

Havat 111

Hazar Denizi 1, 7, 20, 44, 50, 87

Hazret-i İmam Kapısı.....84

Helmersen Akademisi39

Herat.....5, 7, 18, 40, 52, 55, 88, 94, 97, 102, 108, 113, 114

Hristiyan54

Hıyaban84

Hicaz10

Himalaya28

Hina.....	111
Hindikuş	1, 56, 115
Hindistan ...	2, 16, 18, 20, 21, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 43, 45, 47, 49, 52, 53, 54, 55, 78, 90, 112, 113, 114, 116, 120, 121, 127
Hintli	49, 52, 88, 121
Hisar	7, 9, 13, 16, 75, 98, 109
Hisar-ı Şadman	7
Hitay.....	47
Hive... ..	2, 4, 7, 11, 12, 16, 18, 21, 26, 27, 29, 31, 38, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 60, 62, 63, 75, 80, 84, 87, 88, 98, 99, 102, 108, 112, 115, 117, 122, 123, 127, 129
Hiveliler.....	44, 49, 59, 62, 64, 117, 122
Hoca Cuybar	87, 102
Hocakul Gölü.....	134
Hoçend	36
Hokand.. ..	2, 4, 10, 12, 16, 17, 18, 21, 29, 36, 42, 43, 47, 50, 51, 55, 63, 64, 75, 76, 77, 87, 97, 98, 99, 100, 103, 106, 107, 109, 110, 113, 114, 118, 120, 121, 123
Hollanda	113, 116
Honigberger.....	53, 54, 55, 64, 72, 78, 104
Horace Hayman Wilson	124
Horasan	1, 5, 13, 48, 50, 55, 69, 88, 108, 116, 120, 123
Horasan Dağları	1
Hossu Kasabası.....	137
Hossum Hoca Evliya.....	136
Hulma.....	45, 97, 115, 124
Husseyin	109
Huzar	16, 83
Hüseyin	5, 13, 15, 16, 39, 40, 94, 107, 118
Hüseyin Ali.....	39, 40
Hüseyin Baykara.....	5

I

I.Nikolay.....	21, 31, 32, 36, 37, 38, 42
----------------	----------------------------

i

İ.F.Blaramberg.....	40
İ.V.Vitkeviç	v, vi, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 48, 124
İbranice.....	54
İdil Nehri	7, 9
İkşit İrgiz	133
İmam Kapısı	65, 84
İmamkulu	9, 10
İndigo	112
İngiliz .. 18, 20, 21, 27, 28, 30, 31, 33, 39, 43, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 78, 86, 110, 111, 114, 115, 121, 124	
İngiltere	iii, vi, 16, 20, 21, 27, 31, 40, 54, 127
İpek Yolu.....	2, 21
İran ... vi, 1, 2, 11, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 40, 43, 48, 49, 54, 55, 56, 76, 85, 87, 99, 108, 110, 114, 116, 120, 121, 123, 127	
İrgiz Tübe	63
İrgizkuk Tübe Dağı.....	138
İsayev	35
İskender	7, 8, 9, 17, 55
İskitya.....	1
İslam.....	x, 4, 5, 9, 11, 15, 16, 20, 24, 25, 35, 39, 46, 48, 81, 103, 106
İsmail Hoca.....	88, 99
İtil Irmağı.....	1

J

James Fraser	86
Jan-Darya	125
Jappas Cüzü.....	64
Jaxartes.....	36
Jean Jacques Pierre Desmaisons.....	23
Joseph de Maistre	23

K

K.K.Rodofinikin	30, 36, 37
K.V.Nesselrod'a	40
Kâbil.....	7, 18, 28, 31, 40, 52, 53, 54, 78, 84, 87, 106, 108, 112, 113, 114, 116, 119
Kabulya Kapısı	84
Kaçar	48
Kafirnihan Nehri.....	7
Kagatam	65, 82, 140
Kağıt Pazarı	85
Kalamdan	113
Kalender	90
Kalmukar	55
Kamışlı	58
Kandagar	7, 40, 52, 54, 112
Kara Kırgız	38
Kara-Ata.....	64, 139
Karabağ	114
Karabayır	108
Karagöl.....	2, 62, 83, 84, 87, 102
Karagöl Kapısı.....	84
Karakalpak.....	1
Karakotur.....	109
Karakum Çölü	88
Karakurum.....	4
Karaul Hoca.....	59
Karigi Kapısı	84
Karşi.....	7, 11, 16, 31, 83, 84, 87, 94, 95, 97, 102, 107, 109, 112, 118
Kasan.....	16
Kaşgar	8, 43, 48, 87, 108, 114, 116, 120
Kaşka Derya	7
Kaysak.....	38

Kazak	1, 4, 12, 20, 30, 31, 32, 35, 38, 39, 40, 44, 59, 87, 103
Kazakistan	35, 103
Kazan	4, 20, 23, 24, 127
Kelef.....	16
Kene Hane	86
Kerki	102
Kerman.....	40, 114
Kermez	114
Kermine.....	2, 16, 83, 84, 94, 96, 106, 107, 118
Kesbi	16
Keşan.....	114
Keşmir	28, 53, 54, 79, 87, 112, 114, 117
Kette Kurgan	83
Kette-Kurgan	2, 83, 95
Kıpçak	4, 14, 15, 47, 95, 103
Kırgız	1, 38, 44, 49, 51, 58, 59, 63, 71, 82, 103, 108, 122, 123, 129
Kırım	1, 4, 21, 32
Kızıl Arslan Han.....	89
Kızıl Dağ	139
Kızıl Derya	44
Kızıl Göl.....	140
Kızıl Kubak	134
Kızıl-Derya.....	44
Kızılkak	65, 138, 140
Kızılkum Çölü	64
Kıçkine Çikli Cüzü	60
Kildi Gölü.....	135
Kimekab	110
Kiş.....	18
Kışmış	109
Kongratlar.....	11
Köçkücü Han	7, 8

Kuban Kubak.....	134
Kuh-i Sefid Dağları.....	1
Kunali Gölü	58, 133
Kunduz	17, 31, 47, 87, 97, 98, 112, 115, 124
Kungur Tübe.....	134
Kurak Kalesi.....	95
Kurt	53
Kuş Kuduk.....	137
Kuşbegi ... vii, 16, 28, 31, 34, 35, 36, 42, 45, 46, 47, 50, 51, 57, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 88, 91, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 104, 113, 115, 117, 118, 123, 124, 127, 128, 129	
Kutç Zambuçi	109
Kuteybe b. Müslim	5
Kuvandar	60
Kuvan-Derya	63
Kuyanti Kaynağı.....	135
Küçük Cüz.....	59, 122

L

Ladak.....	28
Lahor	2, 17, 28, 47, 53, 54, 78, 112
Latince.....	26
Leh	55, 69
Liverpool	28
Loganlar	112, 115
Londra	28, 54, 124
Lundhian	52
Lungi.....	113

M

M.A.Kazım.....	23
M.A.Terentyev.....	39

Madali	103
Magoki	89
Maimama.....	28
Malkuşan	84
Manabay	60
Manaforavara Gölü	28
Mangıtlar	7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 20, 86, 103
Manumbay Şirgaziyeu	122
Masum Murad Şah.....	14, 47
Maviza.....	109
Melocan.....	111
Merv	14, 16, 87, 88, 102
Meşhed	49, 48, 54, 55, 68, 97, 99, 114, 120, 121, 123
Meymene	9, 17, 83, 88, 97, 102, 108, 112
Mezar	17, 28, 33, 54, 84, 91, 92, 95, 101, 124
Mezar Kapısı	84
Mezar-1 Şerif.....	17, 28, 33, 84, 91, 92, 95, 101
Mezar-1 Şerif Kapısı.....	84, 95
Mir Arab Medresesi	13, 86
Mir Arab Minaresi	85, 89
Mirekan	84
Mirzâ	5, 24, 34, 44, 49, 48, 50, 51, 52, 55, 68, 70, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 116, 120, 123
Mirzâ Câfer.....	24, 34, 35, 73, 80, 81
Miskal.....	106
Miyankal Vadisi	83, 95, 107, 118
Moğol.....	1, 4, 5, 7, 11
Molla	iii, 5, 24, 28, 34, 35, 40, 65, 68, 74, 127
Moskova	vi, 20, 23, 35, 57
Muhammed Ali.....	17, 97, 98, 99, 100, 103
Muhammed Ali Han	97, 99, 100, 103
Muhammed Hâkim Biy.....	12

Muhammed Hekim	13, 16
Muhammed Murad Han	115
Muhammed Mümin	5
Muhammed Rahim	7, 13, 55
Muhammed Şahbaht	7
Murad Şah	14
Murun Kuduk	135
Murun-kuduk	135
Musa Horenki	1
Musa Kulu	66
Muslin	55
Musul	55
Muzaffereddin	13, 15, 18, 118
Muzbil Ovası	59, 135
Mübarek Bahaeddin Nakşibed	91, 100
Mübarek Bergen	63
Mübarek Kara Ata	64, 139
Mübarek Yambar	132
Müslüman	v, 34, 46, 57, 64, 67, 71, 74, 90, 106, 119

N

N.A.Halfin	vi, vii, 23, 42, 124
N.V.Hanikov	vi, 18, 40, 83
Nadir Şah	11, 12, 13, 20
Nakşibendî	6, 92, 100
Namazgah Kapısı	84
Nanjing	113
Nanka	113
Narupay Kanalı	83
Nasrullah	iii, iv, vii, 7, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 42, 94, 97, 103, 118, 124, 128, 130
Naşatır	110
Nazarbay Deresi	140

Nepluyev Askeri Okulu	29
Nesef	7, 16
Nevruz Ahmet Han	7, 8
Nezir Muhammed	9, 10
Nikiforov	44
Nikolay	21, 29, 31, 32, 36, 37, 38, 42
Nineman	106
Nişabur	102, 114
Niti Geçidi	28
Niti Ghat	28
Niyaz Muhammed	35, 57, 63
Nogay	4, 11
Nogaylar	57, 61
Novgorad	57
Novo Aleksandrovski	60
Novo-Aleksandrovski	60
Nur-Ata	83
Nusus Nehri	52

O

O.M.Avalyeevski	23
Odesa	33
Orenburg . iii, iv, v, vi, vii, 5, 21, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 44, 46, 51, 56, 65, 66, 69, 72, 73, 77, 79, 80, 81, 82, 99, 102, 117, 118, 127, 129	
Ori	58, 132
Orsk	35, 46, 47, 51, 53, 57, 58, 80, 82
Orsk Kalesi	35, 46, 57

Ö

Ömer	13, 15, 16, 94, 95, 96, 97, 118
Ömer Han	15, 94, 95, 96, 97, 118

Özbek 1, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 48, 49, 66, 70, 72, 74, 77, 86, 89, 95,
97, 100, 102, 103, 108, 116, 121, 128

P

P.İ.Demezov iii, v, vi, vii, 13, 16, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
39, 40, 42, 52, 53, 56, 83, 85, 86, 87, 91, 102, 106, 117, 118, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 127, 128, 129

P.S.Saveliyev	34
Pakistan	90
Pamir Dağları.....	2, 12
Pamuk.....	43, 107, 118
Paris.....	25, 26, 32, 40
Pavloviç.....	29
Pencab	28, 47, 52, 53, 112, 115
Pence-Kent	83
Pencşembe	83
Peşaver	54, 87
Petr İvanoviç.....	iii, v, vii, 23, 24, 26, 27, 33, 42, 43, 46, 117, 127, 129, 131
Petro	20, 32, 127
Pey-Kent.....	83
Pir Muhammed	7, 8
Pugaçev	30
Pul.....	17, 106, 107

R

Rahdar	112
Rahim Bey	96
Rancit Singh	28, 52, 53, 54, 78, 104
Ravan Gölü.....	28
Rıza Nur	26
Rigistan Meydanı.....	16, 67, 85, 117
Rizai	112

Ruble	24, 37, 45, 49, 57, 60, 62, 71, 74, 103, 104, 106, 108, 110, 121
Rus .. v, 2, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 40, 42, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 59, 60, 61, 63, 73, 74, 79, 81, 82, 86, 87, 88, 103, 103, 108, 110, 113, 114, 116, 117, 120, 122, 123, 124, 127, 128	
Rusça.....	iii, v, vi, 39, 42, 66, 89, 92
Ruslar	iii, 1, 9, 20, 22, 27, 33, 44, 55
Rustak.....	83
Rusya.....	iii, v, vi, vii, 1, 2, 3, 18, 20, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 64, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 88, 101, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 129

S

Sabiya.....	83
Sabiyab.....	83
Sabungiran.....	84
Saegi.....	109
Safevi Devleti	7
Saint Simon	23
Saksaul	135, 136, 137, 138, 139
Salih Han Kapısı.....	84
Saltan Han	94
Sanovnik.....	117
Saray Karşı	87
Saray Mirzâçul.....	87
Saray-1 Aklam.....	88
Saray-1 Ayoz.....	88
Saray-1 Bedrettin.....	87
Saray-1 Domullo Şer	88
Saray-1 Hoca Cuybar.....	87
Saray-1 İsmail Hoca	88
Saray-1 Kul Yuta.....	88

Saray-1 Kuşbegi	88
Saray-1 Pay-Astana	87
Saray-1 Racabbek	88
Saray-1 Şane.....	88
Sardunya Krallığı.....	23
Sarıgüen.....	135
Sarımsak Han.....	99
Sassaparel	64
Saurunbay Guli	63
Savoe.....	23
Schil	134
Semer kand2, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 18, 62, 67, 75, 78, 83, 84, 95, 96, 97, 102, 107, 109, 110, 114	
Semer kand Kapısı.....	84, 97
Ser-i Pul.....	17
Ser-i Tam Kuyusu.....	63
Serti Tam.....	138
Seyhun.....	1, 7, 36
Seyyid Emir XE "Emir" Külal.....	5
Sır Derya	5, 12, 28, 29, 36, 38, 44, 47, 51, 59, 60, 63, 73, 79, 122, 136
Sır-Derya	5, 12, 28, 29, 36, 38, 44, 47, 51, 59, 60, 63, 73, 79, 122, 136
Siahn	109
Sibir.....	4, 20
Sifidar	110
Sih	53
Sina	111
Sinameki.....	111
Sind	52, 78
Sir Douglas Forsyth	21
So Sır Kara Dağı.....	139
Soğd	1, 18
Sorgum.....	103

Sor-Kalmas	135
Sor-Kara-Se Gölü	133
St. Petersburg.....	vi, 23, 26, 30, 31, 37, 39, 40
Subhan Kulu	10
Subhan Kulu Han.....	10
Sûfi.....	89, 109
Sukman.....	113
Sultan Bay Muhammed.....	61
Sultan Han Hoca.....	75, 118
Sultan Mahmud.....	103
Sultan Manumbay Şirgazyev'in	44, 122

Ş

Şah Abbas.....	9
Şah Budak	7
Şah Murad	12, 13, 14, 15, 34, 47, 55, 88
Şahrud	88
Şamli	112
Şecere-i Türkî	25, 26
Şehir Gazi.....	61
Şehr-i Birun	84
Şehr-i Enderun.....	84
Şehrisebz	7, 16, 17, 18, 47, 50, 62, 83, 97, 98, 104, 109, 114, 123
Şeyh Celal Kapısı	84, 95
Şeyhülislam	35, 76, 118
Şibânî Han	5, 6, 7, 8, 9, 14
Şibarğan.....	9, 17, 88, 112
Şiburhane.....	109
Şirabad	16
Şirgazi Han	10, 122
Şirgazyev	44, 122
Şucaülmülk.....	52, 53

Şulak Cedi 58, 133, 134

T

Tacikler	72, 88
Talipoç Kapısı	84
Tanga.....	121
Tanrı Dağları	1, 2
Tarçın	111
Taşkent	7, 8, 18, 86, 87, 103
Tatar	iii, 24, 25, 28, 30, 34, 35, 40, 59, 75, 88, 127
Tebriz	48
Tegeran.....	54, 114
Tenge.....	49, 93, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112
Terazi-yi Çarmi.....	113
Teriakeş	97
Tilkara	134
Tilla.....	47, 49, 57, 62, 71, 93, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 121
Timur.....	4, 5, 6, 7, 8, 14, 60, 61, 62
Timur Devleti	4, 5, 7, 8
Timurlular.....	7
Tokat	78
Torino.....	23
Troitsk	35
Tukan Ubası	132
Tuktaçay.....	114, 115
Tukumduzi Pazarı.....	85
Turan	1
Tuskastanak	1
Tübelik Bulak Kaynağı	139
Tübelik Dağı.....	139
Tübelik Gölü.....	139
Tübelik Ovası	64, 138

Tükmi-alaf	109
Türk.... v, vi, vii, x, 1, 4, 5, 7, 10, 11, 12, 14, 17, 19, 23, 26, 27, 28, 29, 33, 43, 48, 54, 81, 114, 116, 120, 127	
Türkçe	iii, vi, 5, 11, 23, 24, 26, 42, 46, 90, 92, 117
Türkistan .iii, v, vi, vii, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 20, 21, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 67, 71, 75, 76, 78, 82, 85, 86, 88, 90, 91, 94, 100, 101, 112, 115, 118, 120, 122, 127	
Türkiye	11, 12, 15, 16, 23, 26, 29, 30, 43, 48, 76, 121
Türkler	12
Türkmen	1, 65, 103, 108
Türkmenistan	113
Türkmenler	55, 64, 115

U

Ubeydullah Han	7, 8, 10, 34
Uglon Kapısı	84
Uluğ Bey	6, 8
Ulukırgız	134
Ura-Tübe	83, 100
Usma	111, 113

Ü

Ümit Burnu	127
Ürgenç Sarayı	88

V

V.A.Jukovski	29
V.A.Perovski	iii, iv, vii, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 127, 129
V.İ.Dahl	29, 30, 39, 40, 125
Varna	29
Veli Muhammed	9, 10
Vengur	53

W

W.Moorcroft.....33, 34, 54, 124

Y

Y.O.Yartsov.....23

Yadigar26

Yaman Kızılkum..... 64, 65, 139

Yambar Bulak..... 132

Yambar Ova 132

Yanguar Tübe 138

Yanı-Derya 44, 63, 98, 122, 125, 137, 138

Yar Muhammed.....9

Yazgen 134, 135, 136, 138, 139

Yekebağ.....17

Yeni Saray-1 Barra87

Yeni Saray-1 Emir87

Yeni-Kurgan.....83

Yokayuşevo 125

Yongabar Nehri 132

Yunan 23, 33, 85

Yusuf Nurgali61

Yübeyir Han94

Z

Zarçuba..... 111, 113

Zerdeçal..... 111

Zereşan Nehri 2, 5, 83, 107, 110, 118

Zergerkul Kaynağı 133

Zincbil 111

Zindan-1 Bala86

Zindan-1 Payın86

Zingur Tübe63

